

I 31571 / 1934
B-825

[illegible]

192000

ІВ. ФРАНКО

БОРИСЛАВ СМІЄТЬСЯ

93 010

Л І М

ІВАН ФРАНКО

БОРИСЛАВ СМІЄТЬСЯ

~~66204~~

ЛІТЕРАТУРА і МИСТЕЦТВО
ХАРКІВ 1934 КИЇВ

93 Ф

ЛВІВСЬКА БІБЛІОТЕКА
АН УРСР
№ 31541

Редактор Я. Олесіч
Техкерівник М. Гулак
Коректор А. Хорт
Художник Г. Пустовійт

Ф/Б-825/1561
I

Укрголовліт № 3074(1437). Зам. № 297. Тир. 10.000 прим. 11 друк. арк. ф. паперу
62×94/16. Здано в роботу 30/IV. Підписано до друку 3/VI 1934 р.
Друкарня видавн. „Прол. Правда“. Київ, Леніна, 19.

БОРИСЛАВ СМІЄТЬСЯ¹

Повість

I

Сонце досягало вже полудня. Годинник на ратушевій вежі вибив швидко й плачливо одинадцяту годину. Від громадки веселих, гарно повбраних панів-обивателів дрогобицьких, що проходилися по «плянтах» коло костюлу в тіні цвітучих каштанів, відділився пан будівничий і, вимахуючи блискучою паличкою, перейшов через вулицю до робітників, зайнятих при новорозпочатій будові.

— Ну, що ж, майстер, — крикнув він, не доходячи, — готові ви вже раз?

— Все готово, прошу пана будівничого

— Ну, то кажіть же вдарити «раст»!²

— Добре, прошу пана! — відповів майстер і, обертаючися до помічника, що стояв побіч нього й докінчував обтісувати величезну фундаментову брилу попелівського піщаника, сказав: — Ану, Бенедю, тумане якийсь! Не чуєш, що пан будівничий кажуть раст бити?.. Живо!

Бенедьо Синиця кинув з рук оскард³ і поспішив сповнити майстрів приказ. Перескакуючи через розкидане кругом каміння, задихавшись і посинівши з натуги, він біг, що було сили в його тонких мов шкіпи ногах, ід⁴ високому парканові. На паркані завішена була на двох мотузках дошка, а побіч неї на таких же мотузках висіли дві дерев'яні довбеньки, котрими бито о дошку. Се був прилад, котрим давалося знак, коли починати або кінчити роботу. Бенедьо, добігши до паркану, хопив довбеньки в обі руки і з усієї сили загримав ними о дошку.

Калать! калать! калать! — роздалося радісне, голосне гавкання «дерев'яної суки»... Так мулярі звали образово цей прилад.

¹ Повість „Борислав сміється“ І. Франко почав писати наприкінці 1880 р. Друкував її в новому журналі „Світ“, що виходив 1881 (№ 1—12)—1882 р.р. (13—21). Коли „Світ“ перестав виходити, увалася й повість і так і лишилася недокінчена. Останні чотири розділи ХХІ—ХХІV дописав вже син Франка, Петро, як чув із оповідань батька.

² Раст — з німецької — відпочинок; вдарити раст — значить, чи дзвінком, чи б'ючи об дошку, оголосити кінець робітного дня

³ Оскард — сокира оброблювати каміння

⁴ Галицька форма: до.

Калать! калать! калать! — гримотів Бенедьо без упину, всміхаючись до дошки, котру так немилосердно катував. А всі мулярі зайняті кругом на широкій площі: хто тесанням каміння на фундаменти, хто гашенням вапна в двох глибоких, чотиригранних вапнярках, усі копатільники, що копали ями під підвалини, теслі, що позаду мов жовні цюкали, обтісуючи здоровенні ялиці та дубове деління, трачі, що різали тертиці ручними пилами, цеглярі, що складали в стоси свіжо привезену цеглу, — весь той різнородний робучий люд, що снувався, мов мурашки, по площі, двигаючи, цюкаючи, хитаючись, стогнучи, потираючи руки, жартуючи та регочучись, — усі зупинилися і перестали робити, мов величезна, стораменна машина, котру одно подавлення крючка нараз спинить в її скаженім ході.

Калать! калать! калать! — не переставав завзято гукати Бенедьо, хоч усі вже давно почули гавкання дерев'яної суки. Мулярі, що стояли схилені над камінними брилами та з розмахом ценькали о твердий піщаник, аж час від часу іскри пирскали з-під оскарба, тепер — покинувши свої приладдя — випростовували крижі і роздоймали широко руки, щоби захопити якнайбільше повітря в груди. Деякі, котрим вигідніше було клячіти або цяпати при роботі, звільна піддвигалися на рівні ноги. У вапнярках шипіло та булькотіло вапно, немов лютилося, що його наперед спражено в огні, а тепер назад укинено в воду. Трачі такі лишили пилу в недорізанім брусі; вона повисла, спершися горішньою ручкою о делину, а вітер хитав нею на боки. Копатільники повстромлювали рискалі в м'яку глину, а самі повискакували наверх з глибоких ровів, вибраних під підвалини. Між тим Бенедьо вже перестав гримати, а весь робучий люд, з обтрясинами цегли та глини, з трачинням та оприсками каміння на одежі, руках і лицах, почав збиратися на фронтвий угол нового будинку, де був головний майстер і пан будівничий.

— А як, прошу пана, спустимо цей камінь на місце? — спитав будівничого майстер, опершися грубою, крепкою рукою на обтесану підвалину, котра, хоч лежала плоским боком на невеликих дерев'яних валах, все таки сягала майстрові трохи не по пояс.

— Як спустимо? — повторив протяглим голосом будівничий, зирнувши крізь моноклі на камінь. — Ну, проста річ, на дрюках.

— А, може, воно трохи небезпечно, прошу пана? — закинув майстер.

— Небезпечно? А то для кого?

— Ну, та певно, що не для каменя, а для людей, — відповів, усміхаючися, майстер.

— Е-е-е! Що то! Небезпечно!.. Не бійтеся, ніщо нікому не статеться! Спустимо!..

І пан будівничий поважно наморщив чоло та стягнув уста, в три складки, немов то він вже наперед силується й натужується, спускаючи камінь на призначене для нього місце.

— Спустимо безпечно! — повторив ще раз і то з такою певністю, немов переконався, що його сили вистачать на таке діло. Однак, майстер-недовірок похитав головою, але не сказав нічого.

Тим часом і інші обивателі, що досі громадками проходжувалися по «плянтах» довкола костюлу, на голос дерев'яної суки почали звільна

стягатися теж ід новій будові, а поперед усіх сам власник нової будови, Леон Гаммершляг, високий і статний, з кругло підстриженою бородою, прямим носом і червоними, мов малини, устами. Він був нині дуже веселий, говіркий і дотепний, сипав жартами і забавляв, видно, ціле товариство, бо всі громадилися і тиснулися круг нього. Далі в другій громаді прийшов і Герман Гольдкремер, найповажніший, т. є. найбагатший з усіх присутніх обивателів. Він був більше здержаний, тихий, а навіть трохи чогось маркітний,¹ хоч і старався не показувати того. Далі йшли ще інші підприємці, багаті дрогобицькі і бориславські, деякі урядники та один околицний дідич, великий приятель Гаммершляга, певно тому, бо ввесь його маєток був у Гаммершляговій кишені.

Ціле те товариство, в мдних чорних сурдутах, в пальтах з дорогих матерій, в бліскучих чорних циліндрах, в рукавичках, з паличками в руках і персями на пальцях дивно відбивало від сірої маси робітників, пестріючої хіба червоною краскою цегли або білою краскою вапна. Тільки веселий гамір одних і других мішався докупі.

Ціла площа на розі вулиць Панської і Зеленої була заповнена людьми, деревом, камінням, цеглою, гонтем,² купами глини і подобала на велику руїну. Тільки одна дощана буда, трохи пониже в невирубаним саду, мала вид живий і принадний. Вона була прикрашена зеленою ялиною від входу, всередині обвішана диванами, в ній і довкола неї крутилися прислужники з криком та прокляттями... Приготовляли перекуску, котрою Гаммершляг хотів пошанувати закладини нового дому. І ще один незвичайний гість з великим подивом придивлявся цілому тому натовпові людей і предметів. Це була невелика особа, — а прецінь усі на неї ззиралися цікаво і якось дивно.

— Ти, Бенедю, — спитав якийсь замазаний глиною робітник, — а то на яку пам'ятку того щигля сюди вивісили?

— А щось то вже вони з ним гадають робити, — відповів Бенедю.

Всі робітники перешіптувалися між собою і позирали на щигля, що скавав у дротяній клітці, завішеній на дрюкові над самою ямою, але ніхто не знав, нащо він. Навіть майстер не знав, хоч надавав собі премудрий вид і на запитання робітників відповідав:

— Аякже, все хотів би ти знати! Постарієшся, як усе пізнаєш!

А щиголь між тим, отямившись з першого переляку при першій напливі цілої тої товпи народа, скавав собі по щабликах клітки, теревив конопляне сім'я дзьобиком, а часом, ставши на верхній щаблик, тріпотав червоно-жовто-басаманистими крильцями і щебетав тонесенько: тікілі-тілінь! цюрінь, цюрінь! куль, куль, куль!..

З-між натовпу гомонячих людей визначилася нараз голова Леона Гаммершляга, визначився його голос. Він вискочив на підвалину й обернувся до всього товариства:

— Мої панове, сусіди і добродії!..

— Тихо! тихо! пст! — загомоніло кругом і утихло.

Леон говорив далі:

¹ Маркітний — сумний, сквашений.

² Гонтем — гонтами.

— Дуже, дуже вам дякую, що ви були такі добрі пошанувати мене своїм приходом на нинішнє, таке важне для мене свято...

— О, просимо, просимо! — загомоніло кілька голосів, грубих і тонких.

— Ах, ось і наші дами йдуть! Панове, передовсім ходім дам привітати! — І Гаммершляг щез знов у товпі, а кількох молодших панів пішло на вулицю, де саме надкотило кілька бричок з дамами. Панове помогли їм повилазити з бричок і попідруч повели на площу, де зроблено для них місце тут же біля величезної камінної брили.

Дами ті були то по більшій часті старі й погані жінки, котрі недостачу молодости і краси старалися покрити пишним і виставним багатством. Шовки, атласи, блискуче каміння і золото так і сяло на них. Вони щохвилі обережно обзирали свої сукні, щоби не сплямити дотиком о цеглу, каміння або о менше брудних робітників. Одна тільки Фанні, донька Гаммершляга, визначувалась з-поміж дам іменно тим, чого їм не ставало, — молодістю і красою, і виглядала між ними, мов роздвітаюча півонія між віддівішми будяками. Круг неї тож і громадилися молодші з товариства, і швидко там зійшлася купка, в котрій пішла оживлена, голосна бесіда, між тим як інші дами по перших звичайних викриках подиву, по перших більше-менше пискливих та вивчених побажаннях власникові всякого щастя, сталися досить тяжкі на слова і почали розглядатися довкола, немов дожидаючи якоїсь комедії. Тим очікуванням швидко заразилися й інші. Веселий гомін умовк. Бачилося, що разом з дамами налетів на товариство дух нуди і якоїсь силуваної здержаности, котра нікому ні на що не здалася.

І Гаммершляг якось немов збився з пантелику. Він мов забув, що перед хвилиною почав був говорити бесіду, і снувався то сюди, то туди, зачинав то з одним, то з другим розмову о речах посторонніх, але все те якось не клеїлося. Нараз побачив себе супроти Германа, що стояв мовчки, опертий о стос дерева, і озирає цілу площу, немов забувся її торгувати.

— А що ж, вашої пані нема, дорогий сусіде? — сказав Леон, усміхаючись.

— Даруйте, — відповів Герман, — вона певно щось нездорова.

— Ах, дуже мені жаль! А я надіявся...

— Але що, — відказав, задобрюючи, Герман, — хіба ж то вона така велика особа. Обійдеться про неї!

— Ні, коханий сусіде! Прошу так не казати, що невелика особа... Як же так?.. От моя Фанні, бідна дитина, як вона була б щасливою, якби мала таку матір!..

Неправда тих слів аж біла з лиця і очей Леонові, але уста, послухні наказові волі, говорили, а розум сляв їх докупити, як того вимагав інтерес.

Але ось від лану, де на сході видно було височезну, побілену божницю, почувся великий крик і гамір. Всі гості і робітники звернули очі в той бік. По хвилі показалася на вулиці мов чорна гоготяча хмара, — се був цілий кагал з рабином всередині, котрий мав звершити обряд посвячення підвалин нового дому.

Швидко ціла площа була залита людьми, котрі говорили всуміш,

голосно і борзо¹ снували, мов мурашки в розваленій купині, оглядали все і немов таксували все очима, а опісля зідхали та похитували головами, немов би разом і дивувалися багатству Леона і жалували, що те багатство в його, а не в їх руках. Немногі панки, що теж були в тій купі, нараз помовкли і повідсувалися набік, чуючися не в своїй тарілці. Околичний дідич хмурився і закусував губи зі злости, видячись² у тім міщанським натовпі, котрий ані крихітки не зважав на нього. Він певно в душі кляв сердечно свого «щирого приятеля Леона», але прецінь не втік, а достояв до кінця обряду, по котрім мала наступити перекуска.

Загальний гамір на площі не тільки не вгавав, але ще й побільшився. Щиголь, перепуджений³ наглим напливом того чорного, крикливого люду, почав пирхати по клітці та битися о дротики. Старого, сивого рабина, з довгою бородою, вели два шкільники попід руки і привели аж ід самій підвалині. Стиск зробився довкола такий, немов би кожний хотів бути таки коло самого рабина, не зважаючи, що там нема місця на стільки люда. Серед тиску й крику товпи не чути було й того, що читав рабин над підвальною. А тільки, коли шкільники час від часу у відповідь на його молитву викрикнули «умайн», себто «амінь», то й уся проча товпа повторяла за ними «умайн».

Вдарила дванадцята година. На дзвіниці коло костьолу, тут же насупроти нової будови, загудів величезний дзвін, звіщаючи полудне. За ним зателенькали й усі другі дзвони на дрогобицьких церквах. Бачилось, що ціле повітря над Дрогобичем застогло якимись плачливими голосами, серед котрих ще плачливіше і сумніше роздавалося те безладне, різноголосе «умайн». Робітники, почувши дзвони, познімали шапки і почали христитися, а один шкільник, підійшовши до Леона і вклонившись йому, почав шептати:

— Най бог благословить вас і зачате вами діло. Ми вже скінчили. — А опісля, похиляючися ще ближче до Леона, сказав тихіше: — Видите, пан-бог добрий післав вам знак, що все піде вам щасливо, що тільки загадаєте.

— Добрий знак? А то який? — спитав Леон.

— А не чуєте, що християнські дзвони самі добровільно роблять вам службу і кличуть на вас благословення християнського бога? То значить, що християни все будуть вам добровільно служити. Будуть помагати вам досягнути те, що собі загадаєте. Ті дзвони, то добрий знак для вас!..

Коли б Леон учув був таку бесіду при других, він би певно був насміявся з неї. Він рад був удавати про око вільнодумного чоловіка, але в глибині серця, так як усі малорозвиті й самолюбні люди, був забобонний. Тож і тепер, знаючи, що ніхто не чув шкільникової бесіди, він приймив дуже радо добру ворожбу і віткнув десятку в надставлений шкільників кулак.

— Це для вас і для школи, — шепнув Леон, — а за добрий знак богу дякувати!

¹ Борзо — скоро.

² Видячись — бачачи себе.

³ Перепуджений — настрашений.

Шкільник, урадуваний, став знов на своє місце коло рабина і раз же почав перешіптуватися з другим шкільником, котрий, очевидно, питав його, скільки дав Леон.

А тим часом пан будівничий прийнявся вже до свого діла і почав командувати робітниками.

— Ану, до дрюків! — кричав. — Бенедю, тумане вісімнадцятий, де твій дрюк?..

Гармидер на площі ще побільшився. Рабина відвели набік, натовп розступився, щоб дати місце робітникам, котрі мали зрушити з місця величезну підвалину і впустити її на приналежне місце у викопаний глибокий рів. Дами цікаво тислися наперед і сопіли серед натовпу; вони були дуже цікаві побачити, як то буде сунутися та величезна каменюка. Тільки щиголь цвірінькав весело у клітці та сонце широким неприглядним лицем усміхалося згори з-посеред темносинього, безхмарного неба.

Всі прикази будівничого сповнено швидко. Півперек невеличкої доріжки, куди треба було просунути камінь, покладено чотири вали, так само загрубі, як ті, на котрих він тепер спочивав. Такі ж самі два вали положено півперек ями, в котру треба було спустити камінь. Робітники оточили його з дрюками в руках, мов ладилися буками всилувати його до руху і зламати його камінну упертість. Деякі жартували і сміялися, називаючи підвалину сірою коровою, котру так багато люда оце заганяє до стайні.

— А поступися, маленька! — гейкнув один, поштуркуючи камінь рукою.

Але ось роздалася команда будівничого, і все утихло. На цілій багатолюдній площі чути було тільки сапання людей та цвірк щигля в клітці.

— Ану, рушайте! Раз, два, три! — крикнув будівничий.

Десять крюків, мов десять величезних пальців, підхопило камінь з обох боків, і він звільна покотився по валах, важко хрустячи ними о підсипаний шутер.

— Гурра! Гей! А скобочи по його, нехай рушається! — закричали весело робітники.

— Далі! — кричав серед тих голосів будівничий.

Робітники знов натужилися. Знов захрустів шутер, заскрипіли вали під тягаром, і камінь, мов величезна черепаха, повз ізвільна наперед. На лицах присутніх гостей виднілася радість, дами всміхалися, але Леон шептав до котрогось свого «сусіда»:

— І що то! Говоріть, що хочете, все таки чоловік пан природи! Нема такої сили, котрої він не переміг би. Ось скала, тягар, а й та рушається по його приказу.

— А особливо прошу зауважити, — додав «сусід», — що за сила в товаристві людей! Злученими силами чуда dokonуються! Хіба ж сам один чоловік потрапив би щось подібного?..

— Так, так, злученими силами, це велике слово! — відповів Леон.

— Гурра враз! Ану! — кричали радісно робітники. Камінь уже був над ямою, спочивав на двох поперечних лігарах, котрі по обох берегах ями своїми кінцями глибоко вгризлися в землю під його вагою. Але тепер діло було найтрудніше — спустити камінь відповідно в долину.

— Ану, хлопці, живо, до дрюків! — командував будівничий.

Робітники розскочилися в одну мить на оба боки рова і підсадили п'ять пар підойм під камінь.

— Попід ребра його! Так, щоби йому аж серце підскакувало, — жартували робітники.

— А тепер підносьть догори! А як скоро лігарі відвержені¹ набік, то як скажу: «Ну!» — всі разом вихапуйте дрюки і враз від ями! Розумієте?

— Розуміємо!

— Але всі враз! Бо хто запізниться, то буде біда!

— Ну, ну! — крикнули робітники і разом налягли на підойми, щоби підважити камінь догори. І справді, він звільна, мов неохітно відділився від лігарів, на котрих лежав, і піднісся на кілька цалів угору. Всіх серця мимоволі дрожали. Робітники, посинівши від натуги, держали камінь на підоймах над ямою, ждучи, заки шнурами витягнуть з-під нього лігарі і заки будівничий не дасть знаку, — вихапувати дрюки з-під каменя.

— Ну! — гаркнув нараз будівничий серед загальної тиші, і дев'ять робітників разом з дрюками пирсло в противні боки. А десятий? Разом з глухим лоскотом каменя, спадаючого на призначене місце, почули згромаджені і глухий, проймаючий зойк.

— Що це такого? Що це такого? — загомоніло кругом. Всі почали знов тиснутися, гомоніти та допитуватися, що це такого сталося.

Сталася проста річ. Дев'ять робітників вихопило одночасно свої підойми з-під каменя, а десятий мулярський помічник Бенедьо Синиця не встиг цього на час зробити. Одна хвилинка запізно, але та хвилинка могла його згубити. Камінь усім своїм тягаром шарпнув його підойму і вирвав з рук. Підойма заїхала Бенедя півперек — щастя, що не по голові, а тільки в бік. Бенедьо лиш раз зойкнув і впав, мов неживий, на землю.

Густим клубом пирснув догори пісок, де впала розмахнена підойма. Робітники в смертельній тривозі кинулися до Бенедя.

— Що то таке? Що таке? — гомоніли гості. — Що сталося?

— Підойма забила чоловіка.

— Забила? Йой, боже! — далось чути між дамами.

— Ні, не забила, живий! — роздалося з-між робітників.

— Живий! А! — відсапнув Леон, котрого крик Бенедя вхопив був, мов кішми, за серце.

— А дуже скалічений!

— Ні, не дуже! — Це був голос будівничого, котрий також при тім випадку несподівано почув, як під ним ні з цього, ні з того дилькотіли коліна.

Товпа гомоніла і тиснулася довкола скаліченого. Дами охали та пищали, кривлячи уста та виставляючи на показ, які то вони чулі та м'якого серця. Леонові все ще щось невиразно шуміло в голові і думки не могли зібратися до купи. Навіть щиголь у своїй клітці ціпотів жалібно та пирхав по кутах, неначе не міг дивитися на людську муку.

¹ Відвержені — відкинені.

А Бенедьо все ще лежав на однім місці, посинілий, як боз, зомлілий, зі сціпленими зубами. Підойма зачепила його гострим суком о бік, продерла опинку¹ й сорочку і фалатнула² в клубі діру, з котрої пустилася кров. Але підойма засягнула і трохи вище, по голодницьі, і через те іменно позбавила його на хвилю віддиху.

— Води! Води! — кричали робітники, що заходилися тверезити Бенедя й перев'язувати його рану. Принесено воду, перев'язано рану і затамовано кров, але відтерти зомлілого годі було. Удар був дуже сильний і в небезпечне місце. Над цілим товариством залягала знов хмара непевності.

— Візьміть його, винесіть отам на вулицю! — крикнув вкінці Леон. — А ні, то занесіть додому та прикличте доктора!

— Живо, живо! — підганяв будівничий.

Заки два робітники взяли Бенедя за руки і ноги та понесли крізь натовп людей на вулицю, до будівничого ззаду підійшов мулярський майстер і діткнувся рукою його плеча. Будівничий зігнувся й обернувся напруго, мов за дотиком пекучої кропиви.

— А видите, пане будівничий, я добре казав...

— Що, що таке? Хто казав?

— Я казав, — шептав стиха, спокійно майстер, — не спускати камінь на дрюках, бо небезпечно.

— Е, дурень ти! От мудь,³ не що інше, а п'яний був, не відскочив, хто йому винен! — відповів офукливо⁴ будівничий і відвернувся. Майстер стис плечима і замовк. Але будівничий почув шпильку в нутрі і трохи не пінився зі злости.

Між тим пора було кінчити закладини. Шкільники спровадили рабина на малу, досить вигідну драбинку, і він зііз по ній на дно рова, де на призначенім місці лежав фундаментовий камінь. На верхній площі каменя була видовбана чотиригранна, досить глибока ямка, а довкола неї червонілися свіжі плями крові, що бризнули з рани Бенедя. Рабин промуркотів ще якусь молитву, а опісля перший кинув невеличкий срібний гріш до видовбаної в камені ямки. За ним те саме шкільники, а опісля почали й інші гості злазити східцями і кидати хто більші, хто менші монети у підвалину. Дами скрикували та хиталися на східцях, піддержувані мужчинами, тільки Леонова дочка Фанні гордо та сміло зіізла до ями і кинула дуката. Після дам почали й панове один по однім спускатися до підвалини. Потомок польської шляхти йшов тут же за Германом і косо глянув на багатого капіталіста, коли той бренькнув блискучим золотим дукатом; шляхтич мав лиш срібного ринського в кишені, але щоб не покритися зі своїм шляхетським гонором, живо відон'яв від манжета золоту спинку і кинув її до ями.

Довго тягнувся ряд гостей, довго бреньчало золото та срібло, сиплючись у камінну ямку та заливаючи її блискучою хвилею. Робітники, що стояли над ямою, чекаючи на приказ майстра, зависно гляділи

¹ Опинка — фартух.

² Фалатнути — розірвати, розрізати.

³ Мудь — хам.

⁴ Офукливо — сердито, згрідно.

на цілий той обряд. Та ось уже кидання грошей скінчилося, — ямка мало що не повна. Леон, що досі стояв при східцях і всіх виходячих з ями приязно стискав за руки (з Германом та шляхтичем він на радощах навіть поділювався), тепер виступив наперед і казав принести плиту та цемент, замурувати фундамент.

Робітники кинулися сповнити його волю, а він сам тим часом підійшов ід клітці з щиглем.

— Тікілі-тінь! Цюрінь, цюрінь! Куль-куль-куль! — щебетала пташина, не надіючись собі лиха, коли зближався Леон. Тонкий, чистий спів щигля дзвенів у тихім повітрі, мов скло. Довкола всі втишилися, цікаво позираючи на закінчення важного обряду закладин. Леон зняв клітку з птахом із стовпа і, держачи її догори, проговорив:

— Мої дорогі сусіди, а нині гості! Великий се день для мене, дуже великий. Чоловік, що сорок літ блукався по безлюдних пустинях та бурливих морях, нині перший раз побачив себе близьким супокійного пристанівку. Тут, у щасливім місті Дрогобичі, я задумав увити собі гніздо, котре було би красою і славою міста...

— Браво, браво! — закричали гості, перериваючи бесіду.

Леон поклонився з усміхом і говорив далше:

— Батьки наші навчали нас, що, хочачи зачати якесь діло щасливо, хочачи довершити його щасливо і хочачи уживати його щасливо, треба передовсім з'єднати собі духів місця. Ви вірите в духів, ласкаві панство? Може бути, що є між вами хто, що в них не вірить. Я, признаюсь вам, вірю в них. Тут, в тій землі, в тих брилах каміння, в тім сичучім вапні, в людських руках і головах, у всім тім живуть духи, сильні, таємничі. При їх тільки помочі стане мій будинок, моя твердиня. Вони тільки будуть її підпорою й обороною. І тих то духів, поєднати, жертвою поєднати, кривавою жертвою, се ціль нинішнього великого обряду. Щоби достаток і добробут, не для мене, а для цілого міста, цвіли в тім домі, ви ласкавими руками кинули в цю камінну борозну золоте сім'я. Щоб здоров'я, веселість і краса, не для мене, а для цілого міста, цвіли в тім домі, я жертвую духам місця цього живого, здорового, веселого і гарного співака!

При тих словах Леон встромив руку до клітки.

— Пі-пі-пі! — запищала пташина, пирхаючи й ховаючись по кутках, однак Леон живо зловив її і виїняв з клітки. Щиголь скоро в руці замовк, тільки дивився довкола заляканими очима. Його червонопері груди виглядали, мов велика кривава пляма в Леоновій руці. Леон виїняв червону шовкову нитку і зв'язав нею щиглеві крила і ноги, а опісля зійшов східцями в долину до фундаменту. Всі довкола мовчали, мов під якимось тиском. Робітники наклали велику плиту і довкола чотиригранного прорубу в фундаменті наклали цементу, щоб зараз же замурувати той отвір. Тоді Леон, прошептавши ще якісь слова, зняв перше з пальця золотий перстень і кинув його до скарбу в камінній дучці,¹ а опісля положив наверх щигля. Пташина лежала спокійно на холоднім, смертельнім ложі з золота і срібла, тільки головку звернула догори, до неба, до своєї ясної, чистої вітчизни, та зараз велика

¹ Дучка — дірка.

плита прикрила зверху той живий гріб, затверджуючи будуче щастя дому Гаммершлягів...

У тій хвилі Леон поглянув убік і побачив на фундаменті сліди іншої жертви — кров людську, кров мулярського помічника Бенедя. Та кров, застигла вже на камені, вразила його до глибини душі. Йому повіділося, що відай чи не «духи місця» жартують собі з його слів і беруть зовсім не таку марну жертву, як його жертва. Йому повіділося, що та друга страшна, людська жертва ледве чи вийде йому на користь. Краплі крові, закріплені на камені, в темнім прокопі виглядали, мов чорні голови залізних гвоздів, що вертять, дірлять і розточують підвалини пишної будови. Йому стало зараз якось холодно, якось тісно в прокопі і він вихопився чимскоріше наверх.

Гості тиснулися до нього з побажанням. Герман стиснув йому руку і промовив голосно:

— Нехай той невеликий скарб, засіяний приязними руками в підвалину вашого дому, росте і множитьсЯ в тисячу раз! Най стане підваиною слави і багатства вашого роду!

— І так, як ваш дім нині засновується на підваині з каменя і золота, — додав з другого боку також голосно шляхтич, — так нехай щастя і розцвіт вашого роду віднині ґрунтується на щирій приязні і прихильності всіх людей!

Леон радісно стискав руки своїм гостям, радісно дякував їм за їх приязнь і услугу, радісно прирікав працювати надалі тільки в товаристві і для твариства, — а все таки в серці його лежав ще холодний сумерк, крізь котрий грізно виднілися великі, чорні краплі крові, мов живі залізні гвозді, пробиваючі і розточуючі незначно підвалини його щастя.

Він чув з усіх слів своїх гостей якийсь холод, за котрим, бачилось, чатувала скрита глибоко в їх серцях зависть.

Між тим робітники під проводом будівничого замурували з усіх боків фундамент і виводили швидко стіну в середині прокопу. Вдарила перша година.

— Ну, досить, люди, на нині роботи! — крикнув Леон. — Треба й вам трохи забавитися. Таких днів, як нинішній, у моїм життю небагато, нехай же і для вас він буде празником. Тут вам зараз принесуть пива і закусок, а ви, майстер, уважайте на порядок!

— Добре, прошу пан!

— А вас, мої дорогі гості, прошу за собою. Фанні, дитинко, будь господинею і займися дамами! Прощу, прошу!

Гості, весело гуторячи, пішли поміж купами цегли, каміння та дерева до дошаної, вінцями та різнобарвними хоруговками устроєної буди на перекуску. Тільки рабин і шкільники та деякі інші «хусити»¹ пішли геть, не хотячи засідати при однім столі з «трефняками».²

Поки в буді серед веселого гамору пани гостилися, робітники сиділи в широкім крузі під голим небом на камінню. Два помічники наливали

¹ Хусит — правовірний єврей, що додержується всіх релігійних, обрядових формальностей.

² Трефняк — єврей, що не додержується релігійних обрядів і їсть усяку страву.

пиво, другі два розносили різники¹ хліба та сушену рибу. Однак, робітники були якось дуже мовчазливі. Випадок з Бенедьом щемів іще всім у нутрі, ба й увесь той дивний обряд закладин дуже їм не сподобався. Хто вигадав замуровувати живу пташину? Нібито принесе щастя? А втім, може й так... Адже добре то якийсь вигадав: «Панам весілля, а курці смерть». А тут ще й ті робітники, що відносили Бенедя додому, повернули і стали розповідати, як стара Бенедєва мати перепудилася і заплакала тяженько, побачивши свого єдиного сина зомлілого, окривавленого. Зразу бідачка гадала, що вже по її синові, але коли їм удалося протверезити Бенедя, то так утішилася, мов дитина: заскакує коло нього і цілує, і йойкає, так що аж серце крається чоловікові.

— Знаєте що, хлопці, — озвався майстер, — треба би зробити якусь складку та підратувати бідних людей, бо заки він буде слабий та незарібний, то я й не знаю, з чого їм обоім вижити. Адже стара їглоу не занипає на тільки!

— Правда, правда! — закричали робітники з усіх боків. — Скоро по виплаті, то кожний по п'ять крейцарів, нам уйма не велика, а їм добро.

— Ну, а будівничий, — озвався котрийсь муляр, — він ніщо не дасть? Адже ціле нещастя через нього.

— Та й ще добре, що на тім сталося, — сказав другий. — Та то камінь міг і п'ятьом так само заїхати!

— Треба йому казати, нехай також причиниться на бідного скаліченого.

— Але вже ви кажіть, — сказав майстер, — я не буду.

— Ну та що, скажемо ми, — гуртом озвалися голоси.

Саме в тій хвилі вийшов будівничий з буди від гостей, щоб поглянути на робітників. Його лице вже налилося широким рум'янцем від випитого вина, а блискуча паличка дуже живо літала з одної руки до другої.

— А що, діти! — крикнув він, підходячи до кружка.

— Все добре, прошу пана, — відказав майстер.

— Ну, так мені й справуйтеся! — І хотів іти назад.

— Ми би до пана мали одну просьбу, — дався чути голос з-поміж робітників. Будівничий обернувся.

— До мене?

— Так, — загули гуртом усі.

— Ну що ж такого?

— Щоби пан були ласкаві причинитися до складки на того помічника, що його нині підоймою пришибло.

Будівничий стояв, не кажучи нічого, тільки сильніший рум'янець почав виступати на його лице, — знак, що просьба робітників неприємно його діткнула.

— Я? — сказав він вкінці з проволоком. — А ви відки до мене з тою проською приходите? Хіба я тому винен, чи що?

— Та, прошу пана, і ми не винні, але здається нам, годиться

¹ Різники — різані куски хліба.

і таки треба допомогти бідному чоловікові. Він слабкий, якийсь час не зможе робити, треба ж йому й старій матері чимось дихати.

— Як хочете, то йому помагайте, а я відки до того приходжу! Першому-ліпшому непотрібові помагай!.. Ще чого не стало!.. — Будівничий відвернувся гнівно і пустився йти назад, коли втім котрийсь із робітників, обурений такою бесідою, сказав голосно:

— Ади, який пан! А сам тому найбільше винен, що Бенедя скалічило! От коби його було так парнуло, то, певно, я не пожалував би не то п'ять, а й десять крейцарів на такого дідовода!..

— Що? — ревноує нараз з усеї сили будівничий і поискочив до сидячих робітників. — Хто це говорив?

Мовчанка.

— Хто це смів говорити? Га?

Ніхто й не писнув.

— Майстер, ви тут сиділи; хто це сказав? Говоріть, а ні, то вас нажену з роботи замість того урвителя!

Майстер поглянув довкола по робітникам і сказав спокійно:

— Я не знаю.

— Не знаєте? То я вас віднині не знаю тут на роботі. Геть!

— То я сказав! — відозвався один робітник, встаючи. — Я сказав і ще раз кажу, що ти дідовід, коли не хочеш дати на бідного робітника. А о твою роботу я не стою!..

Будівничий стояв, мов скажений, і з люті не міг прийти до слова. Робітник між тим узяв свій «вінкель»,¹ кельню та міру і, попрощавшись з товаришами, спокійною ходою пішов ід ринкові. Інші робітники мовчали.

— Га, драби, лайдаки! — гримав будівничий. — О, або він стоїть о роботу! Він би лиш лежав горі животом, як та свиня в болоті. Але пождіть но ви, навчу я вас порядку! Не такі у мене станете! А то урвители! — І, ще ввесь телепаючись зі злости та кленучи всю «голоту», будівничий пішов назад до панського товариства.

В буді тим часом ішло дуже весело і гоїно. По перекусці слуги позбирали миски і тарелі, а натомість понаставляли пляшок з вином і чарок. Чарки кружили живо. Вино звільна розплутувало язика, розбуджувало веселість та гомін. Пахучий дим з дорогих цигар клубився понад головами до дощаної стелі, плив тонкою струйкою крізь прорізане вікно. Леонові слуги крутилися посеред гостей, подаючи їм, чого хто забажав. Гості одні сиділи купками, другі стояли або ходили, балакаючи, жартуючи або торгуючись. Леон не покидав Германа. Він нині перший раз ближче зійшовся з тим найбільшим бориславським тузом і почув до нього якусь дивну приязнь. Досі вони стояли проти себе, як вороги. Леон доперва два роки тому прийшов до Борислава з готовим і чималим капіталом. Він був більше образований від Германа, добре знався на купецтві, читав деякі гірничі книжки і думав, що досить йому тільки явитися в Бориславі, а все покориться перед ним, і він стане самовладним паном. Він наперед укладав собі пляни, як то він закупить дешево обширні й найвідповідніші до копання частки

¹ Вінкель — угольник.

грунту, як позаводить собі машини для скорішого й дешевшого видобутку земляних скарбів, як піднесе цілий нафтовий промисл і своєю волею буде піднімати й опускати ціни на всіх торгах. Між тим, показалося на ділі зовсім не те. В Бориславі були вже свої сили, і то сили такі, з котрими йому нелегко було міритися, а найбільшою такою силою був Герман. Леон зразу лютився, побачивши, з якою нетаєною неохотою приймають його давні бориславські підприємці. Особливо Герман, той простий, невчений онучкар, був для нього сілля у оці, і він старався все і всюди, де тільки міг, щипати його, а в товаристві ніколи не переминув, поза звичайною чемністю, показати Германові свою духову вищість. Герман знов мало робив собі з дотиків Леона, а шарпав його на полі інтересів: перехапював частки, котрі хотів купувати Леон, переймав його щонайліпших робітників, а при всім тим Леонові все показував такий вид, буцім то й нічого не знає. Цього було забагато для Леона. Він побачив, що таким способом не дійде ні до чого. Правда, досі в Бориславі йому щастилося: він надібав на кілька багатих жил воску, кип'ячка¹ теж у багатьох ямах ішла добре; але Леон справедливо боявся, що не завсіди щастя буде йому прихильне, що, може, часом і відвернеться від нього, а на такий случай ліпше мати сильних приятелів, ніж сильних ворогів. А тут ще й те причинилося, що по смерті жінки Леон забажав з часом осісти супокійно, утвердитися, пустити коріння в ґрунт і уживати на старість плодів свого неспокійного, запорадливого життя та забезпечити гарне життя своїй одиначці. Тут уже конечна річ — мати кружок приятелів, а не ворогів. При тім же він зачув, що у Германа є син-одинак у Львові в купецькій практиці — і його думка прямо стрілила туди: Германів син і його Фанні, то пара; два найбільші силачі по капіталу, замість боротися й підкопувати один одного, сходяться, зв'язані тісним родинним вузлом, — і Леонова думка будувала золоті замки на тій тривкій підвалині.

— Бачите, дорогий сусіде, — говорив він до Германа, — сам не знаю, що таке, що так мені дуже затужилося за своїм спокійним, тихим і щасливим пристановком. А то досі чоловік був, як та перелетна птиця: то тут, то там. Ні, пора успокоїтися!

— І я те кажу, — сказав Герман, що чинився, немов та бесіда дуже його займає.

— Не дав мені бог сина, так як вам, га, але є в мене дочка, сердешна дитина. Бачити її щасливою, з любим чоловіком, у крузі діточок, ох, то єдина ціль мого життя...

— Дасть бог, що й тее вам сповниться.

— Га, я дуже того бажаю... Ах, і ще так кружок добрих приятелів, таких, як ви, любий сусіде, ні, більше мені до щастя не хибувало би...

— Ну, щодо мене, — сказав, усміхаючись, Герман, — я з Дрогобича не втечу, мене можете мати завсіди на своїй услугі.

— О, я знаю, — сказав Леон і кріпко стиснув Германову руку, — я знаю, що ви щирий, добрий чоловік! Не повірите, як я віддавна бажав з вами ближче познайомитися... А що ж ваш син? Правда, я не

¹ Кип'ячка — нафта.

маю чести знати його особисто, але він уже наперед милий мені і дорогий, як своя власна дитина.

Герман трохи скривився на згадку про сина, мов нараз у медівнику схрупнув зерно перцю.

— Мій син... — сказав він неохітно. — Дякую вам за ласкаве запитання! От, працює, що може.

— Ну, того й не кажіть! — скрикнув Леон, — я й сам знаю, що син такого батька, певно, і хвилі не просидить дармо! Ех, дорогий сусіде, який би я був щасливий, якби то ми могли взятися оба до купи, зійтися близько в усім, так, щоби... — Він урвав і глядів на Германа, а Герман на нього, не вгадуючи, куди той цілить.

— Знаєте, — почав знов Леон, — нинішній день такий великий і щасливий для мене... — Саме серед тої розмови оба бесідники встали і підійшли до вікна, бо в буді зробилося душно. Герман виглянув у вікно надвір. Ледве відступив від вікна, коли нараз кусень цегли, мов стріла, влетів крізь вікно саме туди, де стояв Герман. І якраз, коли Леон говорив про велике нинішнє щастя, цегла гепнула перед ним на стіл, в купу склянок. Болісно дзенькнуло і розприслося скло, а цегла полетіла далі і, ударившись ще о противну стіну, впала на землю. Всі позривалися з місць, а Герман поблід, мов полотно: він догадувався, що цегла вимірена була в нього.

— Що се? Що се? Хто се такий? — почулися тривожні крики. Леон, Герман і ще деякі гості вилетіли надвір. Надворі теж крик.

— А лапай но його, драба якогось! — кричав з усеї сили майстер.

— Хто тут кидається цеглою? — крикнув і собі ж Леон.

— А он, прошу пана, якийсь драбуга, вуглярчук. Плентався тут по вулиці, зазирає-зазирає, а далі як побачив отого пана (показав на Германа) у вікні, та за цеглу, як фурить, та навтеки! Лапай його, лапай, та на поліцію! — обернувся знов майстер до двох робітників, що гнали долів Зеленою вулицею за втікаючим вуглярчуком у чорній, як смола, сорочці і в такий же опинці.

— Овва, то bestія втікає! Не здогонять! — говорив майстер.

Робітники, що гнали за хлопаком, також, здається, були тої гадки, бо зупинилися задихані. Але один схилився, підняв камінь і шпурнув ним за втікаючим, що вже якраз був на скруті. Камінь вцілів вуглярчука в саму п'яту, і той, почувши біль, скрикнув, як скажений, і щез за муром. Крик той дивно вразив Германа.

— Ей, а це що за хлопа? — спитав він.

Ніхто не знав вуглярчука. Але Леон глянув на Германа і аж злякався.

— Мій боже, а вам що таке?

— Ніщо, ніщо, — відказав Герман, — то відай від задухи. Щось мене тут, у грудях стисло. — Але той голос, той голос... якийсь такий дивний...

Леон не міг зрозуміти, чим дивний той голос. Йому він видався зовсім звичайним. І Герман не вмів вияснити собі, що це за голос. — Йому здавалося, що він десь чув його, але де, не знав. То тільки знав, що якоюсь таємною, недослідною силою той голос збентежив у нім

якісь страшні, давно забуті вражіння, якусь бурю, котрої сліди ще не загладилися в його серці. Але що це такого і як воно взялося і як було зв'язане з тим диким, болісним викриком удареного вуглярчука, сього не міг Герман собі вяснити.

Леон між тим узяв попід руки і повів у сад, під тіністі дерева, на пахучу, високу траву. Холодне, свіже повітря живо впокоїло Германа, і Леон зачав йому знову говорити про свої бажання й надії.

— Ах, як гаряче я віддавна ждав такого дня, як нинішній! Як я бажав, щоб від нього починалася нова, спокійна, щаслива доба мого життя! Щоби в нім на всі боки понав'язувалися для мене щасливі вузли! І ось прийшов той день, надії мої збулися, вузли нав'язані, крім одного і найважливішого... Ах, а ви, дорогий сусіде і приятелю, ви зробили б мене найщасливішим чоловіком у світі, якби допомогли мені нав'язати той послідній, найважливіший вузол!..

— Я? — спитав здивований Герман. — Який же то вузол?

— Що тут довго говорити, — сказав Леон і взяв Германа за обидві руки, — моє найглибше, сердечне бажання, щоби наші діти, моя Фанні і ваш Готліб, були пара!

Герман мовчав. Ця думка не була для нього несподіванкою, але все-таки його це трохи дивно діткнуло, що від Леона першого почув це пропозиція.

— Що ж ви, пристаєте? — спитав Леон.

— Гм, не знаю, як би то... — сказав нерішучо Герман.

— Ви вагуєтесь? Не вагуйтеся, дорогий сусіде! Хіба ж не видите тих користей, які з такого сполучення сплинуть на нас? Візьміть лиш то: ми оба, дві перші, смію сказати, бориславські сили, ми оба разом, споріднені, зв'язані до купи, хто тоді опреться нам? Усі підуть за нашою волею, а хто не схоче, той за одним нашим замахом упаде в порох! Подумайте: ми тоді пани цілого нафтового торгу, ми визначаємо ціни, закупаємо околиці села, ліси, каменоломи та копальні! Ціла околиця в наших руках. Не тільки торгіві й промислові, але й політичні діла околиці в наших руках. Всі вибори йдуть, як ми хочемо, посли і репрезентанти говорять, що ми кажемо, боронять наших інтересів, пани і графи дбають про нашу ласку!.. Чи ви розумієте? Ми сила, і доки будемо держатися разом, доти ніхто проти нас не вистійть! — І розогнений власними словами Леон кинувся обнімати Германа.

— Пристаєте, дорогий приятелю, брате? — скрикнув Леон.

— Пристаю, — сказав Герман, — тільки не знаю, як моя жінка.

— Що, ваша чесна і розумна жінка мала б не хотіти щастя для свого сина і для моєї дитини? Ні, то не може бути! Ходім, ходім до неї. Я нині ще мушу залагодити це важне діло, і скоро розійдуться гості, підемо оба, представимо, поговоримо..

— Вона дуже любить свого сина, то правда. Але мені здається, що й вона кращої партії для нього не найде від вашої Фанні, — сказав Герман.

— Ах, дорогий приятелю! — скрикнув урадований Леон. — Що за щастя для мене нинішнього дня! Боже, що за щастя! Підемо, підемо!

Рука-об-руку йшли два приятелі бориславським трактом до Германового помешкання. Говорив більше Леон. Він був чоловік дуже вразливий і живо переймався всякою думкою. Невтомно розточував він перед Германом щораз нові картини їх будучої величі й сили. Все з його уст ішло, мов медом посолоджене, всі труднощі так і щезали, мов сніг від сонця. Практичний і холодний Герман зразу не дуже подавався на ті золоті гори, але чим далі, тим більше Леон потягав і його за собою, і в його недовірливій голові звільна зачало також ворухитися питання: «А що ж, хіба ж це не може бути?..»

Зі своїм сином Готлібом він здавна мав стільки гризоти та клопотів, що навіть ніколи не прийшло йому на думку ждати з нього чогонебудь путнього на будуче, не то вже будувати такі високолетні пляни. От і недавно купець, у котрого Готліб від двох літ був на практиці, писав до нього, вже, може, сотий раз, що Готліб зле справується, діла не пильнує, гроші, прислані з дому, розкидає, мов безумний, над другими суб'єктами¹ збиткується і бог зна яких дурниць не виробляє. «З жалем признати мушу, — писав далі купець, — що його дволітній побут у моїм закладі не приніс для нього майже ніякої користі. Його знання в купецтві тепер таке саме, як було й з початку».. Все те мимоволі насувалося Германові на думку тепер, коли Леон такими заманчивими красками малював йому будучність їх «домів» за отриманням Готліба з Фанні. «Ще доки я живу, — думав Герман, — то, може, воно буде якось іти, але опісля?» Щоби Готліб змінився, поправився, на те треба хіба якого чуда, котрого Герман не надіявся. Але все таки він слухав Леонової бесіди, звільна піддавався її чаруючому впливові, немов на легкій човні пускався на тихе, лагідно хвилююче, вечірнім блиском озолочене море, і йому робилося якось так легко, любо, немов і справді вже сповнюються його найсміліші надії. — «А що ж, хіба ж це не може бути?» — думалося йому, і на нього находила якась певність, немов усе те не тільки може бути, але й справді буде, мусить бути.

За той час оба приятелі від ринку зійшли вже долів,² на місток, відки вулиця почала знов підійматися догори, поміж двома рядами високих ясенів, поки не урвалася наверху, де блискучий позолочений хрест меркотів до сонця. Тут же за мостом направо починався обширний сад, обмурований високим муром. Далі мур кінчився, замість нього йшли штахети з дубових лат у мурованих стовпах, з блискучими чорними наголовниками з поливаної глини. За тими штахетами був уже не сад, але цвітний огородець, досить запущений, що окружав старосвітський, безповерховий, а зате широко розложений дім під гонтами. Від вулиці вела до нього широка в'їздова брама і побіч невеличка фірточка для пішоходів. То була Германова оселя. Тут він жив від кількох літ, хоч мав ще кілька домів по інших частих міста і три камениці в ринку. Всі ті будинки він випускав у наєм, а сам не мав охоти рушатися із цього старосвітського вигідного гнізда. Сей дім разом

¹ Суб'єкт — торговий службовець.

² Долів — униз

з великим садом, огородом, подвір'ям, стайнями й усякими знадобами закупив він від вдови по однім польським панові з великого роду. Той пан давніше мав великі маєтки, кілька околичних сел. Але найбільша частина того маєтку пішла на підпирання нещасливої революції в 1831 р.; що лишилося опісля, було витрачено в довголітніх процесах про якесь наслідство, так що по скасованню панщини давній дідич очутився немов на льоду і не міг назвати своїм нічого, крім цього одного дому з садом та парою коней. Тут він і дожив свого віку в затиші, а по його смерті жінка продала й цей послідній шматок давньої величі і забралася з тих сторін. Замість старого польського дідича настав новий пан у тих мурах — Герман. Він тоді щойно почав поростати в пір'я; закуп того дому був перший крок до його пізнішого багатства; може, для того він і звикся так із тим старим житлом.

Зрештою, Германа мало займало внутрішнє улаштування дому, — тим менше займав його сад, у котрім давній власник просиджував, бувало, ціле літо, і в котрім, як говорили в сусідстві, і тепер ще не раз місячної ночі можна було видіти його високу постать з довгими вусами і білим, як молоко, волоссям, бродячу в густій високій траві, — можна було видіти, як він оглядає кожне дерево, мов старого знайомого, часом заламує руки або зідхає важко. Герман, хоч і чув ті слухи, сміявся з них, але до саду все таки його не тягло. Він удоволяв тим, що кожної весни почислив дерева і опісля випускав сад в оренду садівникові, а сам до нього мало коли й заглядав.

І в самім домі Герман мало які поробив зміни. Старосвітські меблі оббито новим репсом, замість старопольських великих печей помуровано нові, кафлеві, між вікнами повішано великі дзеркала, та й годі. На стінах побіч деяких нових штихів висіли почорнілі від старости портрети давніх польських магнатів, з густими бровами, грізними вусами й оголеними лобами. Дивно виглядала та суміш старосвітщини з невідомими і немов принагідними пробами новини, але Германа се мало обходило, він і так зайнятий був іншими, важнішими ділами, його завдання було — громадити, а не уживати, і він громадив, збирав, множив, докладав з якимсь гарячковим поспіхом, не дбаючи, хто буде користуватися його надбанням.

— От і моє гніздо! — сказав Герман, отворяючи фіртку і впускаючи Леона наперед. Леон перший раз нині вступав у його пороги.

— Ах, як тут вигідно, як тут простірно! — скрикував хвиля від хвилі з чемною пересадою Леон, обзираючись по подвір'ю. Подвір'я було виложено плитами. На середині була криниця під дашком, з великим колесом на два відра. Далі збоку видно було стайню, а побіч неї вхід до саду.

— Простірно то простірно, — відказав Герман, — але, правду кажучи, трохи мов пусто. Видите, чоловік в таких літах, коли йому недосить себе самого, коли рад би бачити себе серед цілої купи маленьких, веселеньких...

— О, так, так, — перервав Леон, — се іменно й мені зараз прийшло на думку. Справді, що тут жити серед купи молодого потомства, це був би рай, правдивий рай!..

— А тепер що? — говорив далі Герман. — Син наш у Львові... Ну, треба, щоби молодий чоловік замолоду чогось навчився...

— Певно, певно!

— А ми з жінкою, двоє нас, а ще вона хоропита... признайте, що часом чоловікові прикро робиться,

Вони ввійшли до покоїв.

— Правда? — казав Герман. — Тихо, як у могилі... Слуг не держимо багато: візник, кухарка та й покоївка, більше нам не треба. І так тут цілий день. Мене звичайно й так рідко коли дома видають, все діла.

— Ой, так, так, — сказав Леон, — важке наше життя. Говорять: що хибує капіталістові, нероба, живе собі та гроші згортає. А тут би вони поглянули, пожили кілька день нашим життям, то, певно, відкинулися би й тих капіталів і того життя.

— О, певно, ручу вам! — potwierдив Герман, хоч у тій хвилі й мигнула йому по голові збиточна ¹ думка, що прецінь при всій тій тяжкості, при всіх негодах життя якось ні один капіталіст не кинув ще добровільно свого маєтку, ані не помінявся ним за палицю й жебрацькі торби.

Герман перейшов із своїм гостем уже три покої. Всюди було тихо й пусто. Він шукав своєї жінки, але не міг її доглянути. Перейшли до четвертого покою, обширного, як маштарня. ² Герман озирнувся — і тут не було нікого.

— Що за диво, де вона поділася? — сказав півголосом Герман, коли втім із сусіднього покою, спальні його жінки, почулося йому щось, немов голосне хлипання.

— А це що? — сказав він, прислухуючись.

— Чи не плаче хтось? — сказав, і собі ж наслухуючи, Леон.

— Будьте ласкаві, коханий сусіде, сядьте тут, спочиньте хвилю, ось прошу, перегляньте альбом моїх знайомих, може побачите й собі знайомі лиця... І перепрошую вас, що вийду на хвилю, погляну, що се такого...

— Алеж прошу, прошу, — відказав Леон, сідаючи на кріслі коло круглого стола. Він узяв альбом до рук, але не мав охоти переглядати його. Хвилю сидів без руху і думки. Розігравша хвиля його фантазії нараз ізсякла, втихла під впливом сеї тиші, сього немов могильного холоду, який панував у тім домі. Він сам не знав, чому ся тиша йому не подобалася.

— Тьфу до чорта, якась мов розбійницька корчма, аж чоловікові моторошно!.. Здається, що от-от хтось випаде з-за дверей і вхопить тебе за горло. А ще й ті образи, такі гупі морди! Тьфу, я того й на хвилю не стерпів би. А йому що, живе собі, як миш у ходаці, ³ та й не дбає ні про що!..

Він почав прислухуватися, що діється в сусіднім покою, де пішов Герман, але не чув зразу нічого більше, як все те ж саме хлипання.

— Добрий знак на початок... — воркотів він далі. — Входжу сюди з такими надіями, а тут якась мара чи конає, чи що... То, певно, вона

¹ Збиточний — пустотливий

² Маштарня — манеж.

³ Ходак — личані постолі

сама. Чув я, що гадра¹ послідня... Та що діяти, для інтересу треба в'язатися і з такими!

Знов слухає. Гомін. Се Герман говорить щось, але що — не чути. Шелест якийсь. Мовчанка. Знов гомін і хлипання. Нараз луск, мов удар чимсь твердим о підлогу, і проразливий жіночий крик:

— Розбійнику! Кровопійце! Геть мені з очей! Геть, нехай тебе не вижу на свої очі!

Леон аж підвергся на кріслі. Що се такого? Він почав слухати далі, але тепер уже за писком та стукотом не міг розібрати слів. Міркував таки, що якісь страшні прокляття, наруга й обвини градом летять на Германову голову, але за що, про що, того не знав.

Не знав сього і Герман! Увійшовши до жінчиної спальні, побачив як вона, розкидана і розхрістана, лежала на софі з видом конаючої і хлипала. З її очей текли сльози і промочили вже широкий кружок на обою софи. Герман здивувався і не знав, що думати на такий вид. Жінка, бачилось, не запримітила його входу, не рушалася, тільки груди її то підносилися, то опадали поривисто, мов у великій натузі. Герман боявся підступити до неї, знаючи її круті нориви, але далі зібрався на відвагу.

— Рифко, Рифко, — сказав він стиха, зближаючись до неї.

— Чого хочеш? — спитала вона, бистро повертаючи головою.

— Що тобі сталося? Чого плачеш?

— Чого хочеш? — повторила вона з притиском. — Хто тут з тобою прийшов?

— Та ніхто не прийшов. Ади, нікого нема.

— Не бреш! Я чула, що вас два. Хто то такий?

— Леон Гаммершляг.

— А він за чим?

— Таж знаєш, у нього нині закладини були, просив мене..

— Але за чим його сюди принесло?

— Слухай, Рифко, — почав Герман, видячи, що вона немов утихомирилася трохи. — Леон багатий чоловік, добрий чоловік, голова не абияка...

— Чи кажеш ти раз, чого він тут прийшов, чи ні? — перебила його Рифка, стискаючи кулаки.

— Адже чуєш, що кажу. Тільки послухай. Леон, кажу, багатий чоловік. А жінки у нього нема, тільки одна донька. Чуєш, Рифко, ти знаєш його доньку Фанні? Правда, що дівчина нічого?

— Ну?

— Знаєш, що каже Леон? «Сусіде», каже, «в мене одна донька, а у вас один син...»

Герман не скінчив. На згадку про сина Рифка посиніла, задрожала вся, а опісля, шпурнувши набік стільчик з-під ніг, випрямилася і крикнула:

— Розбійнику! Кровопійце! Геть від мене! Геть з-перед моїх очей!..

Герман остовпів. Він не знав, що се сталося з Рифкою, і лепотів лишень раз за разом:

¹ Гадра — зла, сварлива баб

— Алеж, Рифко, що тобі? Що ти робиш, Рифко?..

— Геть мені з очей, потворо! — верещала Рифка. — Щоби тебе бог тяжко побив та покарав! Щоби земля під тобою розступилася! Іди геть від мене! Ти, ти говориш мені про сина! Ти мав сина? Ти мав коли серце?..

— Алеж, Рифко, що з тобою сталося? Послухай!..

— Нічого мені від тебе слухати, кате! Щоби й бог тебе не вислухав на своїм суді! А хіба ти слухав мене, як я говорила: не треба дитину мучити школою, не треба дитину торопити проклятою практикою... А ти ні, та й ні! Тепер маєш, маєш те, чого хотів!

— Ну, що сталося, Рифко? Я ні про що не знаю!

— Не знаєш? Га, не знав би ти, що нині за день, нелюде якийсь. На, поглянь, дізнайся! На!

І вона кинула йому лист паперу. Герман дрожачими руками взяв пім'яте, слізьми промочене письмо, між тим коли Рифка, немов утомлена, важко дишучи, знов упала на софу, закрила лице долонями і тяжко плакала.

Письмо було зі Львова, від купця, у котрого практикував Готліб. Герман, муркотячи, читав: «Високоповажний Пане! Сам не знаю, від чого зачати і як розповісти про те, що тут у нас сталося. Ваш син Готліб уже три дні тому пропав, і всякі пошукування були даремні. Доперва нині рано вдалося поліції найти його одіж, звиту докупи, в корчах на Пелчинській горі. Його ж самого досі ані сліду. Догадка була, чи не втопився в ставі, але досі не можна було дошукатися тіла. Приїжджайте якнайшвидше, може вдасться нам викрити, що з ним сталося. Зрештою, коли б дещо викрилося, заки ще ви дістанете се письмо, донесу телеграфічно».

Герман зиркнув на дату письма: ще передучора! А телеграми не було, значить ніщо! Він довгу хвилю стояв, мов остовпілий, сам не знаючи, що з ним діється. Рифчин голосний плач знов його протверезив.

— Видиш, видиш, — кричала вона, — до чого ти довів свою дитину! Втопився мій синочок, втопився мій Готліб!.. І чому тебе замість нього не залаяла твоя проклята кип'ячка де в якій бориславській безодні!

— Боже мій, — сказав Герман, — жінко, май же розум, хіба ж я тому винен?

— Не ти винен? А хто ж такий? Може я! Іди, людоїде, не говори нічого, не стій, їдь до Львова, може ще деяк можна буде його вирятувати або хоч тіло віднайти!.. Боже, боже, за що ти мене таким чоловіком покарав, що свою власну дитину в гріб вігнав! Та й коби ще тих дітей у нього багато! А то одне, однісіньке було, та й того нема!.. Ой-ой-ой, голово моя, розпукнися!¹

— Та цить же, Рифко, чень² ще не так зле, як написано. Чуєш, що одну тільки одіж найшли! А одіж що? Одіж міг скинути...

— А скинув би ти з себе шкіру твою погану! Ти ще мені договориєш, дорізуєш мене, нелюде!.. О, я знаю, що тебе мало обходить,

¹ Розпукнися — розтрісняся, лусни.

² Чень — може.

що твого сина десь там у воді риби їдять! Тобі що! Але я! Моє серце крається, моє серце чує, що все пропало, нема мого синочка золотого, нема, нема!

Герман бачив, що з жінкою нічого й говорити, бо й так до ладу з нею не домови́ршся. Він кинувся чим борше¹ наказати візникові, щоб збирався в дорогу, запрягав коні. Тоді до Дрогобича не було ще залізниці. Хочаби їхати до Львова, треба було возом їхати до Стрия, бо аж відтам ішла залізниця до Львова.

Проходячи через великий покій, Герман зирнув набік і побачив Леона, котрий усе ще сидів у кріслі, мов на терню, чув розмову, переривану наглими вибухами плачу або хлипання, але все ще не знав, що таке сталося з його «сусідами» і що воно значиться. Герман аж тепер пригадав собі Леона, про котрого за криком жінки та власним нещастям зовсім був позабув.

— А, коханий сусіде, — сказав він, зближаючись до Леона, — да-руйте, але нещастя...

— Боже, що з вами сталося, — скрикнув Леон. — Ви бліді, як по-лотно, дрижите, ваша жінка плаче, що се таке?

— Ех, і не пита́йте, — сказав стиха Герман, — нещастя, мов грім з ясного неба, впало на наш дім, і то так несподівано, що я ще й досі не знаю, чи то все мені сниться, чи дійсна правда.

— Але кажіть же, боже мій, і нема ніякої ради?..

— Яка на те рада! Хто воскресить мертвого!.. Пропало, пропало моє щастя, моя надія!

— Мертвого?

— О, так! Мій син, мій Готліб не живе вже!

— Готліб! Що ви кажете! Чи се може бути?

— Пише зі Львова його принципал,² що пропав десь. Кілька днів не можна було відшукати й найменшого сліду, аж вкінці поліція найшла його одіж у корчах на Пелчинській горі.

— А тіло?

— Ні, тіла не найдено.

— Ах, то, може, він ще живе!

— Тяжко, коханий сусіде! Я й сам так думав зразу. Але далі, роз-важивши його характер і все... все... я втратив надію! Ні, не бачити вже мені його, не бачити!..

Аж тепер, коли Герман улегшив своє серце тим оповіданням, з його очей потекли сльози. Він хоч і знав, що його син був зопсутий і напів-безумний, все таки знав також, що се його єдиний син, наслідник його маєтку. А ще саме нинішнього дня Леон вко́ли́сав був його серце такими солодкими надіями. Він починав уже думати, що хоч і сам Готліб не поправиться, то, може, гарна, розумна жінка, Фанні, зуміє бодай здержувати його примхи, звича́йти його пово́лі до спо́кійного, розумного життя. А тепер нараз усе пірсло, мов булька на воді. Послі́дні ниточки ві́тцівської любови і сильні нитки самолю́бства в його серці за́боліли нараз — і він заплакав.

¹ Борше — скоріше.

² Принципал — завідувач, хазяїн.

Леон кинувся потішати його.

— Ах, коханий сусіде, не плачте! — говорив він. — Я знаю напевно, що ваш Готліб живий, що ще будете мати з нього потіху. Лиш не дайтеся підточувати тузі. Твердості, відваги! Нам, людям сильним, капіталістам, стоячим на переді свого часу, треба все бути твердими й незрушними!

Герман хитав головою на ту бесіду.

— Що мені з того? — відказав він сумно. — Пощо мені тепер сили, капіталу, коли нема кому ним користуватися. А я... застарий уже!..

— Ні, не тратьте надії, не тратьте надії! — вговорював Леон. — Лиш швидко їдьте до Львова, я вам ручу, що вам удасться його відшукати.

— О, коб то бог дав, коб то бог дав! — скрикнув Герман. — Правда ваша, поїду, мушу віднайти його, живого чи вмерлого!

— Ні, не вмерлого, а живого, — підхопив Леон. — І вже не лишайте його там, у того якогось купця, а привозіть сюди, всім нам на втіху, на радість! Так, коханий сусіде, так!..

У тій хвилі отворилися двері зі спальні, і до покою ввійшла Рифка, ще заплакана і вся червона, мов грань. Її товсте, широке лице спалахнуло гнівом, коли побачила Леона. І Леон собі ж почувся якось не в своїй тарілці, коли побачив Германиху, високу, товсту і грізну, як жива кара. Але, криючи своє замішання, він у пересадній чемності підбіг до неї, вклонився, протягнув лице для вираження смутку і вже отворив уста, щоби заговорити, коли Германиха, згідно оглянувши його від стіп до голови, коротко, але голосно спитала:

— А ти чого тут хочеш, заволоко?

Леон став ні в дві, ні в три на таке привітання. Далі на його лиці появилася холодна, силувана усмішка, і, ще раз кланяючись, він зачав:

— Справді, ласкава пані, дуже мені жаль, що я в таку невластиву пору...

— Але я питаю, чого тут потребуєш? — крикнула Рифка і глянула на нього з таким гнівом і погордою, що Леонові аж страшно зробилося, і він мимоволі мотнувся взад.

— Алеж перепрошую, — сказав він, ще не тратячи відваги, — ми тут от з вашим мужем, а моїм дорогим товаришем, укладали пляни, ах, які хороші пляни, про нашу будучину, і я вірю твердо, що бог нам допоможе діждати ще їх здійснення!

— Вам? Бог допоможе? Людоїди якісь, дводушники, — воркотіла Рифка, а далі, немов біснувата, підоймила затиснуті кулаки вгору і кинула на перепудженого Леона.

— Не підеш ти мені з дому, душогубе! — кричала вона. — Ти ще смієш роздирати моє серце, говорити мені свої дурниці, коли мій син через вас і ваші прокляті гроші зі світа пропав!.. Геть мені з хати! Геть! А як ще раз поважишся тут указатися, то видру тобі ті безстидні, гадючі очі! Розумієш?..

Леон зблід, скулився під градом тих слів і, не зводячи очей з грізної прояви, взадгузь ступав ід дверям.

— Алеж, жінко, Рифко, — вмівшався Герман, — що тобі сталося? За що ображуєш нашого доброго сусіда? А чень воно ще все не

так, чень наш Готліб жие і все те, про що ми говорили, може сповнитися?

Герман надіявся тим потішити Рифку; показалося, що тільки дужче розлютив її на бідного Леона.

— А хоч би й так було, — крикнула вона, — то я волю десять раз побачити його мертвим, ніж бачити от сього поганина своїм сватом! Ні, ніколи, доки я живу, ніколи того не буде!

Оба мужчини стали хвилю, мов задеревілі, не знаючи, що сталося Рифці, і відки взялася у неї така скажена злість на Леона. А коли Рифка не переставала кричати, кидатися і прогонювати Леона зі свого дому, той, скулившись й натиснувши циліндер на голову, вилетів з негостинних покоїв на подвір'я, на вулицю і, не обзираючись, дрожаючи ввесь з несподіваного зворушення пішов до міста.

— Боже, та жінка справді здуріла! — воркотів він. — І вона мала бути свекрухою моєї Фанні? Таке вона, гадина сороката, заїла би її за один день! Щастя моє, що так сталося, що того... їх сина десь вирвало! Тьфу, не хочу мати з ними ніякого діла!..

Так Леон воркотів і спльовував дорогою. Йому аж тепер стало розумно, чому інші багаті уникають Германа, нерадо бувають у його домі і, крім торгових та грошових, не мають з ним ніяких зносин. Але все таки прикро було Леонові, що так сталося; жаль йому було тих блискучих надій і плянів, котрими недавно й сам упивався. Та тільки ж голова його плідна була на такі пляни, а коли розпався один, він недовго жалував за ним, але швидко хапався другого. І тепер він живо покинув недавні мрії і старався вжитися в ту думку, що «працювати» йому надалі не в спілці з Германом, але самому без Германа або й проти Германа.

— Проти! А! — думав він. — До того, певно, незадовго всилує мене й сам Герман, буде тепер старатися ще більше шкодити мені.

Леон і сам не знав, для чого це видалося йому конечним, щоби Герман тепер мусів ворогувати з ним. Він і сам перед собою не був би одверто признався до того, що перекидає на Германа свою думку, що в його серці закипає якась дика неприязнь до Германа за образу, дізнану в його домі, за повалення його блискучих плянів. Леон і сам собі не признався, що се він іменно рад був би тепер шкодити Германові, показати йому свою силу, «навчити його розуму». Він не входив у причини, але вдумувався тільки в саму боротьбу, старався наперед представити собі її тисячні случайності, підходи, неудачі, щоби завчасу проти них забезпечитися, щоби Германові вперек дороги навести якмога більше завад і некорисних обставин. І в міру того, як хід його ставав повільніший, він чимраз глибше затоплювався в свої думки, чимраз тяжчі невдачі і втрати наводив на Германа, упокорював того товстенького, спокійного, мов муром обведеного багача, наводив на нього тривогу, аж вкінці — перед самим входом до дому — повалив його зовсім і враз із його скаженою жінкою вигнав з посліднього закутка, з дому на бориславським трякті.

— А, так вам треба! — шепнув він, немов радуючись їх розпуці. — Щоб ти знала, чарівнице, як мені видряпувати очі!

В той сам час, коли Леон, затоплений у своїх мріях, радувався

з цілковитого упадку дому Гольдкремерів і забирався до обраховування користей, які спадуть на нього з тої великої побіди, Герман сам у кареті вихром імчав улицями Дрогобича на стрийський тракт. Він був ще зовсім блідий лицем, хвиля від хвилі почував якийсь холод за спиною і легку дрож у тілі, а в його голові мутилися й переверталися думки, мов вода на млиновім колесі. Нещастя впало на нього так несподівано, та й ще нещастя таке дивне та неспрослідиме, що він вкінці порішив — не думати нічогоісінько і ждати терпеливо, що з того всього вийде. Він постановив собі пробути кілька днів у Львові й ужити всіх можливих способів, щоби винайти сина й вияснити всю справу, чому і куди він пропав. За кілька днів він мусів їхати до Відня, куди його один торговий приятель телеграмою зазвав для залагодження важного діла, зв'язаного з нафтовим промислом у Бориславі. Коли б, отже, в тих кількох днях не вдалося йому у Львові добитися свого, то він рішив лишити справу в руках поліції, а сам таки їхати до Відня. Правда, жінка не казала йому вертати без сина, живого чи мертвого, — а про їзду до Відня в «нафтових» ділах вона й чути не хотіла, — але що жінка розуміє! Абож то вона знає, що Герман хоч буде сам у Львові, а Готліба може й не відшукати, а гроші й без нього своє зроблять, коли ще можна щонебудь зробити. А у Відні йому конче треба бути, там діло без нього не піде. Таке розумував Герман, котячись у кареті бистро гостинцем¹ до Стрия. Хвиляста підгірська околиця пересувалася перед ним, не лишаючи в його душі ніякого сліду. Він ждав нетерпеливо, коли перед ним забіліються вежі Стрия; його нудили безконечні ряди беріз та рябин, посаджені по обох боках гостинця; він звільна почав успокоюватися, хитатися від одної стінки карети до другої, а вкінці, прилягши лицем до подушки, заснув.

По виїзді Германа, Рифка кинулася знов на софу, хлипаючи та втираючи сльози, і скільки разів кинула очима на нещасне письмо зі Львова, стільки разів сльози наново починали плисти з її очей. Сльози лагодили її жаль, розливали всякі думки, вона давала уноситися їм, мов тихим хвилям, не думаючи, куди вони несуть її. Хлипаючи та обтираючи сльози, вона забулася зовсім, забувала навіть про Готліба, про лист, про своє горе і чула тільки пливучі, холодніючі сльози.

Де ділися ті часи, коли Рифка була бідною, робучою дівчиною? Де ділася тогочасна Рифка, проворна, працьовита, жартовлива і вдоволенна тим, що мала? Ті часи і та Рифка згинули безслідно, затерлися навіть у замороченій пам'яті теперішньої Рифки!..

Двадцять літ минуло, коли вона, здорова, крепка, робуча дівчина, одного хорошого вечора стрінулася случайно на вулиці з бідним либаком¹ — Германом Гольдкремером. Вони розговорилися, познайомилися. Герман тоді починав niepевним ще кроком іти до багатства; він мав зобов'язання при доставі до цісарського депа, і вже близько було йому все втратити, бо не стало йому грошей, щоби довершити все, до чого був зобов'язався. Почувши, що Рифка має зложених трохи грошей на віно,² він сквалпно оженився з нею, підрятував тим віном своє діло

¹ Либак — той, що збирає нафту з поверхні води. В Бориславі нафта спливала на воді в маленьких ставках, річк т. ін.

² Віно — придане.

й добився великих зисків. Щастя усміхнулося йому, і відтоді вже його не покидало. Багатство плило до його рук, і чим більше нагромаджувалося, тим менші були втрати, тим певніші зиски. Герман увесь віддався тій погоні за багатством; Рифка тепер стала для нього п'ятим колесом у возі; він рідко бував дома, а як коли й завернув, то уникав її чим далі, то більше. І не дармо. Рифка змінилася за ті літа дуже, і змінилася не на користь собі, хоч, певно, без своєї вини. Можна сказати, що Германове багатство зайло її, підточило її моральну істоту. Зроду сильна й здорова, вона потребувала руху, роботи, діла, котрим могла би зайнятися. Доки жила в бідності, доти такого діла їй не хибло. Вона служила у багатіїв, заробляла всяко, щоб продержати себе і свою тітку, єдину своячку, що їй осталася після холери.

Розуміється, що, звичаєм убогих, вона не одержала ніякого, навіть звичайного, хайдерського образования. Тяжке життя і праця, звичайно однастайна й механічна, розвинули її силу, її тіло, але зовсім не ткнули її думки. Вона виросла в круглій невідомості і темноті духовій, не мала навіть тої природної спосібності та «второпности», яку звичайно стрічаємо у сільських дівчат. Тільки те, що було безпосередньо коло неї, те могла вона зрозуміти, тим могла зайнятися, — поза тим ніщо не розуміла. Такою взяв її Герман.

Любови між ними не було. Правда, зразу молода, здорова природа обоїх притягала одне до одного, — нерозвиті чуття і думки на разі й не бажали нічого більше, крім простої, тілесної розкоші. Та й то цілими днями вони звичайно не видалися, — тим приємнішою була зате стріча вечором. Їм уродилася тоді донька, котра, однак ж, швидко вмерла, здається, — через неосторожність самої матері вночі. Тоді ще Гольдкремери вважалися за бідних: Герман уганяв по цілих днях по місті або по околичних селах, Рифка господарила дома, варила, прала, рубала дрова, шила і мила, — одним словом, жила робітницею, так, як і досі. І це була ще найщасливіша пора її життя заможем. Перша дитина, також здорова і гарна дівчинка, дуже її тишила і також чимало причинювала їй роботи й заходів. Чим більше Рифка робила та запіпадала, тим ставала здоровішою та веселішою. Правда, вона сама не знала, що се іменно з праці, і частенько жалувалася перед чоловіком, що не має ніколи й хвилі віддиху, що тратить здоров'я, повторюючи більше звичайні бесіди других жінок, аніж говорячи з власного переконання і з власної потреби.

Нешастя хотіло, щоб ті її бажання аж надто швидко сповнилися. Герман розбагатів, закупив вигідний і обширний дім на бориславським тракті, найняв прислугу, якої вимагала Рифка, — і їй зразу немов полегшало. Ходила по тих покоях, на котрі недавно ще несміло поглядала з вулиці, — приглядалася образам, меблям, дзеркалам та обоям, порядкувала в кухні, зазірала до спіжарні,¹ але швидко пізнала, що все те її ходження й зазірання було непотрібне. Герман сам видавав слугам усе по рахунку і за найменшу недокладність грозив прогнанням зі служби, — тож при невеличкім господарстві, яке у них велося, не було що боятися окрадування слугами. Найнятий кухар розумівся на вариві

далеко ліпше, ніж сама пані, а її ради та розпорядки приймав з чемною насмішкою. Переставляти меблі і перевішувати образи її швидко навкучилося, — і от тепер то почалася нова, страшна доба її життя. Вона досі не знала, що таке нуда, — тепер нуда просякла її до кости. Вона то волочилася по широких покоях, мов заклята, то сиділа в кухні, балакаючи зі службою, то лежала цілими годинами на софі, то виходила на вулицю і вертала швидко додому, не могучи знайти собі ніякого зайняття, ніякої роботи, нічого, що піддержувало би в якимнебудь руху її нерви й мозок. Служба супроти неї була мовчалива, знаючі її дразливість за леда¹ яке слово. В чужих домах вона була рідко, та й всюди обходилися з нею дуже холодно. Зрештою, всякі відвідини були для неї мукою. Серед нових кружків людей, у котрі так напруго² ввело її багатство мужа, вона чулася зовсім чужою, не вміла повернутися, не знала, що говорити, не розуміла ані їх компліментів, ані їдких притиків, а своїми грубими дотепами та простими замітками будила тільки сміх. Швидко вона похопилася, що вона справді стається тільки посміховищем тих людей, і перестала зовсім бувати в товариствах, перестала приймати в себе чужих людей, крім кількох старших жінок. Та й ті незадовго поображувалися за її дразливість та наглі, непогамовані вибухи і перестали бувати. Рифка осталася сама, мучилася і билася, мов звір лісовий, запертий у клітку, і ніяк не розуміла, що се їй такого сталося. Її нерозвита думка не могла ані дійти до причини того стану, ані знайти з нього вихід, знайти якунебудь діяльність, яке-небудь зайняття для своєї здорової, крепкої натури, що, лишена без усякого діла, без усякого живішого інтересу для життя, сама в собі з'їдалася і попеліла, вибухала хіба надмірним, безумним гнівом за ледадрібною причиною. В міру того, як Рифка відвикала від праці, праця ставалася їй чимраз ненависнішою і тяжчою; вона не могла присилувати себе, щоби прочитати хоч одну книжку, хоч перед кількома літами тітка навчила була її трохи читати. Нуда застелювала все перед її очима сірою, непринадною опоною, і вона ставалася чимраз самотніша в світі, опадала чимраз глибше на дно тої пропасти, яку круг неї і під нею викопало багатство її чоловіка і котрої ані вона ані її чоловік не вміли заповнити ні сердечною любов'ю, ні розумною духовою працею.

От у такій то порі вродився Рифці син — Готліб. Лікарі зразу не обіцували йому життя. Дитина була хоровита, раз-на-раз кричала та плакала, а слуги в кухні пошіптували собі, що се якесь «відмінча».³ Але Готліб не вмер, хоч і не ставався здоровішим. Зате матері його хоч на якийсь час світ роз'яснився. Вона цілими днями бігала, кричала, суєтилася коло дитини і почувалася нараз здоровішою, менше дразливою. Нуда пропала. І, рівнобіжно з тим своїм виздоровленням, вона тим сильніше полюбила свого сина, чим той був слабший і докучливіший. Недіспані ночі, ненастанна грижа та захід⁴ коло нього, все се

¹ Леда — якийнебудь, перший-ліпший.

² Напруго — раптово.

³ Відмінча — чортик, що ним підміняли дитину, виродок, потвора; дитина жора на рахт.

⁴ Захід — старання, турботи.

робило їй Готліба дорожчим, милішим. З часом хлопчина трохи ніби одерз,¹ одужав, але зразу вже видно було, що його духові спосібності будуть далеко не блискучі. Він ледве в другім році їмився ходити, а ще в третім році життя лепотів, як шестимісячна дитина. Зате на радість матері почав їсти добре, немов через три перші роки дуже проголоднівся. Животик у нього все був повний і надутий, як бубон, а скоро тільки трохи зголоднів, зараз почав верещати на всю хату. Але чім більше підростає Готліб, тим поганіші робилися його норови. Він кожному мусів докучити, все псував, що далось зіпсувати, і ходив по покоях, мов яка помана, визираючи тільки, де міг би чого причепитися. Мати любила його без пам'яті, тряслася над ним і в усім волила його волю. Її нерозвинута голова та довго придавлене чуття не могли вказати їй другої дороги для проявлення материнської любови; вона ніколи й не подумала про розумне виховання дитини, не дбала ні про що, крім того, щоби сповнити кожне її бажання. Слуги боялися малого Готліба, як огню, бо він любив ні з цього, ні з того причепитися і або роздерти одєжину, похляпати, вдряпнути, вкусити, або, коли цього не міг зробити, починав кричати щосили, на крик прибігала мама, і бідна людина малася тоді ще гірше. Сварка і штовханці, то була ще найменша кара — а то лучалось, що служницю негайно проганяли зі служби. Герман знов не любив сина, вже хоч би тому, що і в ті рідкі дні, коли бував дома, через нього не мав ніколи спокою. Малий Готліб зразу боявся батька, але коли кілька разів мати за нього завзято стялася² з вітцем і отець уступив, хлопець своїм дитячим нюхом прочув, що й тут йому воля, бо мати оборонить, і почав виступати проти вітця чимраз сміліше. Це лютило Германа, але що жінка в усім потакувала синові і готова була дати собі й око виймити за нього, то він не міг на те ніщо порадити, і се ще підносило його неохоту і до жінки, і до сина. Розлад у родині ще збільшився, коли прийшлося дати Готліба до школи. Розуміється, що кілька днів перед записом Рифка плакала над своїм сином, немов то його поведуть до різниці; вона розмовляла з ним, немов прощаючись навіки, розповідала йому, які то там гострі люди ті професори, і наперед уже грозила їм, коли котрий поважиться ткнути її золотого синочка; вона наказувала йому, як скоро хто в школі чимнебудь образить або покривдить його, щоб зараз пожалувався їй, а вона вже покаже професорам, як мають з ним обходитися. Одним словом, Готліб, не будши ще в школі, мав до неї вже таку відразу, немов се якесь пекло, винайдене злими людьми навмисне на те, щоб мучити таких, як він, «золотих синочків».

Зате Герман ударився в другий бік. Він пішов до ректора отців Василян, котрі в Дрогобичі держали тоді одну головну школу, і просив його давати позір на Готліба, щоби вчився й привикав до порядку. Він розповів, що хлопець розпещений мамою і зіпсутий, і просив держати його гостро, не щадити погроз а навіть кари і не зважати на те, що може говорити і робити його жінка. Додав навіть, що коли б того було треба, він винайде для Готліба окрему квартиру поза домом,

¹ Одерз — підріс, набрав сили.

² Стялася — посперечалася.

щоб усунути його з-під шкідливого впливу матері. Отець ректор немало здивувався такою бесідою Германа, але швидко й сам побачив, що Герман говорив правду. Готліб не тільки зроду був мало спосібний до науки, але його початкове домашнє виховання було таке погане, що отці-професори певно з ніким ще не мали стільки гризоти, що з ним. Шохвили ученики, товариші Готліба, прибігали жалуватися на нього: сьому він роздер книжку, другому підбив око, третьому викинув вікном шапку в монастирський город. Коли хто в коритарах і в класах робив найбільше крику і стуку, то певно Готліб. Коли хто під час науки бурчав або стукотів під лавкою, то також він. Професори зразу не знали, що з ним діяти; вони день-у-день жалувалися ректорові, ректор писав до вітця, а отець відписав коротке слово: бийте. Відтоді посипалися на Готліба кари та буки, котрі хоч про око трохи ніби втишили, скрушили його круті норови, але довели його до скритости й завзятої злости і так дорешти зіпсували його моральну істоту. Ледве в семи чи восьми літах Готліб скінчив чотирикласову нормальну школу і, прибитий морально, нерозвинений духово, з безграничною відразою до науки і злістю до людей, а особливо до вітця, вступив у гімназію. Але тут він у трьох роках не скінчив ще й другої класи, коли поганий і темний случай з вітцем перервав назавсіди його шкільну науку.

Але хто знає, чи ті літа нещасливої шкільної науки не були тяжчі й нещасливіші для Рифки, ніж для самого Готліба. Раз те, що школа на більшу часть дня розлучувала її з сином і через те втручувала її наново в бездонну пропасть бездіяства і нуди. А потім і те, що вічні жалі та плачі Готліба ще більше лютили й роздразнювали її. Зразу вона, мов ранена левція, бігала день-у-день до отців Василіян, нарікала на несправедливість і неспосібність учителів, кричала і кляла, аж поки ректор не наганьбив її і не заборонив приходити більше. Опісля задумала була упертися на тім, щоби відібрати Готліба від Василіян і дати до якої іншої школи, але швидко роздумала, що іншої школи в Дрогобичі не було, а давати Готліба до якого другого міста, між чужих людей, — про те вона й помислити не могла без страху. В тій безвихідній матні вона довгий час билася, мов риба в саку, і не раз цілими днями сиділа на софі, плачучи та думаючи, що ось, може, десь тепер у школі тягнуть її сина, сіпають, покладають на лавку, б'ють, — а тоді вона голосно проклинала і школу, і науку, і чоловіка-ката, котрий навмисне винайшов таку муку для сина і для неї. Ті вибухи чуття ставалися чим далі, тим частіші, і довели її вкінці до ненависти проти всіх людей, до якогось ненастанного роздразнення, готового в кожній хвилі вибухнути дикими прокляттями. Тепер уже Рифка й не думала йти в товариство або чимнебудь розривати свою нудь; вона, мов заклата, волочилася по домі, і ніхто з слуг без крайньої потреби не смів показатися їй на очі. Той стан дійшов до крайности, коли Герман два роки тому нараз відвіз Готліба до Львова і дав до купця. Рифка зразу дуріла, рвала на собі волосся, бігала по покоях і кричала за сином, — пізніше успокоїлася трохи і довгі місяці сиділа день-у-день мовчки, мов дикий звір у клітці. Самота і пустота круг неї і в ній самій стали ще страшніші, — навіть чоловік боявся приступати до неї і старався цілими днями не бувати дома. І серед усеї тої тьми в серці

Рифки горів лиш один огонь, — безумна, сказати б — звіряча любов до Готліба. Тепер зависна доля наважилася видерти їй і сю послідню опору, затерти в її серці і сей послідній знак чоловіцтва. Удар трафив Рифку страшенно, і що вона в тій хвилі не зійшла з розуму, се було лиш для того, що не могла дати віри своєму нещастю.

По виїзді Германа вона так і застила на своїй софі. Ніякі думки не ворухилися в її голові; тільки сльози плили. Ввесь світ щез для неї, світло померкло, люди вимерли, — вона чула тільки скімлячий,¹ ненастанний біль у серці.

Нараз вона зірвалася й задрижала цілим тілом. Що се такого? Що за шум, за стук, за говір долетів до неї? Вона заперла в собі дух і прислухувалася. Говір при вході. Голос служниці, котра немов свариться з кимсь, не пускає до покою. Другий голос, різкий і гнівний, стук, немов поваленого на землі чоловіка, тріск дверми, тупіт кроків по покоях, ближче, чимраз ближче...

— Ах, се він, се мій син, се мій Готліб! — скрикнула Рифка й кинулася ід дверям, назустріч. У тій хвилі отворилися двері, пхнуті сильною рукою, і перед нею став зачорнений, у пошарпаних чорних шматах вуглярчук.

Рифка мимоволі скрикнула і пруднулася взад. Вуглярчук глядів на неї гнівними, великими очима, з котрих блискала лютість і ненависть.

— А що, пізнаєш мене? — проговорив він різко, і в тій хвилі Рифка, мов безумна, кинулася до нього, почала стискати й цілувати його лице, очі, руки, плачучи і сміючися.

— Так, се таки ти? То я не помилилася! Боже, ти жиєш, ти здоров, а я вже мало не вмерла! Синочку мій! Коханий мій, ти живий, живий!..

Викрикам не було кінця. Рифка потягла вуглярчука на софу і не випускала з обнять, поки він сам не вирвався. Поперед усього, чуючи кроки надходячої служниці, він замкнув двері і, обертаючися до матері, сказав:

— Накажи тій проклятій малпі, нехай собі йде до чорта, бо їй розіб'ю її пустий череп, як мені зараз відси не виступиться.

Рифка, послушна синові, наказала крізь замкнені двері служниці, щоб ішла до кухні і не виходила, аж її закличе, а опісля почала знов обнімати й пестити сина, не зводячи й на хвилю очей з його надутого, замурзаного лица.

— Мій синочку, — почала вона, — що се з тобою? Що ти зробив?

І вона почала обзирати його з виразом безконечного жалю, немов ся вбога одіж була смертельною райою на його тілі.

— Ага, а ви думали, що я так і до смерти буду терпіти у того проклятого купця! — крикнув Готліб, тупаючи зі злости ногами й вириваючися з обнять матері. — Ви гадали, що я не посмію мати свою волю! Га!

— Алеж, золото мое, хто так гадав! — скрикнула Рифка. — То хіба той нелюд, твій отець, так гадав!

— А ти ні?

— Я? Господи! Синочку, я крові своєї не жалувала бн для тебе. Скільки я наговорилося йому...

¹ Скімлячий — ниючий.

— А він куди поїхав? — перервав їй Готліб
— Та до Львова, шукати за тобою.
— А, так, — сказав Готліб з усміхом вдоволення, — то нехай же собі шукає!

— Але як же ти прибув сюди, любчику?

— Як? Не видиш? З вуглярами, що вертали зі Львова.

— Бідна моя дитиночко! — скрикнула Рифка. — Та й ти з ними їхав цілу дорогу! То ти мусів назнатися біди, господи! Але швидко скинь те паскудство з себе; я кажу принести воду, обмийся, переберися!.. Я вже тебе не пущу, не позволю, щоби той нелюд віз тебе назад, ні нікуди! Скидай, любчику, ту нечисть, скидай, я зараз піду знайти для тебе чисте шмаття. А ти голоден, правда?.. Почекай, я закликаю служницю...

І вона встала, щоб задзвонити. Але Готліб силоміць затримав її.

— Дай спокій, не треба, — сказав він коротко.

— Але чому ж, синочку? Та чень же так не будеш...

— Ага, ти гадала, — сказав Готліб, стаючи перед нею, — що я на те тільки вирвався зі Львова в тих лахах, на те тільки плівся з вуглярами п'ятнадцять миль, щоби, скоро сюди, знов датися вам у руки, датися заперти в яку там клітку, та ще й на додаток слухати ваш крик та ваші науки? О, не буде того!

— Алеж синку, — скрикнула бліднучи і дрожачи з тривоги Рифка, — що ж ти хочеш робити? Не бійся, тут дома я за тебе стою, ніхто тобі нічого не вдіє!

— Не потребую твого стояння, я собі сам за себе постою!

— Але що ж ти будеш діяти?

— Буду собі жити, як сам захочу, без вашої опіки!

— Господи, таже я не бороню тобі й дома жити, як сам хочеш!

— Ага, не борониш! А нехай но лиш де вийду, забавлюся, зараз питання, плачі, чорт знає що!.. Не потребую того. А ще як він приїде, о, то я виграв би!

Рифку щось немов за серце стисло на ті слова. Вона чула, що син не любить її, не терпить її пестошів, і те почуття навело на неї страх, немов у тій хвилі тратила сина другий раз, і вже назавсідги. Вона недвижно сиділа на софі, не зводячи з нього очей, але не могла й слова сказати.

— Дай мені грошей, я собі потрафлю сам жити на свою руку, — сказав Готліб, не зважаючи на її чуття.

— Але де ж ти підеш?

— Тобі нічого до того. Я знаю, що ти зараз сказала би йому, скоро приїде, а він казав би мене жандармами привести.

— Алеж богом кленуся, що не скажу!

— Ну, то й я тобі не скажу. Нащо маєш знати? Давай гроші!

Рифка встала й отворила бюрко, але грошей у неї не було ніколи багато. В бюрку найшла тільки 50 ринських і подала їх мовчки Готлібові.

— Та що тото! — сказав він, обертаючи в руках банкнот. — Жебракові якому даєш, чи що?

— Більше не маю, синочку, подивися сам.

Він зазирнув до бюрка, перерив усе в нім, а, не найшовши більше грошей, сказав:

— Ну, нехай і так. За кілька днів вистарайся більше.

— То прийдеш? — спитала мати радісно.

— Буду видіти. Як його не буде, то прийду, а ні, то пришлю кого. Як покаже від мене знак, то дай йому гроші в запечатаній пачці. Але пам'ятай собі, — і тут Готліб грізно зніс перед нею кулаки, — нікому про мене не кажи ані слова!

— Нікому?

— Нікому! І то тобі наказую! Ані йому, ані слугам, нікому! Нехай ніхто в Дрогобичі не знає про мене. Хочу, щоби мені ніхто не докучав. А як скажеш кому, то пам'ятай собі!

— Алеж, синочку, тебе тут виділа служниця.

— Та малпа? Скажи, що післанець від кого абощо! Кажи, що хочеш, лиш про мене ані слова. А якби він дізнався, що я живий і тут приходжу, або якби хто слівив мене абощо, то пам'ятай собі, такого вам нароблю лиха, що й не спам'ятається. Хочу жити собі на свою руку, та й годі!

— Боже мій! — скрикнула Рифка, заламуючи руки. — Доки ж так будеш жити!

— Доки мені схочеться!

І з тими словами Готліб підійшов до вікна, отворив його, немов хочачи поглянути в сад, і в одній хвилі скочив вікном надвір. Рифка зірвалася, скрикнула, підбігла до вікна, але Готліба вже й сліду не було. Тільки високі лопухи в саді шелевіли, немов щось тихо між собою шепочучи.

В тій хвилі вбігла служниця, бліда й залякана, до покою обіч спальні і почала кричати:

— Пані, пані!

Рифка живо отямилася й отворила двері.

— Пані, що вам такого? Ви кричали, кликали мене?

— Я? Тебе? Коли? — питала Рифка, почервонівши, мов герань.

— Та тепер. Мені здавалося, що пані кричали.

— То в твоїй дурній голові кричало, малпо якась! Марш до кухні! Чи я тобі не казала аж тоді приходити, коли тебе закличу?

— Але мені здавалося, що мене пані кличуть? — несміло закинула служниця.

— Марш до кухні, коли тобі кажу, — крикнула Рифка, — і нехай тобі на другий раз не здається нічого, розумієш!..

III

Минуло вже три тижні від закладин. Леонів дім швидко здвигався дотори: підвалини були вже положені і фронтова стіна з тесаного каміння носилася вже на лікоть понад землею. Будівничий наглядав за роботою, а в перших днях і сам Леон цілими днями тут просиджував, нипаючи на кожний кут і всіх понукуючи до поспіху. Але се недовго тривало. Якесь нагле діло покликало Леона до Відня, а хоч без нього

робота й не йшла повільніше, то прецінь робітники якось легше відіхнули, не видячи над собою тої вічної змори.

Одного рана, ще перед шостою годиною, кілька робітників сиділо на делянах та камінню, ждучи, аж закалатають до роботи. Вони гуторили про се і про те, поки інші робітники сходилися. Ось прийшов і будівничий, оглянувся довкола і гостро крикнув:

— А що, всі ви тут?

— Всі, — відповів мулярський майстер.

— Зачинати роботу!

Один робітник закалатав. Зворухнулося усе на площі. Мулярі плювали в руки і брали опісля оскарби, кельні та молотки; хлопці та дівчата, найняті до ношення цегли, стогнучи, згинали плечі й накладали на себе дерев'яний прилад до ношення цегли, втикаючи два довгі кілки по обох боках шиї, немов у ярмо; теслі помахували блискучими топорами; трачі лізли на кобильниці; велика машина людської робучої сили зі скрипом, стогнанням та зідханням почала входити в рух.

Нараз вулицею від ринку надійшов ще один робітник, скулений, нужденний, схорований, і завернув на площу будови.

— Дай, боже, добрий день! — сказав він слабим голосом, стаючи поблизу майстра.

Обіздівся майстер, поглянули й інші мулярі.

— То ти, Бенедю? Ну, що ж ти, здоров уже?

— Та ніби здоров, — відказав Бенедьо. — Нема коли слабувати; видите, мати стара, слаба, не їй мене заходити!

— Ну, а зможеш же ти робити, чоловіче? — спитав майстер. — Та-же ти виглядаєш, як який небіжчик, куди тобі до роботи!

— Га, що діяти, — відповів Бенедьо, — що зможу, те буду робити. А трохи розмахаяюся, то чень і сам поправлюся та окріпну. А місце чень тут буде для мене?

— Та воно би то... якже, бути буде, рук треба якнайбільше, бо пан квапить з будуванням. Піди та замельдуйся¹ будівничому, та й ставай до роботи.

Бенедьо положив свій мішок з хлібом та мулярським знаряддям набік і пішов шукати будівничого, щоб йому оповістися, що прийшов на роботу.

Пан будівничий якраз лаяв якогось теслю за те, що не гладко обтісував платву, коли Бенедьо підійшов д' нього, з капелюхом у руці.

— А ти що, чому не робиш, а волочишся? — гримнув будівничий на Бенедю, не пізнавши його зразу і думаючи, що се котрийсь із щоденних мулярів прийшов до нього з якою просьбою.

— Та я хочу стати, лиш прийшов панові будівничому оповістися, що я вже подужав і вийшов на роботу. Та й просив би визначити мені, де маю ставати.

— Подужав? А, то ти нині перший раз?

— Ні, прошу пана будівничого, — я вже тут був на роботі, тільки що при закладах мене підойма скалічила.

— А, то ти? — скрикнув будівничий. — То ти тоді наробив нам біди, а тепер ще сюди лізеш?

¹ Замельдуватися — заявитися.

— Та якої біди, прошу пана будівничого?

— Мовчи, дурню, коли я говорю! Ти впився, не вступився на час, а мені ганьба! Скоро що, зараз усі до будівничого: він винен, не дбає за людське життя, не вміє камінь спустити! Ні, досить уже того, я таких робітників не потребую більше!

— Я впився? — скрикнув здивований Бенедьо. — Пане будівничий, я ще, відколи живу, не був п'яний... Хто вам те сказав?

— О, так, тобі лиш повір, то ти готов присягатися, що й не знаєш, як виглядає горілка. Ні, пуста твоя робота; присягайся, як хоч, я тебе на роботу не прийму!

— Алеж, пане будівничий, майте бога в серці! Що я вам винен? Я тут своє здоров'є втратив, ледве трохи видужав, а як ви мене тепер наженете, то де я собі зароблю, хто мене прийме?

— А нехай тебе приймає, хто хоче, мене те що обходить! Мені прецінь вільно приймати або не приймати на роботу, кого мені подобається!

— Алеж бо я тут уже прийнятий, а що мене не було три тижні, то прецінь не моя вина. Я вже не кажу ніщо про те, що я болю витерпів, ані не жадаю ніщо за той час, хоч певно, що якби мені добрі люди не були допомогли, то був би враз із матір'ю загинув з голоду, ну, але тепер чень же мені належить тут робота!

— Га, га, га! Належить! Адить, як він собі виміркував! А чи ти знаєш, дурний мудю, що ти тут кожний день, кожну годину на моїй ласці робиш? Як я не схочу, та й тебе нема, нажену тебе, та й іди тоді процесуй¹ мене!

На таку мову Бенедьо не найшов уже ніякої відповіді. Він понурих голову і мовчав, але слова будівничого глибоко запали йому в душу. Правда, він і досі чував не раз такі слова, але ніколи досі вони так не вразили його, ніколи не визвали в його душі такого голосного почуття несправедливості та притиску. — «Невже ж це правда?» — думалось йому. — «Невже ж робітник завжди робить на його ласці? А коли робітник сяк-так живе, то, значить, також тільки з його ласки? А з чийої ж ласки мене скалічила підойма? А коли він раз-у-раз такий ласкавий на робітника, то чия ж ласка виганяє мене з зарібку на голодну смерть? Та ні, щось воно, бачу, не так! Чи будівничий держав мене досі при життю, про те я не знаю, але те знаю, що з його ласки я скалічений, слабкий і без роботи!»

— Ну, що, — перервав його гадки будівничий, — чого ж ти стоїш? Забирайся відси!

— Та я панові тут місця не застою, заберуся. Лиш усе таки мені здається, що не так повинно бути, як пан кажуть.

— Що, що? Ти мені хочеш науку давати? Ну, добре, ну, кажи, як повинно бути?

— Ви, пане, повинні знати, що й ви так само слуга, як я, що коли би вас не наймали до роботи так, як мене, то й ви би мерли з голоду так, як і я!

¹ Процесувати — позиватися, судитися

— Ха-ха-ха! Ти, певно, на барлозі лежачи, такого розуму набрався! Ну, ну, говори далі, як ще повинно бути?

Будівничий стояв перед Бенедьом, узявся під боки і сміявся, але його здорове лице, червоне, як буряк, показувало, що злість у ньому кипіла і в кожній хвилі готова була вибухнути з-поза силуваного сміху. Але Бенедьо не зважив ані на його сміх, ані на його злість. Почуття дізнаної кривди додало йому смілости.

— А так іще повинно бути, — сказав він твердо, — щоби ви, пане будівничий, не збиткувалися над бідним робітником і не дорікали йому барлогом, бо ще хто знає, що й вас може чекати.

І затим, не чекаючи на відповідь будівничого, Бенедьо відвернувся від нього, взяв свій мішок, сказав іншим робітникам: «Бувайте здорові, браття», — і вийшов з площі на вулицю.

А тепер куди? Бідний Бенедьо всю надію покладав на ту роботу. Він знав, що такого слабого деінде не приймуть. А тепер, коли й ся послідня надія розвіялася, він став на вулиці, мов прибитий, не знаючи, куди повернутися. Додому йти? Там стара мати чекає на його заробок. Іти шукати роботи? Але де? Нізвідки не видно було надії. Коли втім прийшло йому на гадку вдатися до вищого пана, ніж будівничий, до самого Леона, і просити його, щоби прийняв на роботу.

Коли він усе те роздумував, стоячи на вулиці перед площею, де будувався дім, надбіг післанець, котрий голосно закликав, щоби пан будівничий ішов до пана. Будівничий здивувався і запитав, чи пан уже приїхав з Відня?

— Приїхав учора вночі і просить, щоби пан швиденько прийшли до нього.

Будівничий, а за ним Бенедьо, пішли до Леона. Той ходив по подвір'ю, а побачивши підходячих, пішов супроти них.

— Маю з паном невеличке дільце, — сказав він, привітавши будівничого, по чім, звернувшись до Бенедя, спитав:

— А ти за чим?

— Та я, прошу пана, хотів би стати на роботу, — сказав Бенедьо.

— То не до мене належить, проси пана будівничого.

— Я вже просив, але пан будівничий не хочуть...

— Розуміється, що не хочу, — вмішався будівничий. — То той самий, — сказав він, звертаючись до Леона, — котрий при закладах був скалічений через своє недбальство. Що мені з такого робітника! Та й зрештою, він тепер слабкий, а я робітників маю досить.

— Ага, то той самий! — нагадав собі Леон. «Гм, воно б то випадало щось для нього зробити, будь-що-будь». І додав, звертаючись до Бенедя: — Ну, ну, якось то буде, зажди тут, поки тебе закличу. Отут сядь на ганок та й посидь.

Довго вони оба бесідували. Бенедьо за той час сидів на ганку і грівся на сонці.

Аж ось по якімсь часі вийшов будівничий, якийсь трохи кислий і, не звертаючи уваги на Бенедя, пішов. По кількох хвилях вийшов і Лесн.

— Ти потребуєш роботи? — спитав він Бенедя.

— Та певно, прошу пана, чоловік з роботи живе, то робота для нього те саме, що життя.

— Та бо видиш, будівничий не хоче тебе мати тут у Дрогобичі. Але ти не журися, я починаю зараз будувати в Бориславі новий млин паровий, то вже там будеш мати роботи досить.

— У Бориславі?.. Млин паровий?.. — зачудувався Бенедьо, а далі змовчав, не сміючи вдаватися з таким паном у розмову.

— Ну, що ж тобі так дивно? — спитав, усміхаючись, Леон. — Млин то млин, тобі, муляреві, все одно.

— Та я то вже й сам собі гадаю, що панська річ розказувати, а наша річ робити. Млин, то й млин.

— Тільки то, видиш, я хотів би, щоби будинок був немудрий, так собі, в дві цегли, без поверха, тільки вишир трохи. То не буде такий звичайний паровий млин, як усе будують. Я найшов такого чоловіка, що те все вигадав і плян зробив, і сам буде вести роботу. Ну, видиш, будівничий дуже носом крутив, як увидів той плян. А ти розумієшся на тім, якщо треба робити по-пляну?

— Та чому би ні? Як чоловік має під рукою рисунок і міру, то не велика штука.

— Так, так, авжеж, що не велика штука, — сказав Леон. — Отож видиш, я не все зможу надзирати за тим, що там робиться в Бориславі, а будівничий так тут зі мною сперечався, що готов мені наробити якої саламахи і поставити не так, як у пляні нарисовано. То я вже буду просити тебе, скоро що не так, дати мені знати.

Бенедьо стояв і дивувався на цілу ту бесіду, що се за млин такий, що будівничий на нього носом крутить і що пан боїться, щоби часом не зробив не так, як у пляні стоїть? І відки приходить Леонові звертатися до нього, щоб надзирав над будівничим? — Бенедьо на все те не міг найти в своїй голові відповіді, і стояв перед Леоном, немов вагуючись.

— Не бійся, будь тільки щирий для мене в тім ділі, то певно не пожалуєш того. Доки буде будівництво в Бориславі, доти будеш там і то з платою не помічника, а цілого муляра. А потім побачимо.

Бенедьо ще дужче здивувався. Відки нараз така щедрість у Леона? А втім, хто його знає, — думалось йому далі, — може, йому й на правду так до потреби приходить, ну, то він і платить. Та й хіба же се для нього велика річ? А для бідного мулярського помічника все таки добродійство велике. Так роздумавши, Бенедьо рішився пристати на Леонову умову, ще й подякував йому за ласку.

— Ну, ну, не дякуй, — відповів Леон, — я не подяки від тебе потребу, а вірної услуги; як будеш добре справуватися, то я тебе певно не забуду. А тепер іди і вибирайся якнайборше до Борислава, щоби ти зараз міг ставитися на місті, за Бориславом, над рікою.

І з тими словами Леон дав Бенедеві кілька ринських завдатку і пішов до свого покою. Бенедьо не сподівався на нині такого гарного для себе здобутку. Втішний вернув він додому і розказав своїй матері про все, що йому нині приключилося.

— Що діяти, мамко? — кінчив він своє оповідання. — Треба брати роботу там, де дають. Піду до Борислав.

— Та я тобі, синку, і не відраджую, а тільки вважай, щоби ти все по правді жив і до недоброго ніколи руки не подав. Бо то з тим млином видається мені щось не так. Бог його там знає, що собі той панюга загадав, а ти дбай за свою душу.

— І мені самому якось воно видалося не так, як він говорив. А вже зовсім мені те не сподобалося, що мені каже надзирати за будівничим. Правда й те, що будівничий циган та шахрай, але відки я, пристий робітник, приходжу до того, щоби надзирати за паном?.. Ну, а коли би щось і напrawdę побачив неладного, то й без його платні сказав би йому все. Побачимо, що буде.

Але коли Бенедьо зовсім уже зібрався в дорогу і став прощатися з матір'ю, то стара мати ні з цього, ні з того почала плакати і, обнявши сина, довго не хотіла його пустити від себе.

— Але годі ж бо, мамко, годі, незадовго побачимось! — втішав її Бенедьо.

— Ой, так, так, добре тобі говорити! — відповіла мати, плачучи. — Хіба ж ти не видиш, яка я стара? Мені леда день-година та й жити годі. А як так виджу, що ти йдеш геть від мене, то мені здається, що вже тебе ніколи не побачу.

— А нехай бог боронить! Мамко, що ви говорите!..

— Те говорю, що мені серце каже. І так мені здається, що ти, синку, ідеш до того Борислава, як у яку западню, і що ліпше було б, якби ти відніс той завдаток і остався тут.

— Алеж, мамко моя, на чім тут оставатися, коли роботи нема? Я ж вам кажу, що як скоро повидів би я щось недоброго, то нехай мене пан і цілого озолотить, я йому й години довше при роботі не буду.

— Га, то йди, коли така твоя воля, я тобі не бороню, і нехай тебе господь благословить!

І стара мати зі слізьми випроводила свого сина в дорогу до Борислава, а коли вернулася опісля в свою цюпку¹ і побачила себе сама, вона довго-довго стояла з заламаними руками, а далі заридала:

— Синочку мій! Нехай тебе бог благословить на добрій дорозі! Я вже, певно, не ввиджусь з тобою!

IV

Була неділя, коли Бенедьо вибрався в дорогу. В церкві, попри котру переходив, дяки гриміли «хвалу божу». А напроти церкви, на нужденім дрогобицькім бруку, попід муром сиділи купами ріпники в просяклих нафтою сорочках та подертих кафтанах, ждучи, аж скінчиться «хвала божа», щоб опісля рушити до Борислава. Деякі християни та шептали «оченаші», другі дрімали на соняшній спеці, інші знов держали в руках десятикрейцарові хлібенята і цибулю і їли, кусяючи з цілого некрайного хліба. Бенедьо не задержувався коло церкви, бо хоч до Борислава з Дрогобича й не так то далеко — усього милька невеличка — і хоч роботи шукати йому не було треба так, як більший

¹ Цюпка — хижка, закамарок.

часті отих ріпників, то йому наговорили, що в Бориславі дуже тяжко знайти помешкання, а йому хотілося жити десь поблизько «фабрики», при котрій мав робити; він по нещаснім ударі при закладинах чувся дуже слабий у ногах і знав, що по бориславським непросихаючим болоті далеко ходити не зможе. Тому то Бенедьо спішив до Борислава, щоби винайти собі хату, поки ще наплине багато робучого люду та позаймає всі закамарки. Але йому треба було наймати хату на довший час, хоч на місяць; знайти таку хату було трудніше, бо в Бориславі найбільша часть усяких нір наймається перепливаючому людові на одну ніч, — се й найліпше виплачується власникам.

Але немало здивувався Бенедьо, коли вийшовши за місто побачив, що як далеко тяглася дорога, всюди по ній мріли купки ріпників, звільна поступаючи серед туманів пороку. Ті не ждали кінця «хвали божої», а спішать, щоби залучити деяку роботу. Хліб видко у кожного в брудній полотняній торбі; у деяких з торби висувалися зелені пера молодой цибулі. Бенедьо зразу обминав ті купки і йшов сам. Але далі йому зробилося нудно і прикро йти самому. Сонце жарило запеклу вже й потріскану землю. Хоч уже незадовго май кінчився, то збіжжя на полі ще нічим того не показувало. Вівсн, ледве зійшовши, зав'яли без дощу і покупилися при землі. Озирне жито піднялося трохи від землі, але, очевидячки, залякало на пні і не колосилося, хоч саме на те була пора. Ярина ніяка ані бульба¹ ще й не сходила: зашкарлупіла й висушена сонцем на кілька цалів вглиб земля не давала посадженому насінню ніякої вогкості. Сум забирав, коли було глянути на поле. Лиш одна кропива та гірчиця, підхопившись завчасу й пустивши глибше в землю свій веретенистий корінь, буяли та розросталися. А сонце все пекло і жарило; хмари, мов дрючачись з бідними рільниками, все надвечір збиралися на небі, а опісля, не пустивши й краплі дощу, розпливалися проти ночі. По селах, через котрі проходили ріпники, стрічалися люди, самі сумні та чорні, мов земля. Не чути було звичайних недільних сміхів та жартів по вигонах. Старші газди гляділи то на поле, то на небо, мов з яким докором, а опісля безрадно в розпуці опускали руки. А Бенедьо, ввесь облитий потом і присілим пороком, також з важкими думами в серці, минав ті бідні села, що примирали тепер з голоду на переднівку і ждали ще страшнішого переднівку на будуче.

— Обернися, господи, ласкою своєю на мир християнський! — долітали до Бенедя важкі молитви селян майже з кожного обійстя. А небо гляділо на них аж полове, сонце пекло, мов найняте, а хмари, худі, біляві та прозирчасті, ліниво волоклися з заходу.

Прикро й нудно зробилося Бенедьові йти самому серед той мізерії. Він прилучився до одной громадки ріпників.

— А куди бог провадить? — питали вони Бенедя по звичайних привітаннях.

— Туди, куди й вас, — відповів Бенедьо.

— Ну, але ви не до ям?

— Та ні, я муляр.

¹ Бульба — картопля

— То, може, де буде що нового муруватися?

— А так, я вже наймлений. Тут ось той... Гаммершлаг буде мурувати новий... — Бенедьо запнувся. Він не вірив у Леонів паровий млин і вперед, але тепер, бесідуючи з ріпниками, почув мимоволі, що сказав би велику нісенітницю, коли б їм повів про паровий млин.

— ... нову нафтарню, — докінчив він.

— Ну, то богу дякувати, що буде хоч трохи якої нової роботи, — сказав один ріпник. — Чень і чоловік там деяк притулиться.

— Або що, при ямах нема роботи? — спитав Бенедьо.

— Ей, чому не було би, — відповів ріпник і махнув рукою. — Та це нам з того, коли платять так, що й вижити годі. Адить, що народу йде, але того, що тут видите, то де, хіба яка сота часть! Переднівок тяжкий, а ще й тепер, адить, кара божа! Май, а пече так, як у жнива, дощу нема, гадаєте, що не буде голод?.. Ну, то де ж нарід дінеться? Хто ще трохи чує в собі сили, то пхається сюди, щоби щось заробити. Ну, а для промисловців се празник. Робітника прибуло, зараз плати вривають. Достотно: роби за стільки, а не схочеш ти, зараз десять на твоє місце чекає. Та й гадаєте, що не чекає? Там як вийдете рано на вулицю, як поглянете: що трави-зілля, стільки народу за роботою. То з половину понаймають, а решта або вертає додому голіруч, або отак переваляється день: десь води принесе, дров врубає або що, аби кусник хліба або ложку страви дістати. Та й така біда в нашім Бориславі.

Всі ріпники, що йшли при купі, розгомонілися. Оповідання їх товариша про бориславську біду діткнуло всіх боляче. Кожний найшов щось докинути, і перед Бенедьом нараз стала страшна картина людської нужди і притиску. Він віддавна привик був слухати, що в Бориславі робота небезпечна, але зате платиться дуже добре. Правда, нужденний вид ріпників, що сотками сиділи щонеділі коло дрогобицької церкви, казав йому догадуватися, що воно щось трохи не так з тим добрим зарібком, але ніколи він не мав нагоди докладно про те вивідатися. Аж тепер нараз оповідання ріпників розкрило перед ним усю правду. Страшне, безвідрадне положення такої величезної купи народу вдарило його так сильно, що він ішов, мов оглушений, і ні про що інше не міг і подумати.

«Чи ж це правда? Чи це може бути?» — запитував він сам себе. Правда, і він бачив біду на своїм віку, і він зазнав нужди та голоду, притиску, самоволі та безробітці. Але все таки до такої ступені опущення й пониження, про яке розказували ріпники, в місті ніякий ремісник не доходив. Ріпники розказували страшні події голодової смерті, самовбийства, грабунків. З їх оповідань Бенедьо побачив і те непривичне для нього діло, що в нужді одного робітника інші зовсім не туралися до нього, не підпомагали йому, а лишали напризволяще. Ріпники і про те розказували, як їх хорі товариші умирали опущені й розточені червами, як не раз аж по кількох днях найдено умершого без людської помочі ріпника в якімнебудь відлюднім закамарку. Ті оповідання страшно вразили Бенедя. Він зріс і виховався в місті. Його батько був таким же мулярським помічником, як і він, — тож Бенедьо відмаленьку вжився і вбувся в відвічні перекази міських ремісників, з їх хоч лихо уладженим цеховим порядком, з їх хоч слабень-

ким намаганням до взаємної помочі, до тіснішого зв'язку всіх працюючих в одному ремеслі. Правда, за Бенедьових часів цехова встанова між дрогобицькими мулярами зовсім уже близька була остаточного впадку. Майстрі ще давніше розікрали були цехову касу, на котру складалися здавна порівно й майстрі й челядники, а котрою без ніякого нагляду ані обрахунку завідували майстрі самі. Не було за що удержувати «господи», т. е. гостиниці, в котрій в означені дні сходилася би цехова рада і де вписувався би кожний потребуючий роботи челядник а також і майстер, де отже був би немов ринок для найму челядників. Майстрі перестали турбуватися цеховими ділами, а тільки удержували ще докладно чергу, коли котрий при врочистім обході мав нести стару цехову хоругву. Але замість того старого і перетрухненого зв'язку почав за Бенедьових часів проявлятися між дрогобицькими мулярами новий зв'язок, хоч ще й невиразно та хвилено. На випадок слабости котрого челядника або помічника збирали інші челядники, помічники та деякі бідніші майстрі добровільні складки і давали хворому або його родині запомогу тижнево через увесь час його слабости. Так само давали вони запомогу, хоч і меншу, для такого, котрий часом оставав без роботи, а рівночасно старалися розпитати і наратити йому чи то роботу в своїм ремеслі, чи якенебудь інше заняття. Правда, слабі се були початки взаємности, але вони удержувалися й міцніли. З часом дійшло до того, що в разі потреби не деякі, а всі вже челядники платили правильно складки, між тим, коли давніше ані про таку загальність, ані про правильне плачення не було й бесіди.

В таких міських ремісницьких переказах зріс Бенедьо. Вибувши термін і ставши челядником, а далі мулярським помічником, він дуже живо займався новим повстаючим зв'язком робітницької спільности і взаємности. Бідний і ще й слабовитий, він живо, як ніхто другий, почував потребу такої спільности та взаємности і від самого початку свого челядництва не перестав намовляти та заохочувати своїх товаришів, щоби в разі потреби правильно платили те, що зобов'язуються платити, щоби обіцявали не тільки, що зможуть додержати, і раз обіцяного додержували свято, так, щоби на слові робітника можна було полагати, як на певній поручі. Все те були речі хоч для наших людей на словах не нові, але на ділі у нас дуже слабо практиковані, вимагаючи такого вишколення власної волі і власних забагів, що Бенедьо ще з кількома заппадливішими челядниками, котрі сю справу взяли собі дуже до серця, довгі літа мали десить праці, поки привчили людей до більшої точности та видержки.

Все те робилося між дрогобицькими мулярами, так сказати, напам'яць. Вони не зносилися з ніякими робітниками з більших міст, хіба з мулярами зі Стрия та Самбора, так само ні в чім несвідущими, як і вони. Вони не знали ніщо про великий зріст робітницької спільности та взаємности в других краях, не знали про те, як робітники стають до купи та організуються до великої боротьби з багатирством та всякою народньою кривдою, до боротьби за свій заробок, за забезпечення своїх жінок і дітей, своєї старости і своїх вдів та сиріт. Не знали дрогобицькі мулярі й про великий зріст робітницької думки на заході Європи, ані про змагання робітників усіх країв до її здійснення. Всього

того вони не знали, а прецінь однакові обставини, однакова хвиля часу зробила те, що та сама думка, те саме змагання почало неявно проявлятися між ними.

Бенедьо не раз у важких хвилях задумувався над долею робітника. Зроду утлий і хоровитий, він дуже був вразливий на всякий, хоч і чужий, біль, на всяку кривду та неправду. Зганьбить майстер челядника не по правді, урве касієр робітникові кільканадцять центів з платні, нажене будівничий чоловіка з роботи без причини або за яке вразне слово, — Бенедьові немов би хто ніж устромив в живе тіло. Він поблідне, зігнеться в дугу; лице, і без того сухе та довгообразе, ще більше протягнеться, і робить він свою роботу мовчки, але видно по ньому, що радше б волів у землю запастися, ніж на таке дивитися. Ось у таких то хвилях задумувався Бенедьо над долею робітника. Кожний його окривдить, думалось йому, і добре є; ніхто йому за те ніщо не скаже. Ось будівничий зіпхнув чоловіка з муру, і налаяв щонайпоганішими словами, ще й у потилицю натовк, і нагнав з роботи. А нехай но би той чоловік обернувся та хоч раз ударив будівничого в потилицю? Зараз би його і на поліцію, і в суд, і в Іванову хату. Але ті Бенедьові думки завсігди й зупинялися на тім суці, з котрого виїшли, на старім і твердім суці суспільної нерівності між людьми. І хоч не раз він повторював, як повторюють мільйони нашого люду: «Се так не повинно бути», — то прецінь ті слова не помагали йому розгадати круту загадку про причину тої нерівності і можності її усунути, але тільки немов обминали трудність.

От так було й тепер. Мовчки йшов Бенедьо, слухаючи оповідань ріпників про погане бориславське життя. «Як же се так, — думалось йому, — що стільки тисяч народу день поза день терпить таку неволю, а ще другі тисячі раз-у-раз прибувають на такий самий празник? Самі собі псують. Правда, тим по селах ще гірше, бо хоч ніхто над ними не збиткується, ніхто їх так не обдирає, то зате голод. Господи, і як же допомогти такій купі народу? Ніхто не в силі їм допомогти!»

— А як же ви, — спитав враз Бенедьо ріпників, — не трібували¹ деякого способу, щоби рятуватися?

— А який же може бути спосіб? — відповів ріпник простодушно. — Тут способу нема ніякого.

Бенедьо понурив голову. Те саме, до чого він додумався, ріпник висказав так рішуче, з найбільшою певністю. Значить, воно так і мусить бути. А, може, спосіб є, тільки що вони або сліпі та не видять, або тільки ліниві, не шукають, а то найшли б і побачили б?

— Ну, а трібували ви робити складки між собою, щоб одні одних рятували в біді, в слабості? — спитав Бенедьо.

Ріпники розреготалися.

— Ну, скільки там тих складок треба би, щоби порятувати всіх бідуючих! Адже й так кожний там бідує.

— Ну, але один більше бідує, другий менше. Все ж таки можна би зарятувати більше бідуючого, хворого, безробітного. От так, як у нас, мулярів, у місті.

¹ Трібувати — пробувати.

— Е, що, у вас інша річ, а тут інша. Тут нарід збиранина зі світу!

— А в нас хіба ні?

— Е, а все таки, що у вас можна вдати, того в нас ніхто на світі не вдасть.

Ріпники не знали своєї сили і не вірили в неї.

Бенедьо знов утих і почав роздумувати над їх словами. — Е, ні, — заключив він, — видно вже з того, що мусить бути якийсь спосіб на ту нужду, тільки вони одні сліпі та не найдуть, а другі ліниві та не шукають того способу!

Між тим наші пішоходи лишили наліво тустанівську дороту, по котрій ішли досі, і звернули на півперечну стежку, що вела через річку і горбок до Борислава. Перебрівши річку і зійшовши поміж густим гложжям¹ та ліщиною на її крутий, високий берег, вони вже й стали на вершку горбка. Неподалік перед ними лежав Борислав, мов на тарелі. Невисокі під гонтами доми білілися до сонця, мов сріблява луска. Понад дахами де-не-де виднілися червоні тонкі і високі комини нафтарень, мов криваві пасмуги, сягаючі до неба. Далеко, на другім кінці Борислава, на горбі, стояла стара церковця під липами і круг неї ще тислися останки давнього села.

Бенедьо хоч бував і перед тим у Бориславі, але все тільки коротко. Він не знав тут місцевости. Тому то він розповів ріпникам, де і на якій площі казано йому ставати на роботу, і просив їх, щоби йому показали, де є та площа. Ріпники зараз догадалися, де є те місце, і показали його Бенедьові. Се була досить обширна рівнинка між високими берегами річки туй² перед входом до Борислава, трохи віддалік наліво від губицького гостинця. Хат близько було небагато, і Бенедьо, розставшись з ріпниками, рішився йти хата від хати і питати за помешканням. Але в перших хатах, до котрих зайшов, йому не хотіли винаймати помешкання на довший час. Хати ті були низькі і дуже широкі, — очевидно, під їх дахами містилося багато закамарків для поміщення ріпників, а корисне положення їх на краю Борислава давало їм можливість бути пристановком для всіх свіжо або пізно прибуваючих.

Так пройшов Бенедьо даром п'ять чи шість хат. Далі опинився на вулиці перед старою, маленькою хатиною і став, не знаючи, чи йти й сюди питати місця, чи обминати сю будку, а йти далі. Хатина була, як усі інші, під гонтами, тільки що старі гонти понагнівали і поросли зеленим мохом. До вулиці виходило двоє віконця, котрі ледве трохи глипили над землею; а що з високо насипаної вулиці просто проти них спливало з вулиці болото, замулюючи стіну чимраз більше і вже ось-ось досягаючи струхнілих варцабів.³ Перед хатиною була, як і перед другими, голотеча: ні городця, ні муравника, як се водиться деінде. Аж по хвилі рішився Бенедьо не минати і сеї хати.

Дверці скрипнули, і Бенедьо війшов до малесеньких, темних сінців, а відти до обіленої світлиці. Він здивувався, заставши тут старого ріпника й молодицю. Молодиця, коло тридцяти літ, у білій сорочці з червоними застіжками, сиділа на лаві під вікном, оперши голову на лікоть.

¹ Гложжя — шипшина, дика рожа

Туй — зараз, близько.

³ Варцаб — підвіконник.

і плакала. Старий ріпник сидів посеред хати на низенькім стільчику, з люлькою в зубах і, очевидно, потішав її. Коли Бенедьо ввійшов до хати, молодиця швидко оберла сльози, а старий ріпник зачав кашляти і довбати люльку. Бенедьо поздоровив їх і запитав, чи не прийняли б його на довший час на мешкання. Ріпник і молодиця глянули по собі і хвилю мовчали. Далі відозвався ріпник:

— Га, або я знаю? Ось молодиця; се її хата; як вона скаже, так буде.

— Бодай вас!—відказала різко молодиця.— Як я скажу! Я тут уже цілий рік не сиджу, і бог знає, чи буду коли сидіти,—і вона рукавом оберла знов сльози,—а ви мене в то вдаєте. То як ви скажете, бо ви тут сидите. Як вам буде до вигоди, то так і робіть, а я тут що можу сказати!

Старий ріпник трохи змішався і почав ще пильніше довбати свою череп'яну люльку, хоч у ній і нічого вже не було. Бенедьо все ще стояв край порога з мішком на плечах.

— Хатина тісенька, як бачите,—зачала знов молодиця,—може вам і невідгідно буде. Ви, як виджу, з міста, не привикли до такого, як тут у нас...

Молодиця говорила так, вгадуючи по нахмурених бровах думку ріпника, буцім то він хоче відмовити Бенедьові.

— Е, що з того, що я з міста,—відповів Бенедьо,—а я, не бійтеся, привик також до всякої біди. От як кожний зарібний чоловік. Тільки, видите, тут така причина зі мною, що я трохи слабій у ногах через нещасливий випадок, у нас, у мурарів, усяко буває, а маю роботу ось тут недалеко над рікою на тім зарінку.¹ Там буде ставитися новий... нова нафтарня. То, видите, хотів би я найти де поблизько помешкання якебудь, от аби переночувати, адже я цілісінький день на роботі, бо здалека таки не зможу лазити по вашім бориславським болоті. Ну, а тут не хотять ніде приймати на довший час; а для мене то все ліпше було би жити у свого робучого чоловіка. Тільки, як для вас...

У тій хвилі старий ріпник перервав йому бесіду. Він кинув нараз люльку на землю, схопився з стільчика, прискочив до Бенедя, одною рукою схопив йому з плечей мішок, а другою попхав його до лави.

— Але, чоловіче, бійся бога,—кричав з комічним гнівом старий,—не пендич нічого, тільки сідай! Стоїш тут коло порога, а в мене діти не поснуть. Сідай тут, і нехай з тобою все добро сідає в нашої хаті! Чому було так відразу не сказати, а то я тепер і сам про себе готов подумати, що я гірший від інших!..

Бенедьо видивився на старого дивака, немов не розумів його бесіди, а далі запитав:

— Ну, а що, то приймаєте мене до себе?

— Таже чуєш, що приймаю.—сказав старий.—Тільки, розуміється, як будеш добрий. Як будеш злий, то таки завтра вижену.

— Га, чень ми вже якось погодимось,—сказав Бенедьо.

— Ну, як погодимось, то будеш моїм сином, хоч то мені з тими синами, правду кажучи, не ведеться!.. (Молодиця знов оберла очі).

¹ Зарінок — берег ріки, покритий дрібними камінчиками.

— А по чому ж ви візьмете від мене?

— А є в тебе який рід?

— Мама є.

— Стара?

— Стара.

— Ну, то даш¹ по «шусці»² на місяць.

Бенедьо знову видивився на старого.

— Ви, певно, хотіли сказати «на тиждень»?

— Я вже ліпше знаю, що я хотів сказати, — відрізав старий. — Так буде, як я сказав, та й досить про те балакати.

Бенедьо з дива не виходив. Старий тим часом знов сів на свій стільчик і, нахмурившись, почав накладати люльку.

— То, може б, на згоду принести горілки? — заговорив Бенедьо.

Старий глянув на нього з підліб'я.

— Ти мені, небоже, з тим зіллям не виїзди, ані з ним до хати не показуйся, бо геть вивержу вас обоє! — відрізав він гнівно.

— Вибачайте, — перепрошував Бенедьо, — я сам не п'ю, хоч би її й на очі не видів. Але я чув, що в Бориславі кожний мусить пити, хто при кип'ячці робить, то я й про тее...

— Правду казав, хто це казав, а тільки, як бачиш, при правді є й брехні капинка. То завжди так буває. Ну, а тепер ти не пендич, тільки роздягнися та спочинь з дороги, коли ти слабкий!

У тій хвилі молодиця встала.

— Ну, дай вам, боже, щастя та заробок добрий, — сказала вона до Бенедя. — Бувайте здорові, пора мені йти.

Вона вийшла; старий вийшов за нею, а за хвилю вернув.

— Служить у Тустановичах, то мусить бігти до роботи. Та й дитина мала... — проворкотів він немов сам до себе і знов сів напихати свою черепаньку.

— Донька ваша? — спитав Бенедьо.

— Ніби донька, але не рідна.

— Пасербиця?

— Ні, небоже. Вона тутешня, а я не тутешній. Але то довга історія, буде час, то й почуєш. А тепер спочивай!

Та молодиця була Півторачка, вдова по Івану Півтораку, що погиб у бориславській ямі, а той ріпник, то був старий Матій.

Бенедьо зняв з себе петек,³ постелив його на лавку під вікном і ліг спочивати. Він і справді був дуже втомлений; ноги під ним тряслися від довгого і надсильного ходу. А прецінь сон його не брався. Думка, мов непосидюча ластівка, шибала то до Дрогобича до старої матері, то до Борислава, де відтепер прийдеться йому жити. Йому пригадувалися оповідання ріпників, котрі він чув по дорозі; в його уяві вони перелітали не як слова, а як живі образи. Тут усіми забутий ріпник, хворий, безпомічний, конає сам на барлозі десь у якімсь скритім закамарку і дармо пищить їсти, дармо просить води, — нема кому подати!.. Тут ман витручує робітника з роботи, кривдить його при виплаті, обдурює

¹ Даш — даси.

² Шустка — коло 10 копійок.

³ Петек — короткий кафтан, шитий рівно, зі стоячим ковніром.

і ганьбить; нема кому впімнутися за робітником, зарятувати його в нужді. «Ніхто ні про що не дбає, крім себе самого, — думав Бенедьо, — та й тому так усі бідують. Але якби всі взялися докупити... То що зробили би?».. Бенедьо не міг того знати. «Та й як їм узятися докупити?..» І сього Бенедьо не знав. «Господи боже, — зідхнув він вкінці зі звичайною у наших простих людей безрадістю, — наведи мене на яку добру думку!..»

В тій хвилі Бенедьове думкування мусіло перерватися. До хати увійшло кілька людей ріпників і, привітавшись коротко з Матієм, посідали на лаві. Бенедьо встав і почав розглядати прибувших. Були тут передовсім два хлопці,¹ котрі відразу мусіли кожного увагу звернути на себе. Високі, рослі та крепкі, мов два дуби, з широкими червоними, немов надутими, лицями і невеликими сірими очима — вони виглядали в тій маленькій хатині, мов два велити. А при тім з лиця, росту, волосся, очей були вони так подібні до себе, що треба було добре приглянутися і прислухатися їм, щоби їх розпізнати. Один з них сидів на лаві під вікном, заступивши своїми широкими плечима все світло, яке від заходячого вже сонця лилося вікном у хатину. Другий намістився на невеличкім зидлику² коло дверей і, не кажучи ні до кого й слова, почав спокійно накладати люльку, немов там, на тім зидличку й коло того порога, було його предковичнє місце.

Крім тих двох велитів, найбільше звернув на себе Бенедьову увагу немолодий уже, низенький і, очевидно, дуже говірливий та рухливий чоловічок. Відколи ввійшов до хати, він не переставав шниряти з кута до кута, то ніби чогось шукаючи, то ніби добираючи собі місця до сидження. Він кілька разів обіздрів Бенедю, переглипувався з Матієм, котрий з усміхом слідів за його рухами, а навіть шепнув щось до вуха одному з велитів, тому, що сидів на зидличку під дверми. Велит тільки головою махнув, а потім устав, відоткав дерев'яну затканицю від печі і встромив свою люльку в попіл, щоби запеклася. Рухливий чоловічок за той час знов уже обшниряв усі кути, то потираючи собі настобурчену, мов щітка, чуприну, то поправляючи на собі ремінь, то вкінці таки розмахуючи руками...

Крім тих трьох людей, було в хаті ще зо три. Бенедьо розглядив на лаві в півтіні одного старого діда з довгою сивою бородою, але зі здоровим лицем і кремезним виглядом, мов у молодого. Побіч нього сидів молодий парубок, круглолиций і рум'яний, мов дівочка, тільки що сумний і понурий, мов засуджений на смерть. Далі в куті, зовсім у тіні, сиділи ще якісь люди, котрих лиць не міг розглянути Бенедьо. Ввійшло ще кількох ріпників до хати, — зчинився гамір.

— А се що, возний на здекуції³ у вас? — промовив грубим, мов труба, голосом до Матія один з велитів, той, що сидів під вікном.

— Ні, богу дякувати, — відповів Матій, — се, бачу, чесний чоловік, робітник, мулярський майстер. Прийшов нині з Дрогобича до нової фабрики, ось тут на зарінку будуть нову нафтарню ставити.

¹ Хлоп — у значенню мужчина.

² Зидлик — стільчик.

³ Здекуція — екзекуція, забираання речей чи іншого майна за незаплатені податки.

— Так? — відповів велит, протягаючи голос. — Ну, то про мене. А чия то буде нафтарня? — додав він, звертаючися до Бенедя.

— Леона Гаммершляга, знаєте, того, що щось два роки тому прибув сюди з Відня.

— Ага, того! О, той у нас закарбований¹ віддавна. Правда, побратиме Деркачу?

Рухливий чоловік у тій хвилі найшовся коло велита, дрібцюючи довкола нього.

— Правда, правда, закарбований міцно, — він засміявся, — але ніщо не пошкодить, як буде мати й більше карбів!

— Певно, що не пошкодить, — potwierдив велит. — Ну, але як же, побратиме Матію, можемо ми нині тут балакати своє; чи може, як маєш нового жильця, то нас наженеш із хати шукати нового місця?

Велит грізно глянув на Матія і, очевидячки, ся бесіда мала бути доганою. Матій почув се і змішався трохи, а далі сказав, устаючи зі стільця й виймаючи люльку з рота:

— Але господи борони, щоб я вас виганяв! Мої побратими любі, раз я пристав до вас, то вже й не попустию вас, про те не бійтеся. І моя хата завжди для вас отвором. А про нового жильця... правда, я зле зробив, приймаючи його, а не зарадившись уперед з вами, алеж бо видите, приходять чоловік змучений, слабкий, ніхто його не хоче прийняти, а з лиця йому видно, знаєте, я на те старий практик, що людина добра, ну що я мав робити?.. Зрештою, як гадаєте? Не можна йому бути з нами, то я його відправлю. Але мені здається, що він був би і для нас добрий... Каже, що горілки не п'є, значить, одне добре. Ну, а, подруге, робити буде при новій фабриці, то й відтам зможе нам що часом сказати...

— Горілки, кажеш, не п'є? — питав велит.

— Я сам те чув від нього, а втім ось він тут, питай його сам.

Мовчанка стояла в хаті. Бенедьо сидів у куті на своїм петеку і дивувався дивним дивом, що се все має значити, чого зійшлися ті люди і чого хочуть від нього. Дивно йому було, що Матій попросту виправдується перед ними, хоч сам каже, що се його хата. Але найдивніше було йому з того грубоголосого велита, котрий поводився тут, мов який старший, мов господар, прикликав до себе то одного, то другого і шептав їм щось до вуха, сам не рушаючися з місця. Далі він звернувся до Бенедя і почав випитувати його строгим голосом, немов суддя при переслуханні, між тим коли всі присутні звернули на нього очі.

— Ви що, мулярський челядник?

— Ні, помічник, а при тій фабриці, не знаю за яку ласку, маю бути майстром.

Велит покрутив головою.

— Гм, майстром? А за яку то ласку? Певно, вмієте добре доповідати панові на своїх товаришів?

Бенедьо спалахнув увесь немов огнем. Він хвилю вагувався, чи відповідати велитові на його питання, чи плянути йому в очі, забратися і йти геть із сеї хати та з-між тих дивних людей. Далі надумався.

¹ Карбувати — робити знак, відзначувати.

— Плетете дурниці, — сказав з підтиком. — Може, те вашого батька син і вмів децю кому доповідати, а в нас те не водиться. А панська ласка впала на мене непрошена, відай за те, що при його закладах мене трохи не забила підойма, як ми спускали в яму угольний камінь.

— Ага, — буркнув протягло велит, і його голос почав трохи м'якнути.

— Побратиме Деркачу, — звернувся він нараз до невеликого рухливого чоловічка, — а пам'ятай, щоби ти не забув і ось то закарбувати на того Леона, що він каже!

— Розуміється, що не забуду. Хоч се нібито сталося в Дрогобичі, а ми маємо тільки до Борислава, але то ніщо не шкодить. Панові й без того легше не буде.

— Ну, а що ж ви, — говорив далі велит до Бенедя, — як тут будете майстром, то будете так само збиткувати та кривдити робітників, як другі, будете ссати з них, що мога, і виганяти з роботи за леда слово?... Розуміється, що так! Майстрі всі однакові!

Бенедьові не стало терпцю. Він устав і, беручи свій петек до рук, обернувся до Матія:

— Коли ви приймали мене в свою хату на мешкання, — сказав він тремтячим голосом, — то ви казали мені, щоб я був добрий, то буду вашим сином. Ну, але скажіть же самі, як тут бути добрим, коли ось якісь люди входять до хати і ні з сього, ні з того причіпляються до мене і ганьблять, не знати, за що й за яке? Як ви мене на таке тут брали, то ліпше було й не приймати, був би я досі найшов спокійнішу хату! А тепер прийдеться йти під ніч. Ну, але принаймні буду знати, що за люди бориславські робітники!.. Бувайте здорові!..

З тими словами він надяг петек і, беручи на плечі свій вузлик, звернувся до дверей. Усі мовчали, тільки Матій моргнув до велита під віком. Між тим другий велит сидів, мов скала, під дверми, заперши собою вихід і, хоч Бенедьо різко сказав до нього: «Пустіть!» — він ані рушився, немов і не чув нічого, тільки поволі пикав люльку.

— Алеж, господи боже, — скрикнув нараз зі смішною запопадливістю Матій, — стій, чоловіче добрий, куди втечеш? Не знаєш, бачу, жартів! Постій, побачиш, до чого воно йде!

— Що я маю стояти! — відповів гнівно Бенедьо. — Може, скажете мені ще довше слухати від оцього чоловіка такої ганьби, як досі? І не знаю, відки він те чув, що я когось кривджу та збиткую?..

— То ви вважаєте мої слова для себе ганьбою? — спитав напівлагідно, а напівстрого велит.

— Розуміється.

— Ну, то перепрошую вас.

— Не перепрошуйте, волите бути чемніші та не ображати, ніж опісля перепрошувати. Я простий чоловік, бідний робітник, але чи ж тому вже леда хто має мені всяку дурницю в очі тикати? А може, ви на те думаете, що ви міцні, а я слабкий, то вже можете мене безперечно ображати? Ну, то пустіть мене геть, не хочу слухати вашої бесіди! — І він знов обернувся до дверей.

— Ну, ну, ну, — говорив Матій, — ті люди ще готові на правду

посваритися, не знаючи й самі, за що! Алеж постій, чоловіче божий, гніваєшся, а не знаєш, за що!

— Як то не знаю! Не бійтеся, я вже не такий дурень, — офукнувся Бенедьо.

— Так, що не знаєш. Ти вважаєш за образу слова того чоловіка, а тим часом він говорив се тільки на те, щоби тебе витрібувати.

— Витрібувати? В чім?

— Яке в тебе серце, яка гадка? Розумієш тепер?

— А нащо ж йому те знати?

— То вже побачиш пізніше. А тепер роздягнися та сідай на своє місце. А фукатися не треба, небоже. За день нас усіх не стало би, якби ми хотіли так на всяку біду фукатися, яка нам долягає. А моя гадка така: меншу біду перетерпи, щоби більшої встерегтися. Коли бо то в нас звичайно навиворіт робиться: як мала біда, то чоловік бурчить, а як велика, то мовчить.

Бенедьо все ще стояв серед хати в петеці і з мішком на плечах та роззирався по присутніх. Матій між тим засвітив каганець з жовтого бориславського воску, і в його світлі лиця зібраних ріпників видавалися жовтими та понурими, мов лиця трупів. І другий раз старий Матій відобрав від Бенедя мішок і зняв з плечей петек, а взявши його за плече, попровадив до велита, що все сидів, понурий і грізний, під вікном.

— Ну, перепросіться раз назавсіди, — сказав Матій. — Я все гадаю, що будемо мати з того чоловіка нового товариша.

Бенедьо і велит подали собі руки.

— Як вас маємо звати? — спитав велит.

— Бенедьо Синиця.

— А я називаюся Андрусь Басараб, а он то мій брат Сень, а се наш «карбовий» Деркач, а оцей старий дідусь, то побратим Стасюра, а отой парубок, то побратим Прийдеволя, а он то також наші побратими, ну, а ваш газда також...

— Ви, певно, всі з одного села, що побратимаєтеся, — сказав Бенедьо, дивуючись зрештою, що старі чоловіки побратималися з молодими, бо по селах звичай, що тільки ровесники побратимаються між собою.

— Ні, ми не з одного села, — відповів Басараб, — а так, побратимаємося в іншим способі. Зрештою, сідайте, будете видіти. А якби вам схотілося, то можете й ви пристати до нашого побратимства.

Бенедя ще дужче здивувало те вияснення. Він сів, не кажучи нічого й чекаючи, що з того буде.

— Побратиме Деркачу, — сказав Андрусь Басараб до «карбового», — пора нам узятися до свого. Де твої палиці?

— Зараз тут будуть, — відповів Деркач, вибіг до сіней і вніс відтам цілий оберемок тонких ліскових палиць, зв'язаних уживкою¹ до купи. На кожній палиці видно було більші або менші карби, один попри одним, так, як се роблять хлопці, що пасуть гуси і на паличці значать собі карбами, скільки у котрого гусят.

¹ Уживка — шнур.

— Закарбуї на Леона те, що повідав Синиця, — сказав далі Басараб. У хаті між тим зробилася тиша. Всі посідали, де хто міг, і гляділи на Деркача, котрий сів собі на припічку, положив палиці коло себе, виняв з-за ремня ніж і, видобувши одну палицю, витяв на ній ще один карб до багатьох других давніших.

— Готово, — сказав Деркач, сповнивши се і встромивши палицю знов у зв'язок.

— А тепер, побратими мої милі, — сказав Андрусь, — розповідайте за чергою, хто за сей тиждень зазнав, видів або чув яку кривду-неправду. Хго її зробив, кому і за що, розповідайте все, щоби, як наповниться міра наших кривдників, як прийде наш час і наш суд, кожному було відмірено по правді!

Хвилю тихо було після тої відозви, далі заговорив старий Стасюра.

— Прийде, кажеш, наш час і наш суд... Хоч я, бачу, не діжду того дня. Ну, але бодай ви, молодші, діждете... То вже щоби відмірити кожному по правді і справедливості, послухайте, що я чув і видів сього тижня. Йосько Бергман, наставник при тій кошарі,¹ що я в ній роблю, знов сього тижня бив чотирьох робітників, а одному бойчукові-лип'ярові² вибив палицею два зуби. Та й за що? За те, що бідний бойчук, голодний та хоровитий, не міг двигнути відразу повного коша глини!

— Карбуї, Деркачу! — сказав Андрусь рівним і спокійним голосом, а тільки очі його заблистіли якимсь дивним огнем.

— Той бойчук, — говорив далі Стасюра, — дуже добра душа і я був би привів його до «господи», тільки що десь видко заслаб, не був уже вчора на роботі.

— Приведи, — підхопив Андрусь. — Чим більше нас, тим більша наша сила, а ніщо так не в'яже людей до купи, як спільна нужда і спільна кривда. А коли сила наша буде достаточна, то й суд наш буде близький, чуєш, старий?..

Старий кивнув головою і говорив далі:

— А Мотьо Крум, касієр, знов не доплатив робітникам з нашої кошари по п'ять шісток за сей тиждень і ще грозив кожному, що нажене з роботи, коли посміє впоминатися. Говорять, що купує яму на Мразниці і що йому не ставало 59 ринських, то мусів се при найближчій виплаті здерти з робітників.

Старий мовчав хвилю, поки Деркач винайшов палицю Мотя Крума і затяв на ній новий карб. Опісля говорив далі:

— А от учора йду попри шинок Мошка Фінка. Слухаю, що за крик? Аж то два Фінкові сини притисли до кута якогось чоловіка, вже підстаршого, та й так б'ють, так дюгають кулаками попід ребра, що чоловік уже лиш хрипить. Ледве якось його пустили, не міг уже йти сам дорогою, а як харкнув: кров... Узяв я його, веду та й питаю, що за нещастя, за що так скатували?.. «От біда моя», — відповів чоловік та й заплакав. — «От я, — каже, — через тиждень трохи задовжився у того проклятого шинкаря, гадав, що дістану гроші та й виплачу. А тут прийшла виплата, бац, касієр мене чи забув, чи що, не читає.

¹ Кошара — робітнича казарма.

² Бойки — живуть на стрійському і самбірському підгір'ї, лип'яр — робітник, що несе глину, яку викопують, добуваючи нафту.

Я стою, чекаю; вже виплатив усім, а мене не кличе. Я шойно пустився йти до нього, спитати, що то таке, а він шасть і замкнув двері перед носом. Що я гримай, стукай, кричи, пропало. Ще й випали слуги та й мене в плечі, «що ти тут, пияку, бреверію¹ робиш!..» Пішов я. Здибаю опісля касієра на вулиці і до нього: чому ви мені не виплатили? А той визвірився на мене, а далі як не крикне: «Ти, пияку якийсь, будеш мене на дорозі напастувати! Ти де був, як виплата була? Я тебе тут не знаю, там допоминайся плати, де й другим платиться!» Ну, а нині каса заперта. Я зголоднів, іду до Мошка з'їсти дещо наборг, поки гроші дістану, а ті два ведмеді, та до мене: «Плати та й плати за те, що ти набрав!» Що я прошу, проклинаюся, розповідаю, яка річ, та де! Як мене приперли до кута, то, адіть, трохи душу з тіла не вигнали!..»

— Карбуй, Деркачу, карбуй! — сказав твердим, грізним голосом Басараб, вислухавши з затиснутими зубами сього оповідання. — Бутають² чимраз дужче наші гнобителі, знак, що кара вже висить над ними. Карбуй, побратиме, карбуй живо!..

— Так то так, — говорив далі Стасюра, — розпустилися наші кривдники, та й бутають, збиткуються над робочим народом, бо що то, добре їм діється! І чим довше гляди та слухай, тим більше біди та кривди народньої, тим більше у них багатства та достатку. От тепер народу до Борислава пре видимо-невидимо, бо всюди по селах голод, посуха, слабість. А й тут хіба ліпше? День поза день видаю по завулках слабих, голодних, незарібних людей; лежать і стогнуть і ждуть хіба тільки смерті, бо людського змилювання вже давно перестали ждати. Та й тепер, адіть,³ плату нам уменшили і з кожним тижнем уривають все більше, годі вжити з неї! Хліб чимраз дорожчий, а ще як сього року не зародить, то прийдеться нам усім тут гинути. Оце кривда, котру всі ми терпимо, котра всіх нас гложе до кости, а на когось її закарбувати, я й сам не знаю!..

Старий виговорив се живішим, ніж звичайно, голосом, і з тремтливими від зворушення губами, а висказавши, поглянув по всіх і зупинив свій погляд на понурім лиці Андруся Басараба.

— Так, так, правда твоя, побратиме Стасюра, — закричали всі присутні, — се наша загальна кривда: бідність, безпомічність, голод!

— А на кого її закарбувати? — спитав удруге старий. — Чи зносити її терпеливо, ту найбільшу, загальну кривду, а тільки карбувати ті дрібні, часткові, що складаються на ту велику?..

Андрусь Басараб глядів на Стасюру і на всіх інших побратимів зразу понуро і ніби рівнодушно, та вкінці на його лиці заясніло щось, немов скрита на дні в душі радість. Він устав з місця і випрямився, досягаючи головою аж до повали невеличкої хатини.

— Ні, не терпіти нам і тої загальної кривди, а хоч і терпіти, то не покійно, не тихо, мов та стрижена вівця. Всяка кривда мусить бути укарана, всяка неправда мусить пімститися, і то ще тут, на сім світі, бо що за суд буде на тім світі, сього ми не знаємо! І чи ти

¹ Бреверія — сварка.

² Бугати — гордитися, перебаранчати, ставати бутним, зухвалим.

³ Адіть — дивіться.

гадаєш, що, карбуючи всі ті дрібні часткові кривди, ми забуваємо про загальну? Ні! Адже кожна й найменша кривда, яку терпить робучий чоловік, се частка тої загальної, нарсдньої кривди, що всіх нас давить і гложе до кости. І коли прийде день нашого суду і нашої кари, то чи ти думаєш, що не пімститься тоді й загальна наша кривда.

Стасюра сумно якось похитав головою, немов у душі своїй не зовсім вірив Басарабовій обіцянці.

— Гай, гай, побратиме Андрусь, — сказав він, — пімститься говориш? Уже те одне, що не знати, коли то ще буде... А друге: що нам з того, що колись може й пімститися, коли нам тепер від того не легше терпіти. А хоч і пімститься, то чи думаєш, що опісля легше буде?..

— Що ж бо ти, старий, — крикнув на нього з грізно блискучими очима Андрусь, — розжалобився, не знати чого? Тяжко нам терпіти! Хіба ж я того не знаю, хіба всі ми того не знаємо? А хто зможе так зробити, щоб ми не терпіли, щоб робучий чоловік не терпів? Ніхто, ніколи! Значити, терпіти нам до суду-віку та й по всьому. Тяжко се, чи не тяжко, що то кого обходить? Терпи і мовчи, не показуй другому, що тобі тяжко. Терпи, а як не можеш вирватися з біди, то бодай мстися за неї, се хоч трохи влегшить твого болю. Така моя гадка, і всі признали, що вона правдива. Чи не так?

— Так, — відповіли побратими, але якимсь понурим голосом, немов ся правда не дуже їх радувала, не дуже припала їм до серця.

— А коли так, — говорив далі Андрусь, — то ніщо й гаятися. Розповідайте далі, хто знає про яку кривду.

Він сів. У хатині стало тихо. Почав говорити Матій. У його сусідстві вмер робітник у темній комірчині; як довго там лежав, відколи слабував, сього ніхто не знає, і домовласники нікому не хотіли того сказати. Говорять, що робітник мав трохи зароблених грошей, а коли заслаб, домовласники відобрали від нього гроші, а його потім морили голодом, держали взаперті, поки не вмер. Тіло було страшенно сухе, давно немите і сине, як боз. Позавчора ночувала якась жінка у другого сусіднього домовласника. Вночі злягла. Грошей у неї не було, і зараз на другий день викинули її з дитиною з хати. Розповідав один ріпник, знайомий тої жінки, що ходила з дитиною до попа, щоб охрестив, але піп не хотів охрестити, поки не покаже батька дитини. Тоді жінка кинула дитину в яму, а сама пішла до громадського уряду, кричачи, щоб її зараз вішали, бо довше жити не хоче. Що з нею сталося, Матій не знав.

І далі пішли оповідання, jednoстаїнні своєю ваготою й оглушуючі своєю кричучою несправедливістю. І за кожним розказаним фактом оповідач зупинявся, ждучи поки карбовий Деркач не закарбує на палиці, щоб «кожному віддано було повною мірою». Декотрі побратими говорили з таким супокійним, рівнодушним, майже мертвим виразом лица, що вже сам їх голос, сам вираз лица був свого рода важким фактом, гідним закарбування на ім'я загальносуспільної кривди та гніту. Другі розпалювалися, говорячи, проклинали гнобителів і домагалися швидкої для них кари. Але найбільше зворушило всіх оповідання молодого парубка, Прийдеволі. Коли прийшла на нього черга, — він був наймолодший, то й черга на нього прийшла на самім послідку, — він

вибухнув довго здержуваним плачем і, заламуючи сильні руки, виступив наперед хати.

— Перед богом святим і перед вами, побратими мої, жалуюся на своє горе!.. На свою страшну кривду!.. Осиротили мене на весь вік... відобрали послідне і потоптали ногами, і то так собі, для забавки!.. Ох, боже, боже, і ти глядиш на все те і ще можеш терпіти?.. Але ні, ти терпи собі, я не можу, я не буду!.. Побратими, товариші милі, радьте, що мені діяти, як мститися!? Все роблю, на все відважуюся, тільки не кажіть чекати, бійтеся бога, не кажіть чекати!..

Він замовк, хлипаючи, мов мала дитина. По хвилі почав спокійнішим уже голосом:

— Ви знаєте, який я круглий сирота на світі, в якій біді та нужді зійшли мої молоді літа, поки нещастя не загнало мене сюди до цього проклятого пекла. Але вся біда і нужда, всі нещастя нічим були для мене, поки була хоч одна людина, котра вміла мене потішити, розрадити, приголубити, котра віддала б була своє життя за мене... котра любила мене!.. І тої єдиної порятівлі позавидували мені вороги!.. Послухайте, що зробили. Ви знаєте, вона для мене покинула свою хату, свою стару матір і прийшла сюди, до Борислава, щоби бути разом зі мною. Ми жили разом от уже півроку. Вона працювала при магазині того багача Гольдкремера. На своє лихо сподобалася там усім тим псам, що її видали. А там їх є до вітра: касієр, молодий Шмультко Блютігель, надзорець також молодий, далі ще якісь там капцани, бог би їх поразив!.. Почали вони до неї налазити, не давати їй спокою. Раз, другий вона відправила їх чемно, а далі, коли Блютігель застав її якось саму в присінку магазину і, осмілений, почав дуже вже до неї заскакувати, вона, небагато думавши, відвернула руку і так тарахнула поміж вуха, що йому аж ротом і носом кров бризнула і сам, як тика, покотився між бочки. Що ми того вечора насміялися з влізливого панка, коли вона розповіла цілу ту річ. Але ми завчасно сміялися. Панок розлютувався і змовився з другими помститися на ній. Приходиться позавчора виплата; приходжу я вечором додому, нема моєї Варки. Сів я під вікно, чекаю-виглядаю, а самому коло серця щось, мов гадина, лежить. Ба, вже стемнілося, нема Варки. Закинув я петек на плечі, вийшов на вулицю, шукаю Варки. Нема. Розпитую я робітниць, що разом з нею були при виплаті; кажуть, що лишили її там, що, певно, їй виплачували напоследку. Тьохнуло мене щось коло серця, біжу до канцелярії, позамикаю, а у вікнах світиться. Калатаю, не докалатаюся, а далі гадаю собі: агій, та чого я тут калатаю, чень же тут її нема? Може, вона вже красно дома, чекає на мене. Біжу додому, нема. Біжу знов вулицями, забіг по всіх знайомих, по всіх шинках, де ми, часом з роботи йдучи, вступаємо перекусити дещо або оселедця купити, її нема. Всіх питаю, чи не видів хто Варки, ніхто не видів. Як камінь у воду, пропала Варка. Лечу я знов під канцелярію, так мене щось і тягне туди. Гадаю по дорозі: висаджу двері, а мушу дізнатися, що з нею сталося, де вона. Але скоро я там, десь ураз і вся смілість пропала. Став, дивлюся: у вікнах блищить, але вікна позаслоновані, не видно нічого, тільки тіні якісь мелькають. Ні, гадаю собі, вона тут мусить бути, тут мусить бути, бо де ж би інде була? А тут

знов і сам собі не вірю, бо що ж вона тут робила би? Прийшла мені на думку історія з панком Блютіглем; я ввесь задрижав, одеревів. І що вже вмовляю себе, що це все байка, жарт, пустота; ні, щось, немов рукою, держить мене під вікном тої проклятої канцелярії. Не піду вже нікуди, гадаю собі, буду ждати, доки світло не погасне, ні, прожду й до рана. Сів я на якусь бочку під самою стіною просто вікна, сиджу, а тут мною аж телепає, немов зимниця¹ яка. Слухаю-наслухую. Там чути: десь у шинку ріпники хриплими голосами пісні доспівають, там знов пси гавкають, з-під Діла, від церкви, долітає, мов зойк конаючого, сторожеве «осторожно з огнем!» Аж ось чую, в канцелярії якийсь регіт, зашваркотіли пани, пізнав я голос Блютігля, голос наставника. Далі загепалося щось, немов о стіни розбивається, знов регіт, знов шваркїт, — і тиша. Господи, кожний голосок різав мене в саме серце, мов гострий ніж... Я так і задубів з вухом, приложеним до стіни. Аж нараз, уже над раном, роздався страшний крик у канцелярії, тільки на одну хвилиночку, але крик той поразив мене, мов грім, уколів, мов жало гадини. Я відразу зірвався на рівні ноги: то був Варчин крик. І ледве я надумався, що тут робити, ледве підбіг до дверей, щоб з послідньою натугою всієї своєї сили виважити їх, коли нагло двері отворилися і з них вилетіла, мов громова куля, Варка. Але вже не кричала... Я пізнав її по одежі, бо її лиця зразу не добачив у сумерці. І вона мене не бачила, тільки, вилетівши з дверей канцелярії, погнала навпростець через горбки накиданої глини, поміж кошари та ями. Я за нею. «Варко, — кричу, — Варко, що тобі таке; що з тобою сталося, на милість божу, стій, обізвися!» Стала на хвилю, озирнулася, і аж тут побачив я, що ціла її голова була чорна, мов вуголь, замазана кип'ячкою, а довгі її коси були обтяті. «Господи боже, Варко, — кричу я, підбігаючи ід ній ближче, — що се за нещастя з тобою?» Але вона, скоро пізнала мене, зараз відвернулася і, мов сполошена, погнала далі наосліп, розбиваючися о стовпки корб, що були над ямами. Я, що духу в мені, жену за нею, аж нараз один страшний крик, одна мить, і Варка тут перед моїми очима зчезла, мов сонний привид, скочила в отворену яму!.. Я надбіг, став, тільки глухо задудніло, як вона всередині, розбиваючися о цямриння, вкінці бовтнула у воду. Та й по всьому. Що вже з мною далі діялося, не тямлю. Я отямився аж нині сполудня, і коли спитав за Варкою, мені сказали, що її (на мій крик!) витягли з ями і вже й поховали. Значиться, все пропало! І ніхто не скаже, що вони з нею зробили тої страшної ночі. З'їли, нелюди, мою Варку живу, вбили моє щастя!.. Побратими мої дорогі, перед богом святим і вами жалуюся на своє нещастя, радьте, вчті, що маю робити, а тільки чекати не кажіть!..

Глибоко вразило всіх оповідання Прийдеволі, хоч усі вже й уперед знали з неясних слухів, яке нещастя склалося з їх побратимом. На всіх лицях видно було під час оповідання всі переходи почуття від неспокою до найвищої тривоги і розпуки, так само, як усі ті переходи малювалися на лиці оповідача. А коли Прийдеволя замовк і, заламуючи руки, став серед хати, мов німий свідок великого проступку, то й усі мовчали,

¹ Зимниця — гарячка.

мов прибиті, кожний, очевидячки, ставив себе в положення товариша і старався таким способом збагнути всю глибину його жалю і муки. Але порадити, — що вони могли порадити йому в тім ділі, де вже не було ніякої поради, ніякого виходу, крім смерті? Як вони могли повчити його, на яку дорогу направити?..

Перший отямився Деркач і хопив за свої палиці, щоб і сю справу закарбувати.

— Стій, побратиме Деркачу, — сказав нараз рішуче Андрусь Басараб, — сього не карбуй!

Деркач поглянув на нього здивованим поглядом.

— Не треба, — сказав коротко Андрусь, а опісля, звернувшись до побратимів, спитав: — Чи більше ніхто не має що сказати?

Ніхто не обзивався.

— Значить, на нині бесіді кінець! Розходіться по одному.

Але, помимо сього завізвання, ніхто не рухався з місця. Всі якось дивно ззиралися по собі. Андрусь грізно поглядав на них, не знаючи, що це значиться. Аж ось піднявся з місця Стасюра, найстарший з-поміж побратимів:

— Слухай, побратиме Андрусю, — сказав він спокійним голосом, — про що тут у нас між побратимами сими днями йшла бесіда... То не від себе я тоді буду говорити, але від усіх. Знаєш, як ми зібралися докупити громадити людську кривду і судити робітницький суд над тими, котрих не можемо позивати перед суд панський, то ти обіцяв нам, що скоро набереться відповідна міра недолі в народі, ми зробимо її обрахунок, щоб знати, для кого ся міра наповнилася докраю. Чи так?

— Так, — відповів Андрусь якось неохітно.

— Оце ж ми вже трохи не рік громадимо карби на людську кривду, побратим Деркач позакарбовував стирту палиць, а коли ж, питаємо тебе, буде обрахунок?

— Не час іще, але живо час надоспіє, — відповів Андрусь.

— А, живо, живо, нім сонце зійде, роса очі виїсть! Сам бачиш, що наші гнобителі, збагачені нашою працею, починають собі чимраз гордіше. Пора, щоб від нас мали хоч погрозу яку!

— Буде погроза, — сказав твердо і спокійно Андрусь.

— Яка? Коли? — роздалися з усіх боків питання.

— Се вже моя річ. Почуєте тоді, як діло зробиться, а наперед про те говорити не приходитьсь, — відповів Андрусь. — А до обрахунку також недалеко. Адже мусить дубець підрости аж до хмари, щоб в нього грім ударив. Чекайте ще трохи... А тепер, добраніч!

Усі побратими добре знали залізу, рішучу натуру Андруся Басараба, знали, що на його слові можна полагати, і не допитувалися далі, а тільки зібралися до виходу.

— А ти, побратиме Прийдеволя, зістанься тут, щось тобі буду говорити, — сказав Андрусь, а на лиці бідного парубка блиснула якась радість, мов надія виходу із страшної муки.

Розійшлися побратими. Тільки старий Матій сидів у куті під стіною, а давно погасла люлька випала йому з зубів і лежала на поділку. Так само Андрусь і Бенедьо сиділи мовчки, кожний на своїм місці, кожний зайнятий своїми думками. Тільки Прийдеволя стояв коло

порога з лицем мертвецьки-блідим і з заламаними руками, стояв, як живий образ болю, і ока не зводив з Андруса Басараба, немов від нього ждав не знать якої пільги.

Матій перший приступив до молодого парубка.

— Що ж ти, небоже, гадаєш робити? — спитав він м'яким, співчуваючим голосом. Прийдеволя глянув на нього з виразом непевності на лиці.

— Абож я знаю, що робити та й що діяти? — відказав він зламаним голосом. — Смерть собі зроблю, як не зможу бодай пімститися на своїх ворогах!

— Скарж їх до суду, нехай злодії хоч посидять! — дорадив Матій.

— До суду? — обізвався понуро Андрусь. — Ну, також добра рада! До суду! І хоч би їх там і позасуджували, то що? Посидять по пару місяців, та й вийдуть і ще вдвоє будуть мститися на людях. Але чи їх позасуджують? За що буде їх скажити в суді, коли сам не знає, що вони там дівці зробили? А хоч би й сто раз знав, то де має на се свідків, як їм докаже? А, може, дівка сама з власної волі зробила собі смерть або, може, бог знає, яка на то інша була причина? Ех, Матію, Матію, з твоїм судом!.. Тут треба іншого суду, іншої правди!..

На ті слова Матій, мов справді побитий, схилив сумно голову і відхнув важко, немов помимо своєї волі й охоти мусів признати їх правду. А Прийдеволя ще пильніше глядів на Андруса і ледве чутно промовив:

— Так, побратиме, і я так гадав, що свідків нема ніяких!.. Ще коби вона хоч жила, господи, коби вона жила!.. Але ви знали, яка вона була горда та неподатлива, ніякої ганьби, ніякого згідного слова не могла стерпіти!.. Ну, але що ж мені робити, що діяти?..

Андрусь узяв його за плечі і відвів до кута, моргнувши Матієві, щоби відступився, — й опісля зачав йому щось стиха шептати до вуха. І видно, що не малої ваги мусіли бути Андрусеві слова, коли молодий парубок від них зразу поблід ще дужче, далі почервонів, а вкінці, тремтячи всім тілом, немов у зимниці, залився голосним плачем і, гаряче стискаючи Андрусову руку, викрикнув:

— Так, твоя правда, братчику, іншого виходу нема! Так і зроблю!

— Тільки зручно, розважно і сміло, і нема чого боятися! А тоді... тоді побачиш, що полегшає! Ну, а тепер іди вже, добраніч!

Прийдеволя мовчки поклонився і пішов.

Андрусь перейшовся кілька разів по хатині, силуючися надати своєму лицю спокійний вираз, хоч, очевидно, і сам був до глибини зворушений. Далі приступив і випростувався перед ним у цілій своїй велитній поставі.

— Ну, ви бачили нашу роботу?

— Бачив.

— І що ж на все те скажете?

Бенедьо звів голову, мов хотів зібрати до купи розсипані думки.

— З усього бачу, що ви щось страшне й велике задумали, хоч сам собі не можу вияснити, відки се у вас взялося.

— Відки взялося? Е, се довга історія, котра зрештою і не належить до речі.

— А опісля, чи буде у вас досить сил, щоби зробити те, що думаєте?

— Ми сіємо, а чи сім'я зародить утрьох чи вдсятеро, сього не знаємо!

— А опісля.. ще одне... — Бенедьо запинався в мові. — Чи подумали ви...

— Над чим?

— Над тим, що саме найголовніше..

— Ну?

— Яка користь і для кого користь буде з вашої роботи?

Андрусь пильно глянув на Бенедя, а далі засміявся гірким сміхом.

— Ха-ха-ха, користь! А конче мусить бути користь?

— Ну, я так гадав, — відповів спокійно Бенедьо, — що коли що робиться і розважно робиться, то треба й погадати, чи і для кого буде з того користь?

— Гм, вільно вам і так гадати! А я так гадаю: оце мене тіснить ворог з усіх боків, виходу мені нема ніякого. Я набиваю стрільбу. Чи заб'ю нею ворога, чи себе самого, то мені все одно.

— Ні, ні, ні, — підхопив живо Бенедьо, — се так з вас говорить сліпа, безвихідна розпука, а не розвага! Бо чи ж дійшло вже аж до того, що нема ніякого другого виходу? А хоч би діло й так стояло, то чи гадаєте, що се все одно забити себе або забити ворога? Себе заб'єте — ворогові легше та простовільніше!

Тепер на Андруся прийшла черга звісити важку голову і збирати думки докупі.

— Твоя правда! — сказав він вкінці до Бенедя. — Тут треба подумати. Хочеш бути нашим побратимом і думати разом з нами?

— Вашим побратимом, але не сліпим знаряддям вашої волі.

— Ні!

— І щоб вільно було кожному думати, що хоче, і другим говорити, що думає.

— Се в нас і тепер вільно. Адже ти чув нині...

— Так то, так, але я ще раз собі те вимовляю. Собі і кожному.

— Добре.

— А на таке, то буду вашим побратимом, буду думати разом з вами над тим, чи нема для нас виходу з великої, всенародньої кривди!

Андрусь, а за ним Матій радісно обняли Бенедя, як брата.

Наші побратими так були зайняті собою і своїми думками, що й не чули, як хтось закалатав у сіяні двері, отворив їх з легким скрипом і увійшов до сіней. Аж коли рипнули й хатні двері і новий гість станув на порозі хати, тоді побачили його. Се був високий, рудий чоловік, з недобрим позором сивих очей і з недобрим виразом на піганим¹ лиці, хоч те лице в тій хвилі трохи роз'яснене було якоюсь зловіщою радістю.

— Дай боже! — муркнув чоловік, припіднявши дрібку капелюх на голову.

¹ Піганистий — перістий, строкатий, рябий; піганисте лице — веснянкувате лице.

— Дай боже! — відповів Матій, котрому якось недобре зробилося на вид нового гостя. Бо той новий гість, то був його найбільший ворог, Мортко, наставник при кошарах у Германа Гольдкремера. Матій немало здивувався, чого хоче Мортко тепер, у таку пізню добу, в його хаті, але привичне нашим людям пошанування для кожного входячого в хату казало Матієві скрити в глибині душі свою ненависть і всі відживаючи на вид Мортка болючі споминки. Він привітав його холодно-чемним видом.

— Сідайте, Мортку!

Мортко кивнув головою і сів.

— Що там чувати, що так пізно гостите до нас?

— А що ж би? Все добре чувати! — відповів із злорадним усміхом Мортко, а по хвилі додав: — Був у вас нині возний з суду?

Матій здригнув при слові «суд», немов уколений.

— Ні, — ледве видувив він, чуючи щось недоброго, — не був.

— Ну, то певно завтра буде. У мене був нині.

— Ну, і що ж там вам приніс нового? — спитав Матій, тремтячи всім тілом.

— Наша справа скінчена.

— Скінчена!

— Так! І так скінчена, як я вам казав. Бо пощо то було вам мшатися до чогось, що вас не обходить?

— Не обходить! — скрикнув болісно Матій. — Мортко, сього мені не говори, бо хоч ти і в моїй хаті, але знаєш, чоловік не святий!

— Ну, ну, — відказав Мортко, — не маєте за що гніватися. Я не те хотів сказати. Я хотів лишень сказати, що ви задармо на мене вергли підозріння, і що я в тій справі, бог свідок, ніщо не винен! Сам прокуратор у Самборі то призначив і сказав, що проти мене нема ніякого доказу, то він не може мене скажити за ту річ, що ви на мене звалили. Впився небіжчик Півторак, упав у яму, що ж я тому винен?..

При тих словах Матій, мов оглушений ударом дубні, понурих голову і не міг сказати ані слова. «Пропало, пропало!» — шептало, шипіло щось у його голові, — «погиб чоловік, та й слід по нім застив, а той...»

У тій хвилі Андрусь Басараб, що досі мовчки слухав всієї тої розмови, звернувся сам до Мортка.

— Що се за справа така, Мортку? Яку ви справу маєте з Матієм?

— А нащо вам те знати? — відповів уразливо Мортко.

— Вже ти не питай, нащо мені те знати, — відказав Андрусь. — Але тобі, що тобі шкодить сказати?

— Т-та, шкодити не шкодить, але... — Мортко поглядив на Андруся пильно, немов боявся нажити собі в нім нового ворога.

— Говори ж, коли не шкодить! — сказав Андрусь і став над Мортком, мов чорт над грішною душею.

— Та що тут і говорити, пуста справа, *püste Geschäft*, та й годі! Тяміте, от уже два роки тому, з ями видобули кості чоловіка. По персні пізнали, що то був Іван Півторак, чоловік тої Півторачки, що та хата її. Він перед роком десь був пропав. Ну, а Матієві відкись влізло в голову, що я щось тому винен, що він упав в яму, та й ну ж на мене

подавати до суду. Він гадав, що мене зараз візьмуть та й повісять... Коли бо то в суді так не йде: скаржиш кого, то вперед докажи! А тут, як можна доказати? Ну, але, богу дякувати, вже справа скінчилася! Слухайте, Матію, я ще раз кажу, щоб вам було в то вдаватися та тратитися на процес? А тепер, коли ви програли, забудьте про все і будьмо собі знов добрі, як перед тим. Ну, подай руку, старий!

Мортко простягнув Матієві руку.

— Я, тобі? — скрикнув Матій. — Я мав би свою руку класти в ту руку, що мого Іванчика зі світу зігнала? Ні, не діждеш того!

— Ну, видите, — сказав Мортко, обертаючися до Андруса, — він усе своє. Слухайте, Матію, ви собі з такою бесідою дайте спокій, бо тепер, коли суд сказав, що я не винен, ніхто мені того не сміє казати. Тепер я вас можу скаржити за образу!

— Ну, скарж, скарж, — крикнув Матій, — нехай мене повісять, що мали тебе повісити. А я, хоч би й десять судів не знати що казало, все буду своєї, що ніхто інший, тільки ти пхнув Івана в яму! Та й годі. А тепер іди мені з хати, бо як мені терпцю не стане, то готово що неладне бути між нами!

Мортко стис плечима і пішов. Але в дверях ще раз обернувся, поглянув з погордою на Матія і сказав:

— Дурний хлоп! Він гадав, що мені що зробить процесом, а треба би не так рано встати, щоби мені що зробити!

І з тими словами Мортко пішов. А Матій усе ще сидів на припічку, блідий, розбитий, тремтячий, сидів без мислі й руху, а в його голові, мов млинове колесо, торохтіло одне темне пусте холодне слово: «Пропало! пропало! пропало!»

Андрусь Басараб приступив до нього і положив свою дужу долоню на його плече.

— Побратиме Матію!

Матій підвів очі й поглянув на нього, мов потопуючий.

— Що се за справа така? Що за процес? Чому ми досі ніщо про нього не знали?

— Ех, пропало, все пропало! — відказав Матій. — Що тепер і говорити про те!

— Ні, ти розповідж, тобі самому легше буде!

— Ой, уже буде мені легше! — сказав Матій. — Пропало та й годі!

— Та хто ще знає, чи пропало, — вмішався Бенедьо. — Адже не раз можна раз проганий процес зачати другий раз і виграти! А тут ще, як той Мортко казав, і зовсім так зле не є. Адже ваш процес і в суді не був, тільки прокуратор признав, що доказів нема, скільки треба для обжаловання. Значиться, якби докази були, то й обжаловання буде.

Лице Матія прояснилося трохи при тих словах.

— Чи так? — спитав він, простуючись. Але якась важка думка живо знов насила на нього і придавила додолу.

— Ні, ні, ні, нема що й говорити, — сказав він. — Сяк чи так, а все пропало. Три роки минуло, де я тепер возьму ліпших доказів? Годі, годі й думати про те!

І він закрив лице руками, а з його очей полилися гарячі, наболілі сльози й потекли поміж пальцями і закапали на землю. Бенедьо й Андрусь побачили, що нині годі з ним далі говорити, — удар був надто сильний і наглий і підтяв усю його твердість. Тож Андрусь мовчки стиснув Бенедьову руку, взяв капелюх і тихо вийшов. Бенедьо також тихо роздягнувся і ляг на лаві на своїм петеку. А Матій сидів на припічку, мов помертвілий, мов з каменя витесаний. Нафтова лямпочка блідо й чимраз блідіше меркотіла на комині. По кутах хатини стояли стовбурі сумерку, немов ждучи тільки хвилі — загаснення лампи, — щоб гульнути з кутів на хату, придавити і прикрити собою все згори донизу. Бенедьо, скоро тільки ляг, так у тій же хвилі під тиском тисячних сильних вражінь того дня заснув мертвецьким сном. Уже минула північ, загасла лампа, пітьма залягла хатину, а Матій усе ще сидів на припічку, з лицем, закритим долонями, без руху, без слова, без думки, чуючи в серці тільки страшний біль, велику пустоту і немов якусь свіжу ще рану, завдану тою думкою, що і в судах уже нема правди для бідного робітника. Аж геть над раном сон переміг утомлене тіло, голова його схилилася додолу, руки опали безвладно і, лягши на голий припічок, Матій заснув на годиночку, поки не роздалося по всім Бориславі ранішнє калатання та дзвонення, що скликало робучий люд до праці.

V

У понеділок рано виринали блискуче сонце з-поза рожевих хмарок, щоб через день знову палити та жарити нероздвілу підгірську землю. В блискучій легенькій бричці на ресорах, тягненій парою бистрих піганистих коней, їхав Леон Гаммершляг з Дрогобича до Борислава. Веселий, рожевий був настрій його духа, блискучі надії виринали перед ним, розросталися, повніли, набирали тіла і крові. Мірне гойдання брички розкішно вколисувало його, а його власні мислі та думи золотили перед ним увесь світ. Алеж бо й напруцювався, налітався він через тих три тижні, назнався неспокою, тривоги, наволочився з усякими людьми, поки таки не добився свого, не вхопив серед тої сутолоки золоту нитку, котра чень заведе його й до клубка багатства! Його побут у Відні, ськ чи так кажучи, був справді одною з найсмілих і найщасливіших його спекуляцій! То була правдива ловля на золоту рибку! Ну, і вдалась же йому та ловля так, що ліпше й годі! Леон передумував усі подрібності тої героїчної ловлі, обчислювався з часом і грішми, щоб усе в задуманій ним афері пішло правильно, вміло та справно, як у годиннику. Головна суть його гадок було ось у чім:

Проживаючий у Відні бельгійський хемік, Ван-Гехт, що від кількох літ працював над аналізою земного воску, по довгих пробах винайшов спосіб чищення того воску до такої степені, що очищений віск тратив властивий, неприємний нафтовий запах. Невеличка примішка бджолячого воску надавала йому запах, а знов інша хемічна примішка — барву звичайного, чистого бджолячого воску. Цей новий фабрикат він назвав церезиною і вистарався о патент на виключне користування зі свого

винаходу. Проби свого воску Ван-Гехт післав між іншими і до церковного синоду в Росії з запитанням, чи міг би такий віск найти вступ до православних церков, і з заявою, що в такому разі він міг би доставляти його у великій масі і по ціні, далеко нижчій, ніж ціна бджолячого воску. Синод відписав йому по якомсь часі, що проведений віск випробувано, що він виявився нічим не гіршим від бджолячого і що в кожній православній церкві в Росії свічки з того воску можуть горіти без ніякої уйми¹ для хвали божої. В разі, коли б він, Ван-Гехт, міг доставити багато такого воску і по дешевій ціні, синод запевняє йому великий збут у Росії. Маючи той важний дозвіл і патент на семилітню власність свого винаходу, Ван-Гехт задумав добитися ними мільйонного маєтку. Він досі був бідним техніком, з тяжкою бідною стягнувся на улаштування у Відні власної невеличкої хемічної лабораторії, в котрій працював сам при допомозі тільки одного асистента-помічника, німчика Шеффеля. Тож і не диво, що тепер він рішився якнайдорожче продати здобуток своєї праці. В тій цілі він оголосив у торгових та біржових віденських часописах свій винахід і отворені для нього обширні збутові ринки, запрошуючи «Р. Т. панів підприємців, фабрикантів та капіталістів, котрі при його співучасті хотіли би зробити корисну спекуляцію, до порозуміння чи то особисто, чи то за посередництвом агентів з винахідником Ван-Гехтом». Се оголошення зробило відразу чималий розрух серед віденських капіталістів, а особливо серед галицьких підприємців, що віддавна вже гріли руки при бориславській нафті та при бориславським воску. Довкола убогої Ван-Гехтової лабораторії, поміщеної в наймленій, вогкій квартирі в сутерені,² почали тишком та крадьком забігати різні агенти: один другого уникав, а нікотрий не приступав прямо до діла, тільки вітрив з боків, мов собака. Ван-Гехт бачив усе те, і хоч потроху нетерпеливився в ожиданці бажаного мільйона, то, з другого боку, і радувався, знаючи, що в капіталістичнім світі вже воно так ведеться, що коли йде о якесь важніше діло, то насамперед нюхається і мацається на всі боки, що ніхто нікому не довіряє, один одного боїться, і хоч кожний рад би випередити своїх собратів у погоні за зиском, а по змозі ще й одного та другого собрата повалити на землю, то, з другого боку, кожний старається ні в чім не подати виду другим, хоч може внутрі і згоряє всепожираючою гарячкою. Ван-Гехт знав те добре і старався й собі не подавати ніякого виду. Він по-давнішому працював із своїм помічником у лабораторії, заходив часом на біржу, але все держався збоку, смирененько, мов і зовсім не той. Але, проте, він добре замічав, що його низенька, підсадкувата і трохи обрешклена фігурка починає звертати на себе увагу в тім світі володарів капіталу.

Та воно й не диво було. Адже се діялося при кінці 60-тих років, у добі великого промислового розгону в Австрії, в добі великої спекуляційної гарячки, великого «Aufschwundl»!³ Адже в той самий час, коли в газетах появилася Ван-Гехтове оголошення, кладалися основні камені під славнозвісну «ротунду», головний будинок віденської

¹ Уйма — недостача, шкода.

² Сутерена — підвал.

³ Aufschwundl — ровквіт, ровквіт.

всесвітньої вистави в 1873 р.! А що рівночасно з тим біржевим та спекуляційним «Aufschwundl»¹ ем і невідлучно від нього сіялися сімена віденського «краму» 1873 року, цього в добі гарячки ніхто не прочував, а Ван-Гехта се й зовсім не обходило.

Але вже, певно, нікого так не розворушило Ван-Гехтове оголошення, як наших знайомих, бориславських тузів, Германа Гольдкремера та Леона Гаммершляга. Вони віддавна вже металися на всі боки, щоби здобути для бориславського воску який ліпший і певніший збут, ніж досі. Та й сама природа їх копалень перла до того, що прийшла пора налягати головню на видобування воску, що віск має тепер стати підвалиною бориславського багатства, а нафта тільки більше або менше сильною підпорою. Бо треба знати, що в першій добі розвитку бориславських промислів було якраз навпаки; нафта становила головне джерело доходів, а віск, коли де подибано у перших неглибоких ямах його поклади, або зовсім обминався, лишався в землі, або хоч і вибирався, але мало. Брали його захожі ріпники, брали заїжджі люди, що приїздили до Борислава дещо продавати, — і навозили його до домів не раз цілими великими грудами. Підприємці мало стояли о віск, особливо дрібні власники, що мали по одній, по дві ями. Але тепер настало друге діло. Нафта у великій часті ям вичерпалася, джерела, про котрі власники думали, що будуть плести віковічно, почали висихати. Та й ще ті кляті американці не тільки що почали свою нафту спроваджувати до Європи, а доказали ще й те, що їх нафта показалася і ліпше чищеною і дешевшою від бориславської! Тож не диво, що головна вага бориславського промислу мусіла з нафти перевалитися на віск. Підприємці кинулися розбирати плиткі ями і слідити за тими жилами, котрі полишалися давніше; від голоених прямоених шахт почали брати скісні, бокові штольні, прості і круті, як до потреби. Почали також запускатися далі вглиб; що вперед найглибші ями були 30—50 сажнів, тепер пішли до 80—100 сажнів; чим далі вглиб, тим поклади воску ставали грубіші, жили ставали багатші та видатніші. Одне тільки закарало бориславських тузів, — се дорогітня очистки того воску; його дестилляція при діланню сіркового квасу й інші процеси, потрібні для вироблення з тої жовтої, землянистої маси білого парафінового воску, коштували багато: ціна парафіни, хоч значно висока, не могла таки приносити фабрикантам великих і швидких зисків. Аж ось у тій потребі, мов помічний ангел з неба, являється вигадливий бельгієць із своїм винаходом! Вироблювання церезини, — пише він у своїм оголошенню, — стоятиме дешевше, ніж вироблювання чистої парафіни. Далі, церезина має запевнений збут у Росії. А ще винахідник — бельгієць! А бельгійці, відомо, народ статечний, діяльний, на котрого можна спуститися, — не те, що вітрогони-французи або швіндлери¹-німці! Значиться, зиск швидкий, і великий, і певний!

І Герман і Леон, прочитавши Ван-Гехтове оповіщення, негайно написали до своїх агентів, щоби старалися розпізнати се діло, розвідатися про умовини, й обіцяли в разі корисних виглядів самі приїхати до Відня і довершити торгу. Та тільки ж агентом Германа був якийсь

¹ Швіндлер — шахрай.

солідний німець-гешефтсман, що хоч лупив з Германа добрі гроші, зате вже і вмів походити коло його діл у Відні. Він, одержавши Германове припоручення, пішов з ним прямо до Ван-Гехта, спробував його про умовини, поторгувався дещо і, випросивши у нього, що задержить у тайні їх вступну умову, обіцяв йому, що найдалі за тиждень — за два приїде й сам підприємець і довершить з ним згоди. При тім агент запевнив Ван-Гехта, що Герман чоловік солідний і ґрунтовний і, роблячи з ним згоду, він може бути певний свого. Відома річ, агент старався вибивати з голови Ван-Гехтові гадки про будущий мільйон, але все таки впевняв його, що на півмільйона може мати надію і що його припоро-ручник краще, ніж хто другий, здужає сповнити ту надію. Ван-Гехт, хоч і з жалем у серці, пристав на все: нехай і півмільйона, то все ж і се красний маєток, про який він колись і мріяти не міг. Агент ще раз наляк на те, щоб Ван-Гехт задержав у тайні їх угоду, а бельгієць не догадуючись, про що тому ходить, пристав і на те. Швидко опісля агент зателеграфував Германові, як стоїть діло, і просив його якнайшвидше приїздити до Відня для довершення угоди з Ван-Гехтом. Ми бачили вже, в яким настрою духа і серед яких обставин застала його та телеграма.

Але тим часом і агент Леона Гаммершляга не спав. То був проворний, хитрий віденський агент, знайомий Леонові вже віддавна. Він за невеличку плату служив йому, бо Леон, як і всі т. зв. ліберали, хоч любив поверховно, перед людьми, ясніти та блищати, зате в секретності, в приватних ділах ніколи не міг позбутися властивої купецької скнарости та брудноти. Тож він волів держати й леда-якого паршивенького агента, щоби тільки менше йому платити. Правда, той агент умів досі завсіди хитро-мудро улажувати Леонові діла, «за його рукою» велося Леонові, і він уже кілька разів посилав йому надзвичайні додатки на знак свого признання. От той то агент і сим разом уладив се важне діло на велику радість Леона. Своім звичаєм, він не брався до діла просто, як німець, але колесив, крутився, нюхав, провідував через десяті руки. Аж ось розійшовся слух, що Ван-Гехт ставить нечувано високі жадання. Сам німець, агент Германа, розповідав у крузі своїх товаришів, що ходив до бельгійця (замовчуючи, в чиїм ділі) і що той поставив такі умовини: що приймився б управляти фабрикою церезини, коли підприємець запевнить йому семилітню безпереривну службу і 5.000 р. плати на тиждень, та й ще в двох послідніх роках 5% дивіденду з чистого зиску від проданої церезини. Такі важкі умовини мусіли, певно, налякати кожного; Леоновому агентові відпала й охота йти до Ван-Гехта. Але він пронюхав іншу стежку в горах. Перед кількома днями, іменно по умові з німцем, Ван-Гехт замкнув свою лябораторію, стараючися продати її, відправив також свого помічника, Шеффеля, котрий тепер, без місця і зарібку, жив при одній з тісних вуличок віденського Vorstadt'у¹. До того то Шеффеля й пішов Леонів агент і почав випитувати та досліджувати його. Він дізнався, що Шеффель знає докладно секрет фабрикації церезини, зумів би уладити відповідні кітли і прилади, одним словом, зумів би вести фабрику. Правда,

¹ Передмістя.

Шеффель, чоловік бідний, несмілий і совісливий, був би на разі відтрутив кожного, хто йому сказав би був: ходи сюди й фабрикуй церезину! Але хитрий агент не сказав йому цього, та зате негайно по розмові з Шеффелем написав лист до Леона, щоб приїздив, бо хоч Ван-Гехт і ставить дуже високі жадання, то прецінь з іншого боку чень ся справа дається далеко корисніше й легше уладити.

А покищо агент прийнявся оброблювати Шеффеля на своє копито. Він заприязнився з ним при пиві, заходив кілька разів до його хати і приглянувся його бідному життю. Шеффель жалувався йому на своє убожество, не достачу зарібку, а агент, мов наперекір, розводив перед ним широкі, блискучі картини зисків, маєтку та достатку, натакаючи чимраз виразніше, що і для нього зовсім не заперті брами до того золотого раю. Бідний Шеффель відхнув і знов починав розводити свої жалі. Щоб його ліпше прив'язати, агент кілька разів делікатно випозичував йому невеликі суми грошей, раз-у-раз обіцяючи, що постарається для нього о місце, та й то о таке корисне, що буде йому, певно, повік дякувати. Шеффель недовірливо хитав головою, але агент так упорно товк своє, що бідак звільна немов туманів, немов безвладно давався уносити течії блискучих агентових обіцянок. Досить того, що до приїзду Леона Шеффель уже був майже чисто приспособлений до того, що з ним задумав агент.

Леон причував до Відня, не знаючи, як його агент думає уладити справу. А коли почув його думку, то зразу немов звергся. Але се не був опір; по довшій бесіді з агентом він пристав на все і казав йому привести Шеффеля до свого готелю. Тут по недовгій боротьбі, пертий з одного боку нуждою свого теперішнього положення, а з другого боку — блискучими Леоновими обіцянками, Шеффель уляг. Він прирік Леонові, що поїде з ним до Борислава і буде вести таємну фабрикацію церезини, та й то за відповідно невелику плату. А щоби будову і ведення нової фабрики прикрити чим іншим і відвести людські очі, Шеффель, несвідомий галицьких обставин, порадив Леонові голосити, що се будується невеличкий паровий млин. Леон, як ми бачили, і зробив се, не розваживши добре, до чого ся рада могла довести.

Уладивши діло з Шеффелем, Леон не спочив. Він кинувся вишукувати для будущої своєї церезини збуту. При допоміг свого агента йому вдалося по якімсь часі найти кількох російських капіталістів, пробуваючих переїздом у Відні. Вони радо прийняли на себе посередництво в справі достачування церезини і, дійсно, по трьох тижнях Леон уже заключив з свіжо утвореною в Росії «Восковою спілкою» контракт на доставу в півріччій протязі 200 тисяч центнерів церезини на таких корисних умовинах щодо ціни і перевозу, що вже наперед міг обчислити чистий зиск з того одного діла на яких 100 тисяч ринських. От тоді він, ухопивши з собою золотодайного Шеффеля, гоном подув у Галичину, щоб як стій узятися до діла. Воску готового у нього в Бориславі 10 тисяч центнерів брил у магазинах. Два або й чотири рази стільки він мав надію зараз таки за власні гроші і по дешевій ціні закупити на місці у дрібних власників ям; пізніше мали його контрагенти приєлати в Борислав своїх людей, щоб доочне переконатися, чи скільки й якого воску вироблено, а тоді мав Леон одержати таку частинчу

угодженої суми, яка була по контракту вартість приготованого воску; за ту суму він надіявся постачити цілу решту, умовлену контрактом, так що решта грошей була б його чистим зиском, відлічивши хіба плату Шеффелєві та кошти вибудування фабрики.

І Шеффель за той час не дармував. Він, щоб зарекомендуватися своєму «хлібодавцеві», виладив докладний плян нової фабрики, позамовляв ураз із агентом кітли, рури та інші потрібні металеві прилади у віденських фабриках, вимовляючи собі якнайскоріше їх приготування. Таким чином, під час свого трьохтижневого побуту у Відні Леон безперечно досить потрудився коло уфундування свого багатства і своєї фортуни. Ввесь той час він бігав, мов у гарячці, з ніким не бував, не забавлявся, не вступав до знайомих, ба навіть не вітався з Германом Гольдкремером, котрого кілька разів стрічав на вулиці в натовпі пішоходів. Загальна спекуляційна гарячка обхопила його, — світ мінився перед його очима, і в нім Леон не міг уже добачити ні друга, ні брата, ні правди, ні кривди, нічого, крім золота, багатства і блиску. Та гарячка не покидала його й по повероті до Дрогобича. Ми бачили, що ще того самого дня, коли приїхав з Відня, він загодив будівничого і Бенедя, а в понеділок, з початком тижня, і сам полетів до Борислава, щоб власними очима допильнувати закладин нової фабрики. Його мов перло, гнало щось, щоб якнайскоріше зробити се діло, тож він по повероті з Відня рішився, хоч і не дуже радо, спинити на час будову свого пишного дому, щоб можна тим способом більше грошей і більше сили повернути на якнайшвидше довершення нового, зискового діла. — Аджеж мій дім, моє щастя, моя сила проте не перестане будуватися, рости під небо! Ні, іменно успішне довершення сього діла, то буде одна з найголовніших підвалин мого дому!

От такі споминки і такі мислі, на тисячні лади переливані, забавляли Леона під час скорої їзди до Борислава. Міцне гойдання брички розкішно вколисувало його, а його власні мислі та думи золотили перед ним увесь світ.

Ось він уже минув Губичі і, не доїздячи до Борислава, казав візникові зупинитися на гостинці. Виліз із брички і півперек толоки рушив на річку, де мала будуватися фабрика. Але ще заки підійшов ід тому місцю, почув там якийсь гамір. Озирнувся і побачив з немалим дивом велику купу народу, що стояла довкола площі, товплячися та цікаво роззираючися. Були се по більшій часті власники бориславських ям, хоч досить також було безробітних ріпників, жінок, дітей і всякої іншої збиранини.

«Що за прислів'я?» — подумав собі Леон. — «Що могло тут статися, що така товпа народу тут згромадилася?»

Діло вияснилося зовсім просто. Ледве товпа цікавих його побачила, коли зараз власники рушили супроти нього і засипали його питаннями: Що? Як? Чи справді він паровий млин буде? Відки так нагло прийшла йому подібна думка? Пощо наражується на неминучі втрати, бож паровий млин у Бориславі, певно, не буде приносити йому ніякого доходу.

Леон дуже змішався тими запитаннями. Він аж тепер одним разом зрозумів, що, голосячи, немов то він буде паровий млин, він не то що

не відвертає людських очей від свого підприємства, але, навпаки, загострює тільки людську цікавість. Тож він на всі запитання своїх товаришів по гешефті всіянувся силуваним сміхом, не знаючи на разі, на яку відповідь здобути. Аж ось і робітники, жінки та весь бідний люд обступили Леона, одні — просячи його о роботу при будові, при млині, другі — знов дякуючи йому за те велике добродійство для бориславської бідноти, котрій чень тепер легше буде о хліб святий. Леон ще дужче змішався. Він побачив, що тут уже ніяк уйти людської уваги.

— Алеж, люди добрі, — сказав він, одумавшись, — хто се сказав вам, що тут будеється паровий млин?

— А от пан будівничий, що нині рано приїхав шукати робітників до нової будови!

— Е, то пан будівничий зажартував собі з вас! — сказав Леон. — Се не паровий млин, се будеється проста нафтарня! Де мені до парового млина!

— А-а-а! — вирвалося з уст усіх присутніх, мов знак здивування та розчарування. І біднота негайно почала розходитися, а власники якось мов свобідніше почали балакати з Леоном, випитуючи його, пощо будує нову нафтарню? Чи, може, буде потребувати нафти та воску і яке діло буде в ній провадити? Деякі цікавіші запитували його навіть, чи не зробив з ким якого контракту?

— Ми чули, — говорили деякі власники, — що там, у Відні, зав'язується велика «Erdwachs Exploitations-Compagnie» (спілка визискування земного воску). Ви, певно, з нею в зносінах?

— У Відні? Спілка визиск..? — дивувався Леон. — Ні, я про ніяку таку спілку не чував і в зносінах з нею не стою!

— Чи можлива річ? — дивувалися і собі підприємці. — Адже ви були у Відні, то щоби там бувши, та й не чути навіть про зав'язання великої «Спілки визискування?»

— Та де, — відпекувався Леон, — я у Відні був у приватних ділах, на біржу навіть не заглядав!

Ледве-не-ледве Леон спекався своїх товаришів. Правда, він обіцяв з деkim ще нині побалакати про закуплення земного воску, котрого буде потребувати до нової нафтарні. А позбувшись непожаданих цікавих гостей, він пішов на площу, де вже наймлені робітники рівняли ґрунт, ввозили каміння й цеглу й де будівничий з Бенедьою розмірював плян і випальковував місце, куди мали копатися фундаменти. Будова мала бути скінчена, — іменно на час, у котрім віденські фабриканти обіцяли прислати замовлені Шеффелем прилади.

Будівничий був дуже маркітний і раз-у-раз воркотів щось під носом. Бенедьо тільки десь-колись чув уривані слова, як «дурень», «ошуст», «хоче циганити, а не вміє». Коли Леон наблизився і голосно сказав робітникам «добрий день» і «дай, боже, щастя», Бенедьо перший підійшов ід ньому.

— Пане, — сказав він, — правда, що ви жартували, говорячи, що се має бути паровий млин?

— Або чому ти мене про се питаєш?

— Бо ми тут з паном будівничим не могли погодитися щодо того плану. Я прецінь робив уже при паровім млині в Перемишлі і знаю,

як він має ставитися. А тут скоро тільки я поглянув на плян, так зараз пізнав, що се буде нафтарня, не млин. Я вже і вперед догадувався, бо пощо ж би ви тут, у тій пустині, ставили млин? А от пан будівничий на жоден спосіб не хотіли примірювати сей плян, говорячи, що се певно помилка, що треба задержатися, аж поки він сам не зробить такий плян, який випадає під паровий млин...

— Алеж розуміється, що я то на жарт говорив! — сказав голосно Леон, стараючись покрити знов сміхом своє змішання. — Чень же я ще не вдурів будувати паровий млин у Бориславі!

Тепер і будівничий, почувши ті слова, підійшов ід Леонові, що, все ще всміхаючись, роззирався довкола.

— Пане Гаммершляг, — сказав будівничий прикрим, терпким голо- сом, — хто тепер з нас двох стане брехуном?

— Брехуном? — повторив Леон і відступився о крок назад, мірячи будівничого задуфалим поглядом. Правда, під тим задуфальством кри- лося все таки змішання, і Леон був би не знати що дав, щоб будівни- чий утих і не збільшував того змішання. Але будівничий не гадав утихнути.

— А так, брехуном, — сказав він. — Бо чи ж ви не говорили мені вперед, що хочете ставити тут паровий млин?

— Я жартував.

— Ви жартували? Ну, я ще не видів, щоби хто так на серйоз жартував, як ви! Признаюся вам, я вашого жарту не порозумів. Я на конто того жарту й робітників назбирав і розруху наробив у цілім Бориславі...

— То дуже зле! — сказав Леон.

— Певно, що зле, бо тепер я перед усім тим народом брехачем став.

— То ваша річ, не моя!

— Моя річ? Алеж ваше слово! !

— Алеж я вам дав плян! Що ви за такий будівничий, що не зуміли з пляну розпізнати паровий млин від нафтарні?..

Ті слова дуже вкололи будівничого.

— Е, що ж там ваш глупий плян! Я на нього й не дивився!

— Ну, то ваша вина! — відрізав Леон. — За що в мене гроші берете?

Ся сварка велася голосно і ставала чимраз голоснішою. Леон по- червонів, як рак, а й товсте лице будівничого налилося кров'ю. Між тим робітники і деякі посторонні люди, чуючи передрачку між «панам», поставали і ззиралися цікаво на се видовище.

— Мій пане, — кричав роз'ярений будівничий, — я чень не по те прийшов сюди, щоб слухати ваші імпертименції.¹

— Ані я по те, щоб слухати ваші дурниці!

— Пане, ви мене ображаєте!

— Не дуже страшний проступок!

— Ви шкодите моїй славі!

— Ви пошкодили моїм інтересам!

¹ Імпертименції — грубіяинства.

— Так? то прошу заплатити мені за мій труд, і я ще нині вертаю собі до Дрогобича.

— О, й овшім!¹ Будьте ласкаві подати мені рахунок, і то не лиш за тутешній труд, але й за дрогобицьку будову! Постараємося обійтися без такого геніяльного будівничого! — І Леон гордо відвернувся на знак, що бесіда скінчена. А будівничий, з кипучою злістю в нутрі, кинув, що мав у руках, і, натисши шапку на вуха та сплюнувши, пішов до Борислава, опроваджений голосним сміхом слухаючого робучого люду.

Робота пішла далі своїм ладом. Леон довго ходив по площі, роззирався, важко відсапуючи, поки не уляглося його роздратовання. Аж по якимсь часі він став перед Бенедьом.

— Ну, що тепер будемо робити? Будівничого не маємо

— Коли позволите, то я й сам поведу цю будову по пляну.

— Ви сам?

— А чому ж би ні? Штука невелика. До місяця все буде готове.

— Ну, про мене! Я виджу, що ви чоловік добрий і щирий. Будуйте! Навіть кавчії² від вас не хочу, я вже сам буду дещо наглядати. А про плату не бійтеся, я вашої кривди не схочу!

Бенедьо, правду кажучи, і рад був трохи, що позбувся гордого будівничого. А тут ще й несподівана добродушність Гаммершляга, котрий дозволив йому й без кавчії вести будову, і надія на ще вищу плату, все те немов роз'яснювало перед ним світ, будило багато нових думок. Він почав уганяти і кидатися коло роботи, мов своєї, не зважаючи, що інші робітники косо та зависно гляділи на нього, а може дехто і вважав його хазяйським підлизнем. Що його те обходило! Його думку займало таке діло, для котрого, певно, варто було знести й крихту людської зависти.

VI

Червень місяць добігав уже до кінця. Починалася косовиця. Широкі мокрі підгірські луги зеленілися та пишалися стобарвним, рясним зіллям. Мов широкі озера між скалистими сірими берегами, вони хвилювали пахучою зеленню, дихали свіжим, повним життям. А круг них сіро, мертво, понуро! Зорані сугорби сірілися перепаленими, сухими скибами; ріденьке жито кулилося та жовкло на сонці, не вспівши й відцвісти гаразд. На овес і надії не було: ледве на п'ядь відріс від землі, та й таки вже й заков'яз на пні, пожовк і похилився, мов огнем прив'ялений. Картоплі жовкли, не здужавши ще й зацвісти. Все складалося на те, щоб відобрати й послідню крихту надії у бідних хліборобів. Переднівок, що сього року зачався був надто рано, тепер тягнувся надто довго, — уже Петрове пущення минуло, а ані губ у лісі, ані ягід, ні черешень не було. Між народом ішов один одנותялий стогін та плач. Чорніші чорної землі ходили люди по дорогах та польових стежках,

¹ Овшім — тим краще.

² Кавчія — грошове забезпечення.

збираючи гірчицю, лободу, щавник та всяке зілля, риючи пір'ї, котрий сушили, терли на порошок і мішали з отрубами та добутою за останнє мукою, і пекли з тої мішанини хліб. Щодень, щонеділя, можна було видіти по дорогах церковні процесії; з слізьми в очах, припавши лицями ниць до землі, народ благав дощик. Але небо стояло мов замуроване, а сонце своїм широким, безстидно блискучим лицем мов насміхалося з сліз і молитов бідного люду.

Між народом зачали прокидатися недуги: заразливі гарячки, тиф та пропасниця. Попухлі з голоду мужицькі діти голі та сині, цілними чередами лазили по толоках та сіножатах, шукаючи кваску; вони, не находячи кваску, пасли траву, мов телята, обривали листя з черешень та яблунь, гризли його, западали на животи і мерли цілими десятками. Села, що лунали колись від гамору та співу дітей погідної літньої днини, тепер стояли тихо й понуро, мов чума перейшла здовж їх порошинистих вулиць. Та незвичайна, мертва тиша важким каменем налягала на груди навіть постороннього чоловіка. Ідеш селом, на вулиці ні живої душі, хіба худа, нужденна скотина бредє самопас попід плоти, та де-де на оборі пересунеться, мов сновида, скулений, опущений чоловік. Вечором у хатах темно: в печах не топиться, ніщо варити ані пекти, — кожне спішить захпатися в свій кут, щоб хоч через ніч не чути стонів, не бачити муки других. Ся страшна, мертва тиша в підгірських селах то був знак, що народ зачинає опускати руки, тратити надію і попадати в той стан безучасного оstownіння, в котрім чоловік з надміру болю перестає почувати біль і гине тихо та безжалісно, так, як тихо та безжалісно в'яне похилена трава на жарущім сонці.

І косовиця, та доба найбільш оживленої і найбільш поетичної польової роботи, не внесла ні життя, ні поезії в загальний мертвий вигляд підгірських осель. Звільна, мов за похороном, волоклися вигодовані парубки та чоловіки на косовицю: коси ледве держалися на їх вихуділих плечах. А поглянути збоку на їх роботу, то аж жаль глибоко хапав за серце: такі натовсні, болісні та повільні були рухи тих косарів. Ні звичайних косарських пісень, ні голосного сміху, ні жартів та прикладок не чути. Сей та той перейде один-півтора перекоса, кинеться на холодну кошеницю,¹ щоб дрібку освіжитися, спочити, набрати нової сили з землі в ослабле тіло. Жаль хапав за серце: так і бачилося, що се не робота, а розпука.

Тими селами, полями та лугами летіла парою баских коней запряжена легка бричка самбірським трактом до Дрогобича. Коні гладкі, пасені і здорові, візник крепкий, ситий і гарно зодягнений, бричка нова, чорно лакована, та й сама подoba пана — статного, підсадкуватого мужчини, в силі віку і здоров'я, червонолицього, з густим чорним заростом на лиці, в гарнім, багатім строю — все те дивно відбивало від нужденної подоби окружаючого краю і народу. Але, певно, вигляд їдучого пана і його повозу не був у більшій суперечності з виглядом занеїдилого, голодною смертю мручого Підгір'я, як суперечні були думки і замисли того пана з думками, пануючими довкола, що висіли, немов

¹ Кошениця — скошена трава або збіжжя, що його можна тільки косою косити, а не жати серпом; хліб, скошений на траву.

у повітря, над тими бідними селами. Тут безпомічна розпука, почуття безвихідної загибелі, напівнесвідоме бажання хоч якнебудь і чимнебудь продовжити ще хоч на кілька днів те нужденне, мучене життя, а там...

Що за думки, що за замисли роїлися та снували в голові їдучого пана, — сього кожний легко догадається, скоро пізнає, що той пан — наш давній знайомий, Герман Гольдкремер, і що він, по довшій побуті у Відні й у Львові, вертає оце до Дрогобича. Вид безмірної нужди та погибелі довкола навивав на нього вдоволений, ситий спокій, трохи не радість. «Це для мене робиться!» — думалося йому. — «Сонце, то мій вірний отаман. Висушуючи ті поля, висисаючи всі живі соки з землі, воно працює для мене, воно згонить дешевих і покірних робітників до моїх ям, до моїх фабрик!» А тих покірних та дешевих робітників тепер якраз треба було Германові якнайбільше, бо тепер він уложив нове, блискуче й велике підприємство, котре мало його видвинути ще вище по драбині багатства.

Але щоб докладно і вірно оцінити всі чуття і мислі Германа при повороті до Дрогобича, треба нам розповісти, що діяв і чого зазнав він останніми часами, відколи ми бачили його при закладах у Гаммершляга, а опісля в його домі, де несподівано дійшла до нього страшна і потрясаюча вість про те, що його син Готліб щез кудись без сліду.

Крайне розстроений і приголомшений на душі Герман їхав до Львова, щоби розвідатися докладно, що сталося з його сином. Він бився з гадками, стараючися вмовити в себе раз те, що Готліб не вмер, а жие, раз знов згромаджуючи в своїм умі всі свідощтва, що стверджували правдоподібність його смерті. Але та внутрішня боротьба шарпала його сили і бурила в нім кров, так що швидко він до того втомився, що не міг ні про що виразно думати, і що, замість складних думок, перед його уявою пересувалися і мигали якісь неозначені марива, якісь пошарпані зароди образів та думок. Він силувався спати під мірне гойдання брички, але й сон його не брався, духова втома й нервові роздразнення доводили до якогось майже гарячкового стану. Але звільна довга і нудна подорож, одностайні, понурі види наддністрянських болотистих рівнин, через котрі переїздив, притупили вразливість і втишили трохи нервові роздразнення; Герман зібрався з силами не думати про сина, а щоби піддати думкам інший предмет заняття. Він видобув одержану перед від'їздом телеграму від віденського агента і почав пильно по десять разів перечитувати небагато слів — перший і незначний на вид вузол майбутньої великої золотої тканини. Він вдумувався в кожне слово, строїв пляни і се розвело потрохи його гарячку, освіжило його.

Так він приїхав до Львова і зараз побіг до поліції. Слідів не було ніяких, вістей ніяких. Він зложив сто ринських для того, хто вислідив би перший щось певного про його сина, а може п'ять раз більше роздав усяким поліцейським та потратив на угощування комісарів, щоби ті докладали старання і всіх сил, щоби швидше дізнатися дещо про сина. Його обіцянку пушено в газети, і Герман два тижні ще просидів у Львові, ждучи кожного дня, що ось-ось прибіжить післанець з поліції і заведе його до директора. Але післанця як не було, так не було, і Германові самому приходилося протоптувати туди стежку. І все задармо.

Крім найденої над ставом одежі, нічого не було. По двох тижнях поліціянти й комісари сказали йому одногласно, що тут, в обрубі Львова, Готліб не згіб. Але чи ж міг Герман тим успокоїтися? Не згіб тут, то чи не міг згинути деінде? А хоч і не згіб, то — де ж міг подітися? Все те ще дужче мучило Германа. Він просив поліцію розписати гончі листи за Готлібом, а сам поїхав до Відня улаштовувати інтерес.

У Відні ждав уже на нього з великою нетерплячкою його агент і зараз на другий день завів його до Ван-Гехта. Два чи три дні тяглися умови та перемови, — Герман торгувався уперто, і бельгійець, котрого очікування та надії зразу так високо грали, мусів під тиском сухих, чисто ділових обрахунків Германа хоч туго і звільна, а все таки подаватися. Ван-Гехт опускав з ціни і вкінці оба супірці стали на тижневій платі 500 ринських на протязі семи літ, з тою вимовою, щоби Ван-Гехт за той час сам вів фабрику, і на 5% дивіденду з чистого зиску за продану цезезину, вироблену в двох останніх роках їх умови. Відома річ, Герман не дуже з легким серцем підписував таку умову й обіцявав технікові таку, нечувану в Бориславі, суму; він потішався тою думкою, що чей зможе в Галичині яким світом прикрутити Ван-Гехта, витягти з нього як можна більше, а заплатити менше. І те йому опісля вдалося!

Фабрикування цезезину мало розпочатися аж з новим роком. Восени мав Ван-Гехт приїхати в Галичину до Дрогобича, щоби надзирати за будовою фабрики. До того часу Герман обіцявся давати йому невеличку місячну плату по 100 ринських, бо контрактове зобов'язання починалося аж з новим роком.

Але, крім того одного діла, Герман по дорозі уладив ще друге і далеко більше. Сходячися на біржі з багатьома знайомими спекулянтами і капіталістами, він часто заходив з ними в бесіду про бориславські копальні, їх багатство, про чищення воску і кошти, про збут парафіни і т. д. Він зразу дивувався, чого се так пильно його випитують про всі подрібності люди, котрі до недавна мало показували до них цікавості. Він ще більше здивувався, коли переконався, як багато деякі з них і самі знають про Борислав, про видобування і багатство його підземних скарбів і про всі практики при очищуванню і фальшуванню цезезину. Аж перегода дізнався він, що у віденських «капіталістичних кружках» зародилася і дозріла думка зав'язати велику «Спілку визискування земного воску». Зразу його не тішила та думка. Він боявся, щоби «Спілка визискування» не стала на заваді його інтересам, не вийшла з ним у супір і не підорвала його багатства. Але, передумавши, він аж засміявся зі свого страху. Віденські капіталісти, а спілка в Бориславі! Се смішна нескладниця. Хто буде в Бориславі вести діла «Спілки»? Коли якийнебудь віденський, загалом європейський чоловік, а не галицький капіталіст, — то загибіль «Спілки» неминуха, і то загибіль у дуже короткім часі. Не так був зложений і не так шитий Борислав у тім часі, щоби європейський підприємець з напівпрямим поступуванням, з напіввідповідними поняттями про фабрикацію, без вічних брудних крутарств та шахрайств, без фальшування, без ошуки на робітниках, надзорцях і всіх, кого тільки можна було ошукати, — щоби, кажу, такий чоловік міг удержатися в Бориславі. Правда, і європейські фабриканти-підприємці не дуже сторонять від усіх тих гарних

прикмет, не дуже чистими руками фабрикують, але все таки до такої степені брудноти та безстидного, грабіжницького (вже нелегального, як на Заході) визискування не доходять. При тім же в Європі привикли більше до порядку, до систематичности, до докладної бухгалтерії, а в Бориславі тоді ті привички були ще слабкі, і далеко не загальні. Більша частина підприємців вела свої діла якось по-зłodийськи, без порядку, щоб тільки від робітника видавити якнайбільше, обірвати йому, що дасться, з платні, а й ту, як можна, то й зараз витуманити від нього назад. Тому то ясно, що при такій роботі європейські підприємці, особливо систематичні і до точности привиклі німці, не могли в Бориславі устоятися.

Все те роздумав швидко Герман і старався ближче розвідатися, як, на яких основах і ким зав'язується «Спілка визискування». Все, що дізнався про те задумане діло, втішило його ще дужче. До «Спілки» приступило чимало знатних капіталістів; основний фонд мав бути дуже значний, трохи не цілий мільйон. «Значиться, можна буде гарний кусник влупити», — се був невідлучний внесок, що чимраз ясніше визначувався в Германовій голові. Капіталісти перед зав'язанням «Спілки» послали зручного віденського інженера на місце, до Борислава і до сусідніх нафтарень, щоби вислідив докладно копальні і фабрикацію, ціни ям, ціни сирого воску і все, що потрібне для уложення будучого пляну ділання «Спілки». Інженер саме що вернувся по двохмісячнім побуті в Галичині, і його відповіді були вдоволяючі для капіталістів, стверджувалися і тим, що говорив Герман, — тож консорція, що зав'язувала «Спілку», порішила приступити до діла.

Вже Герман закінчив умову з Ван-Гехтом і сидів у Відні без діла, неспокійний і втомлений, чогось дожидаючи, надіючися. Він надіявся звістки від львівської поліції, дожидався, що станеться із «Спілкою». Аж ось одного дня він дістав запрошення на збір основників. Його просили деякі вступити також членом до «Спілки» й прийняти повноважність до ведення діл «Спілки». Герман завагувався. Він розраховував у своїй голові, яка з того була б користь для нього. Ведучи діла «Спілки», поперед усього йому прийшлося би більше занедбувати свої власні діла, а за се чи виплатився би йому зиск зі «Спілки»? Вступаючи членом, треба б негайно по вступу вложити значну суму до основного фонду. Акції «Спілки», хто знає ще, як будуть йти, а з самого заряду користи йому буде також небагато, та й ще не тяжко впутатися, чи кримінально, коли б «Спілка» збанкрутувала (се Герман уважав неминучим), чи й матеріально. Герман зважив усе те живо й рішився ані не вступати в члени, ані не приймати заряду, щоб ні в чім не бути зв'язаним зі «Спілкою». А тільки зараз по її зав'язанню він зробив умову на доставку сирого воску для «Спілки». Умова була корисна. Сто тисяч сотнарів мав постачити Герман ще до листопада — перевіз і відбір приймала на себе «Спілка». До того часу, а найдалі до нового року, мала уладитися нафтарня для чищення воску. По відобранню тих ста тисяч «Спілка» мала заключити з ним нову умову. Крім того, Герман обіцявся посередничити між «Спілкою» й іншими бориславськими підприємцями о доставку воску або й о закуп ям та законів.

Уладивши все те, Герман погнав назад до Львова. Вістей про Готліба не було ніяких. Германові похолоділо коло серця. Яким лицем він стане перед жінкою? Що він скаже їй? Йому вже наперед чулися її страшні крики та прокляття. Він переждав ще тиждень — нічого не чувати. Тоді він рішився їхати домів, тим більше, що діла кликали його до Борислава. І їдучи до Дрогобича битою підгірською дорогою, він так само бився з гадками, переходячи від чуття ситого, самовдоволеного спокою до тихої радості фабриканта-гешефтсмана на вид безмірної бідності та розпуки підгірського народу, на вид більшіючого числа «дешевих і покірних робітників». Але чим ближче він наближався до Дрогобича, тим частіше і грізніше перемигувала перед його уявою розлючена й заплакана жінка, тим густішою хмарою налягав на його душу неспокій.

Але яке ж було зачудування Германа, коли, приїхавши додому, застав свою жінку в такому незвичайнім для себе настрою, що й сам не знав, що з нею сталося. Замість сподіваних сліз та проклять і вибухів скаженого гніву, його стрінула якась злорадна насмішливість. Рифка, мов сорока в кінтку, зазірала йому в лице, пильно добачувала всі зміни, всі нові борозди, які повиорювала на нім грижа і непевність. Правда, Рифка випитувала його про Готліба, ахала, коли Герман говорив, що мимо всяких трудів не міг його відпитати, але в усім тім виднілася радше її охота — подразнити мужа, ніж дізнатися справді щось від нього. А при тім же її лице, рум'яне, здорове й оживлене, її сірі очі, що палали якоюсь незакритою радістю, її живі рухи та жести і навіть хід її легкий та голос дзвінкий, усе те дуже не надавалося до смуткування та охання, все казало догадуватися, що час їх розлуки, так важкий для Германа, зовсім не був важким ані сумним для його жінки. Герман зразу стовпів, дивуючися.

— Гм, — сказав він до жінки, коли вони по обіді (Рифка їла обід разом з ним і їла багато і з великим апетитом, чого Герман давно не видав) засіли поруч на м'якій софі і Рифка, насилу кривлячи лице, ще раз почала розпитувати його про Готліба, — гм, — сказав Герман, — а ти, як бачу, за той час ані ду-ду собі. Та й весела стала, мов доньку замож віддала!

— Я? Господи боже! Я очі свої проплакала, ну, але тепер, як ти приїхав, по таких часі...

— Так то воно, так, — говорив недовірливо Герман, — але мені щось не здається, щоби то для мене така радість та й така нагла зміна. Ану, скажи правду, що тому за причина?

Він усміхався, глядячи їй у лице. Вона розсміялася також.

— Причина? Чи ти вдурів? Яка ж мала би бути причина?

— Готліб прибув?

— І, і, і, а тобі що? Готліб?.. Мій бідний Готліб! — І вона знову плаксиво скривила лице. — Коли він прибув, не така б я була!

— Ну, то що ж тобі такого? Радість світиться в твоїх очах, сліди ані сліду на лиці не знати. Говори, що хочеш, а в тім мусить щось бути.

— Іди, дурний, іди, так тобі здається! — І Рифка вдарила його вахлярем по плечі і, всміхнувшись, вийшла до своєї спальні і зачинила двері за собою. Герман сидів-сидів, дивувався, догадувався, а вкінці

плюнувши, пресбуркотів: «Що то бабська манерія!» Далі встав, походив трохи по світлиці і взявся до своїх бориславських діл.

І Рифка, скоро до спальні, також пройшлася кілька разів там і назад, отворила вікно і віддихнула глибоко, мов по тяжкій утомі. Її серце билось живо, на лице виступив ще живіший рум'янець, коли з-під корсета витягла невеличкий, недбало ложений і запечатаний лист. Саме нині, перед Германовим приїздом, вона одержала його через післанця — малого коминярчука, що приходив буцім то питатися, чи не треба вимітати комини, і неспостережно всунув їй у руку зачорнений сажено лист. Вона ще й досі не мала часу прочитати його, але одне те, що лист був від Готліба, — коминярчук був його звичайним післанцем, — радувало її, а нетерплячка довідатися, що пише Готліб, так і підкидувала нею, коли сиділа й розмовляла з Германом.

— Фу, добре, що я розв'язалася з ним! А біда моя, що нічого не скрию на лиці, така натура погана. Зараз старий біс догадався. Але чекай, чорта з'їш, поки від мене правди дізнаєшся!.. — Вона сіла опісля на софу, отворила лист і почала читати, звільна силабізуючи¹ грубі, недбало намазані букви.

Від виїзду Германа до Львова справді нове життя зачалось для Рифки. Несподіваний поворот сина та й ще в такім незвичайнім способі поділав на неї, як набій електричної батареї. Мов безумна з радости, вона по відході Готліба бігала по покоях, без думки і без цілі переставляла крісла та столи, цілувала Готлібів портрет, мальований у його шкільних часах, і ледве-ледве втихомирилася. Але хоч і успокоїлася на вид, то все таки в її нутрі кипіло та клекотіло, кров пліла живіше, її розбужена фантазія блудила та носилася летом ластівки, стараючися розгадати, де то тепер її син, що робить, коли і як побачиться з ним. Ожиданка день-поза-день держала її в напруженню. Вона турбувалася, відки добути для Готліба грошей, радувалася, коли він часом у своїм вуглярським уборі прибігав до неї, розпитувала його, як він жие, і що діє, — але Готліб такі питання збував усе двома-трьома словами, загрожуючи за те матір, щоб мовчала про нього перед батьком і перед усіма та щоб старалась для нього про гроші. І в тім ненастаннім напруженню та роздразненню найшла Рифка те, чого не ставало їй досі, — найшла заняття, найшла невичерпаний предмет до праці думок — і ожила, похорошила.

Частенько Готліб, замість щоб прийти самому, прислав листи. Ті листи, хоч короткі і нескладні, були новим предметом заняття і роздумування для Рифки. Вони тим були цінні для неї, бо слово написане осталося на папері, було раз-у-раз мов живе перед нею, вона могла читати й перечитувати Готлібові листи тисячу разів і все находила в них, чим любитися. Ті листи вона відбирала і читала з такою дрожжю, з таким зворушенням, як молоді дівчата відбирають і читають любовні листи. Потреба любови і сильних зворушень, невдоволена в молодих літах, а розвита аж до нервової гарячки пізнішим життям у достатку, а без діла, виливалася тепер, мов довго здержуваний потік, котрий вкінці здужав розірвати греблю.

¹ Силабізуючи — по складах вимовляючи.

— Що то він тепер пише, голубчик мій? — шептала Рифка, отворивши лист і напуваючися ще перед читанням розкішною ожиданкою. І опісля зачала півголосом читати, зупиняючися, та з трудністю розбираючи слова:

«Мамцю! Грошей маю ще досить, треба мені буде аж на другий тиждень. Але не про те хотів би я нині, вам написати. Чув я, що тато мають приїхати. Пам'ятайте, не виговоріться, бо я готов наробити великої біди. Але й не про те хотів би я вам нині написати. Розповім вам щось цікавого. Часу тепер маю досить, ходжу собі куди хочу, вулицями, полями. Знаєте, оноді побачив я на проході дівчину, відколи живу, не видав такої. І ще не знаю, чия вона. Куди йшла, я слідком за нею, я тремтів цілий, як у гарячці. І нараз на скруті зeszла, — кілька домів великих та пишних обіч, не знаю, в котрій увійшла. І від того часу сам не знаю, що зі мною сталося. Ходжу, мов сам не свій, все вона мені привиджується, і в сні і на яві. Я вже рішився, скоро її другий раз побачу, приступити просто до неї і питати її чия вона, але досі ще не вдалося мені бачити її другий раз. Все ходжу тою вулицею, на котрій мені зeszла з виду, гляджу у всі вікна, але дарма, — не показується. Коби я хоч знав, у котрім домі вона живе, то питав би сторожа або кого. Але я не попустию, мушу вивідатися, хто вона, бо від першого разу, коли я її побачив, почув я, що без неї жити не можу. Так, мамцю, вона мусить бути моя, нехай вона собі буде, хто хоче! Скоро що дізнаюся, зараз напишу вам».

Яке вражіння зробив той лист на Рифку, сього ні словом сказати, ні пером списати. Вона ціла задрижала, мов від пропасниці. Перший раз у життю вона держала лист, справді дотикаючий чуття, любови, і хоч у грубій формі, все таки ясно висказуючий любов глибоку і живу, трохи, може, надто неплатонічну, грубу, але зате сильну і сліпу, а така любов найбільше мусіла подобатися Рифці, мало образованій, нервовій і кровистій, Рифці, котра в своїм життю ніякої любови не зазнала. Як рада б вона була тепер бачити свого Готліба, міцно-міцно притиснути його до серця, слідити за кожним його кроком, жити його думками, палати його чуттям. Адже він любить! І з нею першою поділився тайною свого серця! І відколи вона знала те, вона два рази сильніше полюбила Готліба, іменно за те, що він любить. Правда, коли б тут коло неї була і жила та дівчина, котру він любив, коли б та дівчина і зі свого боку любила його, Рифка непременно зненавиділа б її, отруїла б її життя — за її любов!..

Минав день за днем гарячкової ожиданки. Рифка з превеликим трудом удержувалася, щоби не зрадити перед Германом пекучої тайни. На її щастя по трьох днях Герман виїхав до Борислава, де мав побути пару днів. Оставшися сама дома, Рифка почула в домі якусь тісноту, якусь душність, — її кров гарячим окропом бурлила в жилах. Вона вийшла з покою. Стояв жаркий літній день. Просторий сад за домом так і манив до себе розкішним холодом, темною зеленню, живим запахом та легесеньким, таємничим шепотом листя. Вона мимоволі пішла туди. Садівники якраз обривали вишні та великі, вчасно достигші веприни. Два хлопаки з кошичками в руках стояли на тонких вишневих гілках, одною рукою придержуючися за щаблі, а другою зриваючи

спілі вишні. А старий садівник у більший кіш збирав веприни, приклякнучи перед розлогим вепринником і підіймаючи гілку за гілкою. Хлопці на дереві сміялися, жартували та перемовлялися, а старий мурликав стиха якусь пісню. Коли побачив паню, підійшов до неї з уклонном, пожалувався, що вишні сього року зродили слабо, зате веприни гарні і дуже добре платяться. Він вибрав кілька пригорщів самих достиглих веприн, великих, як терносливи, і просив Рифку перекусити. Вона взяла їх у хусточку. За той час позлазили хлопці з вишні з повними кошиками. Спілі, повні ягоди блищали на сонці, мов яке дороге каміння, крізь їх тоненьку прозірчасту шкірку сонце прокрадалося в їх нутро, мінилося і переливалося в червоавім, виннім плинні, немов вишні були налиті кров'ю. Хлопці нарвали також темнозеленого вишневого листа, вистелили ним дно невеличкого прикадка й обережливо почали в нього складати вишні. Рифка стояла і гляділа, втягаючи в себе всіма порами тіла милий холод, розкішну вогкість та свіжість саду й упоюючий запах нарваних вишень. Їй було любо і приємно як ніколи. Вона мовчала.

Коли втім тихесенько, немов украдкою, рипнула фіртка, що вела з подвір'я до саду. Рифка озирнулася. Малий обмурзаний коминярчук стояв у фіртці; поглядом звав її до себе. Вона полетіла радше, ніж пішла.

— Пані, тут для вас листок! — шепнув коминярчук. Рифка з більшою, ніж звичайно, дрожжю прийняла поміятий, незапечатаний листок. Коминярчук пустився було бігти геть.

— Постій, постій, — сказала Рифка, а коли той завернувся, висипала йому в шапку одержані від садівника веприни. Коминярчук, урадуваний, побіг, кусаючи та висисаючи веприни, а Рифка пішла до своєї спальні, дрожачи всім тілом, з голосно б'ючим серцем, замкнулася, сіла на софді, відідхнула глибоко, щоб успокоїтися, і зачала читати:

«Я видів її! Господи, що за краса, що за лице, що за очі! Мене тягло до неї, я не міг опертися. Їхала в бричці кудись на Задвірне передмістя, я стрінувся з нею несподівано. І я відразу, мов одурів, так, одурів. Я кинувся перед коні — пощо, нащо — і сам не знаю. Я, бачиться, хотів зупинити бричку, щоб розпитати її, хто вона. Але коні перепудилися мене і шарпнули вбік. Вона скрикнула, погляділа на мене й поблідла. А я, учепившись за васаг брички, волікся по дорозі по камінню. Я не чув болю в ногах, а тільки дивився на неї. «Я люблю тебе! Хто ти?» — сказав я їй. Але втім обернувся візник і вдарив мене пужівном по голові так сильно, що я з болю пустив бричку і упав серед дороги. Бричка поторохтіла далі. Вона знов скрикнула, озирнулася, — більше не тямлю. Я, правда, схопився ще на ноги, щоб бігти за нею, але забіг тільки два кроки і знов упав. Мої ноги порозбивалися о каміння, з них текла кров, голова боліла й напухла, — я трохи не зомлів. Надійшла баба, дала мені води, перев'язала ноги, і я поволікся до хати. Лежу і пишу до тебе. Зладь на завтра і передай коминярчуком трохи грошей, десять ринських, — чуєш? Тепер коло мене чужі люди ходять, могли б доміркуватися...»

Рифка, не дочитавши до кінця, впала зомліла на софку.

Було то вечером. Матій і Бенедьо повертали з роботи і сиділи мовчки в хаті при м'явм світлі невеличкого каганця, в котрім горів, шкварчав і порскав нечищений бориславський віск. Бенедьо вдивлявся в плам, розпростертий перед ним, а Матій, сидючи на своїм малім стільчику, латав свої ходаки. Матій від того вечора, коли Мортко сказав йому, що «їх справа скінчена», був мовчазливий, мов прибитий. Бенедьо, хоч і не знав докладно, що се за справа, все таки дуже жалів Матія і рад був допомогти йому, але, з другого боку, не смів зачіпати його, щоби не розворушувати в нім наболілого.

Скрипнули двері, і до хати ввійшов Андрусь Басараб.

— Дай, боже, час добрий, — сказав він.

— Дай, боже, здоров'я! — відповів Матій, не підводячися з місця і витягаючи дратву.

Андрусь сів на лаві під вікном і мовчав, роззираючися по хаті. Очевидно, він не знав, від чого би то зачати бесіду. Далі звернувся до Бенедя.

— А що в тебе, побратиме, чувати?

— От, увійде, — відповів Бенедьо.

— Щаститься тобі якось в нашім Бориславі, — сказав трохи гризко Андрусь. — Чув я, чув. Та ти тепер великі гроші береш денно при своїй фабриці!

— По три ринські денно. Не надто то багато як на майстра, але як на бідного помічника, то певно, що досить. Треба буде дещо післати мамі, а решту... ну, та вже про решту поговоримо пізніше, як усі зйдемоя. Я думав дещо трохи над нашою долею...

— Ну, і що ж ви видумали? — спитав Андрусь.

— Будемо говорити про те на зборі. Але от тепер стараймося деяк потішити побратима Матія, адіть, який ходить! Я вже й сам хотів дещо балакати, але що, бачите, замало ще його знаю...

— Та я власне для того прийшов, — сказав Андрусь. — Побратиме Матію, пора би тобі розказати нам, що в тебе за справа була з Мортком і чому вона тебе так обходить?

— Е, та що вам розповідати? — знехотя відказав Матій. — Що говорити, коли справа скінчена? Тепер дарма говорити, не повернеш!

— Та хто знає, хто знає, чи скінчена, — сказав Бенедьо. — Розповідajte лишень, все три голови потраплять більше дещо вигадати, ніж одна. Може найдеться ще яка рада. А якби вже і справді все пропало, то бодай вам буде легше, коли з нами поділитесь своєю грижею.

— Ая, ¹ ая, і я так кажу, — потвердив Андрусь. — Все то сам один чоловік дурень напроти громади.

— Ой, так, так, побратиме Андрусь, — відповів сумовито Матій, відложив набік скінчену роботу й закурив люльку, — може то й зле, що чоловік дурень: прив'яжеться до другого, а опісля гризися вже не йно самим собою, але й другим і третім! Та й ще, правду тобі скажу,

¹ Ая — атож, авжеж.

за другим чоловік дужче гризеться, ніж за собою. Таке й мов. Нехай і так, розкажу вам, яка в мене справа з Мортком.

«Буде вже тому щось з чотирнадцять літ. Саме п'ять літ по моїм приході до того залятого Борислава. Ще тоді тут не так було. Ями йнощо починалися, все ще якось подобало на село, хоч і тоді вже зайдів назлазилося було сюди, як хробів до стерва. То тоді тобі, небоже, тут пекло було, аж сумно погадати. Зайди крутилися та гомонили коло кожної хати, лестилися, як ті пси, коло кожного господаря, на силу тягли до коршнів, або й таки в хатах поїли людей, видурюючи по кусникові ґрунту під закопи. Що я тоді навидівся, аж серце боліло! А скоро собачі діти обдурили чоловіка, виссали з нього все, що можна було виссати, тоді гей же на нього! Тоді він і шняк, і лайдак, і псяпара, тоді і з коршми витручують, і з власної хати виганяють. Страшно збиткувалися над людьми!

«От раз іду я рано на роботу, — дивлюся: повна вулиця людей, збилися в купу, гомонять щось, серед купи крик і плач, а збоку в невеличкій, соломою критій хаті зайди вже розгаздувалися, як у себе дома, вимітують із середини все: миски, горшки, полиці, скриню...

— Що такого? — питаю я.

— А що, — відповідає один чоловік, — довели нехристи бідного Максима до посліднього. Статний був газда, ніщо й казати, а людяний, чемний...

— Ну, та й що з ним сталося?

— А не видиш, — каже чоловік, — видурили в нього ґрунт, худоба розтратилася, а нині ось прийшли та й з хати його вивергли, кажуть, що то їх, що вони собі купили. Той у крик, зайди не питають. Той пірвався до бійки, а їх злетілося в одній хвилі, як тих гайворонів, та й давай бити бідного Максима! Зробився крик, зачали збігатися й наші люди і ледве вирвали Максима з ворожих рук. А той обкervавлений, аж страшний, та й кричить: «Люди добрі, ви видите, що тут діється! Чого стоїте? Ви гадаєте, що то лиш зі мною так сталося? І з вами буде так само! Ходіть, беріть, що хто має, в руки, — сокири, ціпи, коси, беріть і виженіть те паршивство з села. Вони вас розточать живих, так, як мене розточили!» Люди видивилися на нього, стоять, гомонять... А тут один зайда — он той, що он визирав з вікна, — пірвав камінь та й дуп Максима в голову. Той на місці перевернувся, лиш захарчав: «Люди добрі, не дайте моїй дитині загинати! Я вмираю!»

«Я не дослухав того оповідання, а почав протискатися до середини здвигу. Серед вулиці лежав чоловік, може до сорока літ, у подертій сорочці, окривавлений, посинілий. З голови ще капала кров. Коло нього припадала і лебеділа мала дівчинка. Мене аж морозом обхопило, коли позирнув на те, — а люди обступили довкола, стоять стіною та гомонять, але й з місця не рушаються. А Максимову хату обступили зайди, аж зачорнілося довкола, вайкіт та гаркіт такий, що й слова власного не чути.

«Я стою, як остовпій, дивлюся сюди-туди, не знаю, що діяти. Аж тут виджу, з вікна виставився той самий, що забив Максима, вже геть-геть, видно, осмілився і кричить, поганець:

— Так йому треба, пиякові одному! Так йому треба! А ви чого тут поставали, свині! Марш додому один з другим!

«У мені кров закипіла

— Люди, — заревів я не своїм голосом, — чи ви постовпіли, чи поцапіли? Та не видите, що чоловіка забили перед вашими очима і ще сміються? А ви стоїте, та й ніщо? А грім же би вас божий побив! Бий злодіїв!

— Бий! — заревіло в тій хвилі з усіх боків, аж земля здригкотіла. — Бий злодіїв, п'явок!

«То так, якби іскра в соломі впала. В одній хвилі весь мир став, як не той. Я ще й не озирнувся, а тут уже ціла хмара каміння посипалася на зайців. Лиш тільки ще я видів, що той, що забив Максима, як стримів у вікні, так в одній хвилі підскачів, хопився за голову руками, скрутився, спицав та й бовть на землю. Більше я не видів, не чув нічого. Крик, гвалт піднявся такий, як на судний день. Люди ревіли без пам'яті, тислися наперед, рвали, що кому впало під руки: кілля з плотів, хворост, жердки, полна, каміння — і валили на зайців. Зчинився такий писк та вайкіт, немов ціла бориславська кітловина западається під землею. Частина зайців пирсла, мов порошок. Але кількох заперлося в Максимовій хаті. Крізь вікно видно було, що в них у руках сокири, мотики, вили, похапали, що могли. Але видячи, що мир обступав хату довкола, мов режуча повінь, вони перестали кричати, ніби закаменіли зі страху. Народ попер до дверей, до вікон, до стін. Затріщали дошки, деління, задзеленькотіли вікна, — грюкання, гвалт, писк, а нараз страшенний грохіт, хмара пороху... Люди по кусневі розірвали стіни, зруб і повала грухнула, порохи вкрили все те страшне позорище.

«Але в мене за той час що іншого було на гадці. Видячи, як народ мов звір пре на зайців, я хопив малу дівчину, Максимову сироту, на руки, і нирц-нирци почав продиратися крізь здвиг. Ледве вирвався з товпи в тій хвилі, коли там бевхнула хата. Я погнав загородами, півперечною стежкою додому, бо боявся, щоби де розлютовані зайди не перехопили мене на дорозі. Допавши хати, я запер двері і положив зомлілу дитину на тапчан, — зачав відтирати. Але довго не міг я її добудитися, вже я гадав, що, може, і її заголомшив який камінь. Але бог дав, прийшла до себе, а я так тим утішився, немов би то моя власна дитина ожила передо мною».

Матій замовк на хвилю. Люлька погасла в його зубах, і на лице оживлене й палаюче під час оповідання, почала звільна набігати давня сумовита й безнадійна хмара. По хвилі він почав говорити далі:

За сим та тим та за клопотами коло дитини я й зовсім забув про бійку, і аж пізніше дізнався, що вона скінчилася на нічім. Розваливши Максимову хату, люди немов сами себе злякалися й розлетілися кожне в свій бік. Зайди, також переполошені, не показувалися зі своїх нор, — аж десь над вечором деякі сміліші повилазили, почали роззиратися... До Максимової хати, а там щось пишчить. Розривають звалища, видять: три зайди неживі, а п'ять покалічених. Пропало. Зїздила, правда, комісія, позабирали були кількох до арешту, от так наздогад, та й повипускали швидко на волю.

«А Марта лишилася в мене. Чесні бориславці мали, видно, багато свого діла і не втручалися до бідної сироти. Лиш часом деякі жінки

приносили їй се та те їсти, випрали рубатку,¹ облатали, та й тільки всього. Їй було тоді дванадцять літ. Не аби ладна² абощо, — але розумна була дитина, а щира така, як своя душа. Зразу плакала за вітцем, ну, але згодом сама видить, що робити? Привикла. І так вам прив'язалася до мене, як до рідного вітця. А я також, нема що казати, пантрував її, як ока в голові, така мені стала дорога та люба. Другі ріпники не раз бувало сміються з мене, питають, коли буде весілля, або, може, христини вперед будуть, але я на те байдуже. Говоріть собі, говоріть!

«Росла та дівочка в мене, ховай боже, тихо та ладно. Хоч то я що, ріпник, давній пастух громадський, але, знаєте, зазнав чоловік лиха на своїм віку. А лихо — велика школа. То й гадаю собі: чень то хоч їй бог деяк ліпше пощастить. Шанував я її, ні роботи тяжкої, ні слова поганого... Шити навчилася, не знаю, де й коли, так ладно, що чудо. Усе, бувало, баби несуть до неї, ну, цілими днями сидить у хаті, робить. Та й що то, до всього вона, до всякої роботи. І побесідувати, і пожартувати, і порадити розумно до всього...

«Пізнався з нею один парубок, туй таки бориславський, також такий сирота нещасливий, як і вона. Ріпник, зарібник. — Іван Півторак звався, — та ти, Андрусю, знав його добре... Зачав ходити. Виджу я, що дівчина до нього липне, розпитую, розвідую про Йвана, говорять: що ж, бідний, ну але хлопець чесний, робучий, розумний. Якось раз так при неділі прийшов він до нас, гадав, що Марта дома, а Марти не було, десь вийшла. Хоче він геть іти, а я кличу: «Що ж, постій, Іване, щось маю тобі казати». Став він, запалів трохи, далі сів на лаву

— Ну, що там такого? Кажіть! — повідає.

«Я посидів трохи, мовчу й позираюся на нього. Не зна чоловік, як би то зачати, щоби нібито і просто з моста і щоби дечим не вразити хлопця.

— А як ти, — кажу, — Іване, гадаєш? Марта от наша, нічого дівчина?

— А вам що до того, як я гадаю? — відрізав він, а сам ще дужче паліє.

«Ов, гадаю я собі, з тобою треба гостро держатися, коли ти так ріжеш.

— Ну, — кажу, — багато мені до того не є, але виджу, що тобі щось до неї, га? А ти чень знаєш, що у неї вітця нема, а я тепер для неї і отець і опікун, і сват і брат. Розумієш? Як скоро я побачив би щось, знаєш, не тее... то вважай, що я за чоловік! Зі мною жарту нема.

«Іван аж затремтів на ту бесіду

— А нехай же вас, — каже, — бог має! Десь також щось... грозити, а не знати, пощо й за що. А вам хто набрехав, що я щось злого гадаю? Не бійтеся, Матію, — каже опісля поважливо, — я хоч молодий, а знаю трохи, як що повинно бути. Ми нині з Мартою мали умо-

¹ Рубатка — порвана сорочка.

² Ладна — гарна.

витися, як і що робити, а тоді вже й до вас, як до опікуна, вдатися по пораду і благословенство.

— Ну, вважай же мені! — промовив я, але сам почув, що щось мені так гей запаморочилося в голові і слъози бризнули з очей... Ет, дурень чоловік, та й по всьому!

«Ну, нічого. Зробили ми умову, пібралися вони. В Івана мо батькові якимсь чудом лишився одей кусник ґрунту. Досить того, що він таки той весни виставив, уже то ніби ми оба ось тут хату, та й тут і обое зачали жити. Правда, господарства тут ніякого не можна було заводити на тій голотечі, але Марта зразу заробляла по-давньому, то шиттям, то пряденням, а далі, як того почало не ставати, то мусіла й вона, бідна, йти на роботу до воску. Що було діяти?.. Я відділився від них, жив осібно, а коли тільки що міг, то доносив їм; звичайне, чоловік уже привик, зжився...

«Аж от якось так у пару місяців здибає мене Йван та й каже

— А знаєте, — каже, — Матию, яка в нас з Мартою рада стала? Я цікавий, що ви на те скажете?

— Ну, яка рада, — кажу. — Говори, яка?

— А така. Ми хочемо відтепер зачати дещо складати набік із зароблених грошей. Знаєте, літо йде, чень трохи ліпше будуть платити. То ми так урадили, що коби дещо трохи прискладати грошей, уже хоч би чоловік і тісніше за той час жив, гей той каже, хоч би ремінь на великопісну пряжку підтягнув, але чень би то можна було... А знаєте, в Тустановичах один там продав би кусень ґрунту з хатою, я вже говорив з ним. «Продам, — каже. — Треба дати 250 ринських». Ґрунт гарний, далось би виторгувати на 200. А я би свою псію буду з тим клантиком землі продав, може би було хоч 50 ринських. Чи як ви гадаєте?

— Та що, — кажу я, — як так, то й так. Дай вам, боже, щастя! Певно, що не зле було би вам вирватися з тої проклятої ями.

— Ба, — каже Іван, — не на тім кінець. Мені здається, що нам двоім до осені тяжко буде наскладати двіста ринських, на то треба би зо два роки. А якби трое, як гадаєте, може би борше?

«Я видивився на нього.

— Ну, — каже він, — що ж ви так дивитеся на мене? Тут проста річ: пристаньте й ви до нас. Перейдіть до нашої хати жити, не будете потребувати платити окремо комірне, та й їда нас менше винесе. Будемо робити разом, чень зложимо хоч що-то.

«Виджу я, що хлопець розумно говорить, а тут ще чоловіка й самого знесла охота видобутися з тої западні, а ще більше — їм допомогти, чим сила. Пристав я на ту раду.

«Зачали ми робити. Добре нам іде, тішимося, що ось-ось перейдемо жити на своє. Іван звивається так, як той пискір, сюди й туди, — рад би птахом вилетіти з Борислава. Робота того року була добра, у нас грошей призбиралося ладних; і на ґрунт стало би і ще дещо лишилося би на розгосподарювання. — «Господи! — говорить бувало Іван вечорами. — Коби то вже раз!» — Але не знати, чи бог не судив йому бідному діждатися виходу, чи лихі люди не дали!..

«Дурницю ми одну зробили. Робили ми разом і не брали грошей від хазяїна. — Нехай, кажемо, в нього лежать, у його касі безпечніше.

ніж у нас за пазухою, а в книжці якраз записано на нас, то й сам чорт відтам не викусить. Так ми й зробили, — брали лиш часом по кілька шусток, щоби яко-такো продихати.

«Минуло так літо, ба й осінь, ба й зима, настали свята. По святах мали ми забиратися геть з Борислава. В цвітну неділю пішов Іван до Тустанович, щоби довершити згоду, таки на другий день мав дати тому чоловікові завдаток, а як перейдемо вже до Тустанович, то мав дати йому решту грошей. Пішов мій Іван. Смеркається, нема Івана. Ну, нічого, — гадаємо собі, — може там де на могоричі абощо. Але Марта якась неспокійна увесь день, ходить, нудить сама не знає чого. Ніч минула, нема Івана. На роботу приходимо, він не приходить. Наставник Мортко питається мене, де він. Я йому розповів усе, а той ще крикнув:

— От, десь драбуга впився та й спить, а на роботу не йде!

«Гадкую я сюди й туди, де Іван був би? Вечором по роботі приходжу до хати, нема. Гадаю собі: піду по шинках, пошукаю, порозпитую. Заходжу до головного шинку, — там повно ріпників, — заздрів я між ними й Мортка, але котрі саме були знайомі ріпники, того не тямлю. Якись чотири незнайомі, вже ніби п'яні, стоять серед хати і співають: один святосвечірньої, другий страсти, третій підскоцької, а четвертий думки, ще й мене питаються, чи гарно пасує разом?

— Ідіть собі до чорта! — крикнув я на них. — Там будете акурат пасувати!

«Вони до мене. Вчепилися, той за руку, той за полу, кличуть горілки. Спересердя ликнув я душком кватирку. Вони в регіт, другу кличуть. Ані, суди-боже, від них відпекатися. А тут бачу, що Мортко усе підморгує на них, мовляв: не випускайте з рук! Випив я другу кватирку. Зашуміло в голові, хата з людьми ходором заходила. Тямлю ще, що війшли якісь два знайомі ріпники, я з ними вітався і частувався, але скільки вже намучив свою дурну стару голову, а не можу пригадати собі й досі, хто то такий був.

— А що ж тобі то так доконечно треба знати? — перебив його оповідання Андрусь.

— Ах, чи доконечно! Мені так, дурному, здається, що я через те й справу програв!

— Що? Через те? А то яким світом?

— Ба, послухай лишень! Я аж тепер, по невчасі, як зачав пригадувати собі все до крихіточки, що й як тоді було, аж тепер нагадав собі, що були якісь два знайомі, лиш не знати котрі. Коби дізнатися, були би зараз свідки.

— Свідки! Нащо? До чого?

— Послухай лишень! П'ю я, в шинку гамір, а тут у ванкирі обіч хтось злупотів склянкою, мій Мортко тільки миг, побіг до ванкира. Чую, там говорять: Мортко потихо, а хтось другий голосно. Що за неволя! Якийсь знайомий голос, так, як Іванів! Знати, що п'яний, язиком путає, але голос його. Я пруднувся до дверей ванкира і не хочачи потрутив одного з них, що мене частували. Той гримнув собою до землі. Другі прискочили до мене.

— Гов, свату, гов! — ревуть. — Що бо ти людей тручаєш та розмітуєш? Га?

— Та я не хочахи!

— Еге, не хочахи! — рипить один. — Знаємо ми таких!

У тій хвилі отворилися двері ванкира і в дверях показався, присяг би й нині, що показався мій Іван, держачися за одвірок. За ним стояв Мортко і держав його за плечі. Я знов пруднувся до нього. Але в тій хвилі він щез, двері заперлися, а один рипник пірвав мене за груди.

— Ану, я тебе, свату, не хочахи межі очі заїду, — крикнув він, — і як заїдить мене межі очі, аж мені сто тисяч свічок в очах заярілося і все в голові перемішалось. Тямлю ще тільки, що одному вчепився я у волосся і що другі обскочили мене, мов кати, і збили під ноги. Очевидна річ, що вони були підмовлені, бо я їх ані не знав, не видав, ані не зробив їм нічого. Що сталося далі зі мною, де дівся Іван, де ділися ті два знайомі рипники, не тямлю нічого. Все затьмилося в моїй голові.

«Я прокинувся в хаті, на постелі. Марта коло мене сидить і плаче.

— А що, де Іван? — се було моє перше питання.

— Нема.

— Але чень же був дома?

— Не був.

«Дивлюся я, вона така змарніла, стурбована, що тільки снасть її. Що за нещастя?

— Алеж я, — кажу, — вчора вечір видів його.

«Вона всміхнулася крізь слези й похитала головою.

— Ні, — каже, — ви вчора вечір ніяк не могли його видіти. Ви вчора вечір лежали ось тут без пам'яті.

— А що ж, то нині не вівторок? — спитав я.

— Ні, нині вже п'ятниця. Ви від понеділка ночі лежите ось тут, як мертвий, у гарячці та манколії.¹

— А Івана не було відтоді?

— Не було. Вже куди я не ходила, кого не розпитувала, ніхто не знає, де він і що з ним.

— Алеж я його в понеділок видів у шинку.

«Марта нічого на те, тільки здвинула плечима і заплакала. Певно, бідна подумала собі, що се мені так з перепою привиділося.

— Алеж, щоби я так світ божий видів, як його я видів достоту своїми очима!

— Ба, та бо якби він був тоді в Бориславі, то був би прийшов додому, — сказала Марта.

— От то ж то й мені дивно. А в Тустановичах був, не знаєш?

— Був. Я тут розпитувала тустанівських парубків. Був, кажуть, згодив поле з хатою і вечором забавився на могоричі геть позапівніч. Там таки й ночував, а в понеділок пішов перед полуднем, щоби в Бориславі взяти від хазяїна гроші. Тільки всього я могла дізнатися.

«Мені немов би клин у голову вбив. Хоч який я був ослаблений і збитий на всім тілі, треба було вставати, рушатися, розвідувати. Але що з того?..

— А як, — питаю Марти, — не знаєш, чи дав завдаток на ґрунт у Тустановичах?

¹ Манколія — бред під час гарячки

— Не знаю.

— Га, то треба піти до хазяїна, спитатися, чи відобрав він відтам гроші. І так нині виплата. Коли він узяв гроші, то може пішов з ними назад до Тустанович або до Дрогобича.

«Пішли ми обое до канцелярії Германа Гольдкремера, ми в нього робили. Питаємося. Той до книжки... «Взяв ваш Іван Півторак гроші». — Коли? — «В понеділок вчором». От тобі й на! Поліз я до Тустанович, питаю: завдатку не дав, від понеділка не був, хоч обіцяв, що прийде найдалі у вівторок з полудня. Дивуються, що такого? Чи згода зірвана, чи що? Я розповідаю, що гроші від хазяїна взяті і що нема ні грошей, ні Івана. Ніхто ні про що не знає.

«Іду я до Дрогобича, питаю в деяких знайомих: ніхто не видав Івана. Пропав неборак. Ані сліду нема. Питаю Мортка, де він подівся з шинку і що там робив. — «Ні, — каже, — неправда тому, я й на очі не видав Івана. Ти, — каже, — п'яний був, серед бійки тобі рідна бабуня привиділася, а тобі здалося, що то був Іван». Починаю розвідувати, хто тоді ще був у шинку, що то за якісь були, що мене били, ага, немов чорт злизав усякий слід! На тім і стало.

«Ну, вже вам того не треба й казати, який у нас великдень був. Що там бідна Марта наплакалася, господи! Вся надія пропала. Минув місяць, другий, про Івана ані вістки, ані чутки. Далі чуємо, декотрі ріпники посмішковуються, жартують: «Розумний хлопець, той Півторак: гроші забрав, бабу лишив, а сам в світ-заочі!» Зразу говорили то на жарт, а далі декотрі почали й напевне говорити. Знов я розпитую: хто чув? хто видів? Не знати. Той каже: Микола видів; Микола каже: Проць мені казав; Проць каже: Семен відкись чув; Семен не пригадує собі, відки чув, але здається йому, що від Мортка-наставника. А Мортко всьому перечить і кожному в очі пліє.

«Аж десь по двох роках, он торік весною, видобуто з одної старої ями кості. Пізнали ми по перстені на пальці та по ремені, що то був Іван. Ремінь був порожній, очевидно ножем розрізаний. Застрягла мені тоді в голову гадка, і досі мене не помітує. Погана гадка, дуже грішна, коли несправедлива. Зуваживши все, я сказав сам собі: то ніхто, як тільки один Мортко, наперед підпоїв Івана, підмовив якихось, щоби мене довели до безпам'яті й набили, а опісля обрабував його бідного і вкинув в яму. Почав я знов розпитувати сюди й туди, а як щось за два дні з'їхала комісія обзирати кості, пішов я і почав казати все, як на сповіді. Пани слухали-слухали, записали все в протокол, кликали сього й того: Мортка, Іваниху, шинкаря, знов списували протоколи, а далі взяли та й арештували — мене. Я не знав, що зі мною хотять робити, пощо мене тягнуть до Дрогобича, але гадаю собі: що ж, може так і треба. Тішуся, дурний, своєю бідною. Потримали мене щось із місяць, прикликали щось два рази на протокол, а далі випустили. Вертаю я сюди: що чувати? Нічого. Кликали ще раз Мортка, Іваниху, тустанівських щось троє. Кажуть, що віддали все до Самбора, до вищого суду. Ну, і вже той суд тягнеться більше року, а ще йому кінця нема. Що я за той час натовк собою по всяких панах! У Самборі був щось два рази, а в Дрогобичі скільки!... Адвокатові щось зо п'ятнадцять ринських дав. «Та що, — каже, — небоже, можлива то річ, що той злодій

Мортко спрятав Івана, а гроші сам узяв. Але в суді треба доказати докладно, а всього того, що ти тут кажеш, ще недосить. Ну, але, — каже, — треба трібувати. Як там який розумний суддя возьме ту справу в руки, то, може, ще дечого більше дошукається, ніж ти знаєш. Ну, видно, не дошукався! Якийсь той самборський суддя видався мені такий непотрібний та непорадний, що а! Питає щось п'яте через десяте, видно, що не знає, з якого кінця до того взятися, а втім, хто його там знає, може й уміє, та не хоче!..

«А тут у Бориславі притихло все, мов горшком прикрив. Мортко зразу, очевидно, був страшно перепуджений, ходив блідий, як смерть, а до мене й не турався. Аж опісля вже осмілився, почав сміятися, додати мені так, що я далі мусів покинути Гольдкремерові ями й перенестися от тут до Гаммершляга. Хоч то, розуміється, оба вовчі горла!.. Та й так Мортко й вийшов чисто. За ним, бачите, стоїть і Гольдкремер сам, а то багач несосвітений, де бідному ріпникові супроти нього право найти!.. А ми що! Іваниха бідна з дитиною на службі, а я тут товчуся по тім пеклі і вже, видно, і довіку з нього не вирвуся. Та й не того мені жаль! Що там я! Але те мене коле, що от — погиб чоловік, пропав ні за ципову душу, і тому злодієві ніщо, ходить собі і сміється! То мене гризе, що для бідного робітника нема правди на світі!»

Матій замовк і, важко зідхнувши, похилив голову. Андрусь і Бенедьо також мовчали, придавлені тим простим, а так безмірно важким оповіданням.

— А знаєш ти, побратиме Матію, що я тобі скажу? — сказав передгодя Андрусь якимсь, немов гнівним, зворушеним голосом.

— Та що такого?

— Що ти дурень великий, от що!

Матій і Бенедьо видивилися на нього

— Чому ж ти сього досі мені не говорив?

— Чому не говорив? — повторив неохітно Матій. — А пощо було говорити?

— Тьфу, до сто чортів на такий розум! — розгнівався Андрусь. — Провадить процес зі зайдою, процес той, якби був виграний, міг би подати велику заохоту для бідних ріпників, міг би їм показати, що не можна робучого чоловіка безкарно кривдити, до виграння того процесу потребує свідків, а він мовчить тихо, не голоситься, а тільки тишком, собі в куті в кулак трубить, ну, скажи мені, добрий се розум?..

Матій задумався і засумував

— Гай, гай, двох свідків! — сказав він. — Я ж тобі, Андрусю, кажу, що аж тепер нагадав собі за тих двох свідків, аж тепер по невчасі. Бо раз, хто тепер винайде тих свідків?

— Я винайду! — перервав гнівно Андрусь.

— Ти? — скрикнули Матій і Бенедьо.

— Так, я! Бо я ж то сам із старим Стасюрою бачив тебе тоді в шинку.

— Ти? І Стасюра? То ви були? — скоикнув Матій.

— Так, ми були.

— І бачили Івана?

— Якже ж би не бачити, бачили.

— І п'яного?

— П'яного.

— З Мортком?

— З Мортком. Як зачалася з тобою бійка, ми оба кинулися було тебе боронити, але старого Стасюру один grimнув так, що той умлів. Ніколи мені було тебе боронити, я взяв старого й заніс до ванкира, де був Мортко з Іваном. Відтер я старого, а за той час Мортко все коло Івана танцював, усе підсував йому то горілки, то пива, заговорював його, щоби не балакав зі мною, а далі потяг його кудись з собою. Відтоді вже я не бачив Івана. А коли ми оба зі Стасюрою війшли до шинку, ти лежав уже закривавлений, без пам'яті на помості. Я не міг помагати нести тебе додому, а тільки просив якихось двох рішників, розповів їм, де жнеш, а сам попровадив Стасюру до його хати. Оце все, що я знаю. Але чи міг же я сам духом божим знати, що се може бути важне для твоєї справи?

— Господи боже, — аж скрикнув Матій, — так се ж значить, що тепер можна би виграти процес.

— Хто знає, — відповів Андрусь, — але все таки надія більша. От що було би добре, винайти тих, що тоді билися з тобою! Ти, кажеш, видів, що Мортко їх підходчував?

— На се присягнути можу!

— От була би і запинка. Зараз би можна потягнути їх на слова, чи Мортко підмовляв їх. А як підмовляв, то значиться в якій цілі?

Лице Матія при тих виводах чимраз більше прояснювалося. Втім нова думка знов засмутила його.

— Е, але як же ж їх віднайти, тих, що тоді почали зі мною бійку? Я їх зовсім не знаю і не міг описати ніколи пізнати.

— І я їх не знаю, та й не звертав на них тоді уваги. Але, може, Стасюра? Мені здається, що з одним він щось говорив тоді.

— Господи боже! Знов було би вогниво більше! Знов ближче до доказу. Та й ще хто знає, що визнали би ті рішники! Ходім, Андрусю, ходім до Стасюри!

Швидко зібрався й обувся Матій, живо повертався під впливом нового проблеску надії, немов разом десять літ скотилося з його плечей. Так глибоко в серці того старого, горем з давніх літ битого чоловіка, вкорінена була любов до єдиного близького йому чоловіка, так гаряче бажав він, щоби правда про його таємну погибель вийшла на денне світло!

Бенедьо сам остався в хаті по виході обох побратимів. Він сидів і думав. Не процес займав його в цілім тім ділі, — хоч, розуміється, і процесові він бажав доброго виходу. Його найбільше занимало оповідання Матія про бійку людей з зайдами і про крик небіжчика Максима: «Виженіть кровопийців з Борислава!» А що, — думалося йому, — чи й справді се було б добре, якби вигнати кровопийців? Поперед усього: куди їх вигнати? Підуть на другі села, там почнеться те саме, що тут діється. А подруге: самі не підуть, а що тут надерли грошей, заберуть з собою і в других місцях повернуть на те саме, на що тут повертали. Ні, се не врятує робучих людей!

Пізенько вночі вернув Матій додому. Він був дуже змінений проти

попереднього: веселий, говіркий. Їх надії на Стасюру оправдалися. Одного з тих, що завели були в шинку бійку з Матієм, Стасюра справді знав, інші були з того самого села, що й той один, але всі вони від трьох літ не робили в Бориславі і сиділи на господарстві. Андрусь Басараб і Стасюра готові були свідчити в суді. Тож і рішився Матій завтра таки йти до Дрогобича до адвоката і зарадитися його, як і що діяти.

— Ну, тепер не уйде чень той злодюга Мортко! — приговорював Матій. — Тепер ми його за руки й за ноги такими доказами обкрутимо, що й сам не отямиться! Хоч то ніби панбіг не каже бажати другому лиха, але такому злодієві, бачу, не гріх бажати не то лиха, а й усякого безголов'я.

З таким побожним бажанням Матій і заснув

VIII

Звільна, важкою ходою повзли одностайні робучі дні в Бориславі. Бенедьо працював цілими днями при своїй фабриці, витичував пляни будинків, заправляв робітниками, наглядав за вчасним довозом цегли, каміння, вапна і всього потрібного, — а при всім тим обходився з робітниками так по-братерськи, так щиро та приязно, немов хотів на кожному кроці показати їм, що він їм рівний, їх брат і такий же бідний робітник, як усі вони, немов хотів перепрошувати їх за те, що оце не по своїй волі став над ними наставником. А вечорами, по роботі, він не раз до пізньої ночі ходив у важкій задумі по болотистих вулицях Борислава, заглядав до брудних шинків, до тісних хат та кіморок, де жили робітники, заходив у бесіду зі старими й малими і розпитував їх про їх життя й бідкування. Тяжко ставало йому, коли слухав їх оповістей, коли дивився зблизька на нужду і погань їх життя, але ще тяжче ставало йому, коли бачив, що коштом тої нужди й погані збагачені визискувачі гордо їздять у пишних повозах, строяться¹ в дорогі шати і бризкають болотом на темну, похилену товпу.

Звільна, важкою ходою повзли дні за днями, і життя в Бориславі для робучих людей ставало чимраз тяжче й тяжче. Здалека і зблизька, з гір і з долів, з сіл і з містечок день-у-день сотні людей плили-напливали до Борислава, як бджоли до улія.

Роботи! роботи! Якоїнебудь роботи! Хоч би й найтяжчої! Хоч би й найдешевшої! Щоб тільки з голоду не згинуть! — се був загальний оклик, загальний стогін, що хмарою носився понад головами тих тисячів висохлих, посинілих, виголоджених людей. Небо і землю наче заперло на залізні ключі, вся надія мужиків-хліборобів вигоріла разом з їх житом та вівсом на поруділих від спраги загонах. Худоба гинла за недостатчею паші. Не осталося нічого, як йти на заробітки, а заробітків то якраз і не було тоді ніяких у нашій Підгір'ю — крім Борислава. От і поперлися туди бідні люди з усіх сторін, хапаючися за останнє, так, як той потопаючий хапається за стебелинку. Небо і землю наче заперло

¹ Строїтися — одягатися

на залізні ключі, а бідні люди думали, що бориславські багатії будуть милостивіші від сього і отворять їм брами своїх багатств!..

А бориславські багаті тільки того й бажали! Вони віддавна потішалися надією, що аж порядний голод причиниться до великого зросту їх «гешефтів». І ось вони не помилилися! Дешеві й покірні робітники рікою напливали до них, з сльозами напрошувалися на роботу, хоч би й за яку дешеву ціну, — і ціна справді пішла чимраз дешевша. А між тим хліб ставав чимраз дорожчий, до Борислава довозили його дуже мало і дуже неправильно, і робітникам не раз і з деяким грошем за пазухою приходилося мліти голодом. Авжеж певно те, що новоприходячим поліпшення було дуже мале, а тим, що жили раз-у-раз в Бориславі, погіршало дуже значно. Щотижня власники вривали їм плату, а супротивних зацітькували згірдами, насмішливими словами: «Не хочеш стільки брати, то йди собі та здихай з голоду, тут на твоє місце десять ащ напрошується, та й ще за меншу ціну!»

Оце все передумував Бенедьо не раз і не два рази на своїх проходах по Бориславі. — А що, — думалося йому, — якби всі ті тисячі людей та змовилися разом: не будемо робити, поки нам плату не побільшать? Адже чей власники не витерпіли би довго: у кого контракти на певний час, у кого векселі, що не будуть сплачені без продажі нафти й воску, — мусіли би податися! Його думка, роздразнена всіми безкопечними образами бориславської нужди, ціпко вхопилася за сю стебелину і не попускалася її. Але чим докладніше він розбирав сей спосіб рятунку, тим більше трудностей, ба й непоборних перепон він добачував у ній. Як довести до такої змови і єдності всю ту величезну громаду, в котрій кожний дбає тільки про себе, журиться тільки тим, як би не вмерти з голоду? А хоч би се й удалося, то знов певна річ і те, що багаті відразу не подадуться, що треба би не тільки грозити, але й сповнити грізбу, покинути всяку роботу. А чи тоді багаті не спровадять собі з других сіл інших робітників і таким способом не знівечать цілий труд? А хоч би й удалося не допустити до того, то з чого ж будуть жити ті тисячі безхлібних та незарібних людей тут у Бориславі за час безроботиці? Ні, нікуди нема виходу! Нівідки не сходить зоря рятунку! — І Бенедьо, доходячи до таких безнадійних виводів, стискав п'ястуки, притискав їх до чола і бігав вулицями, мов несамовитий.

При всім тим він нетерпеливо ждав найближчих сходин побратимства, надіючися при тій спосібності дійти до якоїсь більшої ясности в тім: що треба робити в теперішній хвилі. Він часом у своїх проходах по Бориславі стрічався з одним або другим із побратимів і бачив, що всі вони якісь придавлені, мов прибиті до землі, що всіх гризе якась важка й неясна ожиданка, — і те додавало йому надії, що чей же з-поміж них хто прийде на яку добру думку. Дома Бенедьо мовчав. Старий Матій надто зайнятий був своїм процесом, щовечір стиха шептав то з Андрусем, то з Стасюрою, то з іншими якимись ріпниками. Далі всі вони забралися до Дрогобича і не вертали кілька днів, і самота ще тяжчим каменем налягла на Бенедьову голову. Важка й незвична для нього праця думок кинула його мов у гарячку, висисала прудко його сили. Він похудів і поблід, тільки його довгобразе лице ще дужче про-

тяглося, тільки очі, мов два розжарені вуглики, неспокійно, гарячково палали глибоко в ямках. Але при всіх тій він не покидав своїх думок, не тратив віри і прихильності до тих бідних людей, що безучасно, холодно й безнадійно з кожного закамарка позирали на неприязний світ і тихо, без опору готовилися вмирати. Бачачи їх, Бенедьо нічого не міг думати, а тільки глибоко, всім серцем і всіма нервами своїми почував: треба їх рятувати! Але як рятувати? О те як, мов о гостру неприступну скалу, ламалася йому думка, розбивалися його духові і тілесні сили; але він не тратив надії, що ту трудність можна буде побороти.

Одного вечора Бенедьо пізніше, ніж звичайно, вернув з роботи додому і застав під хатою Сеня Басараба, Андрусевого брата. Із звичайним виразом непорушного спокою на червоному, трохи обрізаним лиці сидів він на присіпці під вікном і пикав люльку. Привіталися.

— А що, нема Матія?

— Нема. А Андрусь?

— Також ще не прийшов. Ані Стасюра.

— Видно, щось не абияке розпочали там у Дрогобичі

— Будемо видіти, — бовкнув Сень і замовк.

— Ти чув, що сталося? — спитав він по хвилі, входячи з Бенедьом до хати.

— Ні, або що такого?

— Причта

— Яка?

— Ба, яка! Не стало одного панка. Знаєш, того, що то на нього так жалувався наш Прийдеволя, того касієра, тямий?..

— Тямлю, тямлю! Та що з ним сталося?

— А що ж би таке! Від кількох днів десь подівся, а нині видобули його з ями. Вже й комісія приїхала, будуть бідне тіло краяти, нібито воно скаже, яким світом до ями дісталось, ще й за ребро на паль зачепилось!

Бенедя мороз пройшов за сим оповіданням.

— Якраз так, як з Матієвим приятелем, Іваном Півтораком! — прошептав він.

— Еге, якраз та й не якраз, — відказав Сень. — Того шинкар трутив, а сього...

Не доказав, але Бенедьо не допитувався далі, він ясно розумів Сеньові слова.

— Ну, і що ж? — спитав він по хвилі важкої мовчанки.

— Як то що? Носив вовк, понесли й вовка. А кінці в воді.

— А що люди на те?

— Які люди? Комісія? Комісія наїсть, нап'є, тіло покрає, пошкатує, та й поїде собі.

— Ні, я не про комісію, а так, ріпники що кажуть?

— Ріпники? А що ж мають казати? Постояли, подивилися на небіжчика, головами похитали, дехто стиха шепнув: «Злодій був небіжчик, бог би його побив!», та й далі до роботи.

— Значиться, діло страчене, і праці шкода! — проїдлив крізь зуби Бенедьо

— Як? Страчене? Шкода? — зачудований, допитував Сень.

- Другим від того не буде легше.
- Але одним злодіякою менше на світі.
- Ну, не бійся, на його місце завтра вже новий настане.
- Але буде бодай боятися.

— Овва, не знати чого! Як не відкриють, хто се зробив, то оголосять, що припадком поховзся абошо. А відкриють, ну, то возьмуть чоловіка й запакують, і кого буде злодій боятися?

Сень, зачудований, слухав тої бесіди. Він надіявся, що Бенедьо буде тішитися, а натомість стрів закид.

— Ба, то чого ж ти жадав би?

— Я хотів би, щоби, як що робиться, а ще й такий великий гріх на душу береться, то щоби вже робота була до чогось пригідна, щоби принесла якусь користь не для одного, а для всіх. А інакше, то я не знаю, пощо й зачинати.

— Еге-ге! — покрутив головою Сень, попрощався і пішов.

Ще тяжчі думи навіли Бенедя по виході побратима. «Що ж, — думалося йому, — може воно й так... може і ліпше, що одним лихим чоловіком менше на світі?.. Але чи від того ліпше добрим людям? Зовсім ні! Чи від того легше стане хоч би тим самим ріпникам, що тішаться його загибеллю? І то ні. Прийде другий касієр на його місце і буде так само, або й ще дужче, кривдити їх. От якби так за одним разом та всіх злих людей не стало... Але ні, се де-де-де!.. Що й думати про те! Радше про те думати, що в нас перед носом, що ми можемо зробити!»

Побратимство ріпників, до котрого так несподівано був прийнятий Бенедьо зараз на вступі в бориславське життя, живо зайняло відразу його мислі й надавало їм певний, хоч зразу не дуже ясно витичений напрям. Вже в першій сходитині, коли так глибоко поразили його уяву оповідання ріпників і їх домагання — виступити вже раз з якимсь видним ділом, тоді вже в думці його промелькнув образ такого побратимства, великого і сильного, котре могло би злучити докупи дрібні сили робітників, могло би здвигнутися тою сполученою силою й охоронити кожного кривдженого і страждущого робітника далеко ліпше, ніж се може зробити одинокий чоловік. Серед ненастанної праці думок, підсичуваної щораз новими, страшними, поганими та хапаючими за серце подіями, образ такого побратимства чимраз більше вияснювався і зміцнювався в Бенедьовій голові. Йому здавалося, що тільки таким з'єднанням своїх власних сил до спільної помочі й оборони робітники зможуть на тепер добитися бодай деякої пільги для себе. І він постановив собі, будь-що-будь, виступити зі своєю гадкою на найближчім зібранню побратимів і упертися цілою силою, щоби побратимство Андруса Басараба спровадити з небезпечної стежки — ненависти і пімсти, котра на тепер, при їх малосильності, могла тільки кожному пошкодити, а не могла нікому допомогти, — а повернути увагу й силу побратимства на таку ширшу і спокійнішу та, як здавалося Бенедьові, разом з тим і кориснішу роботу.

Схід побратимів був назначений на неділю вечір. Вполудне тої неділі повернули з Дрогобича Матій, Андрусь, Стасюра і ще деякі ріпники. Матій був дуже веселий, говіркий і ширий, але, коли Бенедьо

питався його, що чувати і що робили так довго в Дрогобичі, він тільки поцмокував і відповідав:

— Усе добре, небоже, все добре!

Ще не стемнілося гаразд і Матій лише що засвітив на припічку каганець, наповнений земним воском, коли до хати війшли гурмою побратими. Попереду всіх вшмигнувся, мов ящірка, Деркач, мовчки звітався з Матієм і Бенедьом і почав по-своmu нипати з кута до кута, засукувати руки та зиркати на всі боки. Далі повходили другі: брати Басараби, понурі й мовчазливі, як звичайно; Стасюра дуже щиро стиснув Бенедя за руку, всі інші також обходилися з ним, як з рівним, як зі «своїм чоловіком». На самім послідку війшов Прийдеволя. Його молоде лице було якесь бліде і мов зіссане, косим поглядом він позирав довкола і все мимоволі держався в темнім куті близько порога. В цілім товаристві якось менше було руху, менше гамору, ніж звичайно. Всіх немов щось давило, хоч ніхто й не признавався до того. Всі чули, що, хотя чи нехотя, вони наближаються до якоїсь важної події, в котрій прийдеться їм виступити одверто й сильно. Недавній випадок з убийством касієра був — усі почували се — передвісником нового звороту в діях Борислава. Але який се мав бути зворот, що за нові події наближалися і як їм стати супроти них, сього наші побратими не знали, хоч кожний надіявся, що чей же на спільній нараді подекуди все те проясниться. Не диво отже, що нинішні сходини зачалися понурою, важкою, ожидающею мовчанкою, що побратими зійшлися всі в повнім числі і ще навіть перед звичайним часом: кожний знав, що супроти чимраз тяжчого життя в Бориславі, супроти день-у-день більшої нужди та напливу незанятих, шукаючих праці рук мусить щось зробитися, — але що й якими силами, сього ніхто не вмів собі сам вияснити, і сього іменно вияснення кожний ждав від спільної ради.

Один тільки Андрусь Басараб немов не почував нічого надзвичайного. Він засів на своїм місці коло стола під вікном і окинув оком товариство.

— Ну, всі зібрані, — сказав він, — можемо зачати своє діло. Ану, Деркачу, за палицями!

Деркач, послухний і звинний, уже протискався крізь стоячих серед хати побратимів, коли втім старий Стасюра встав і просив о голос.

— Ну, що там такого, — сказав неохітно Андрусь, — говори побратиме Стасюро, хоч, я думаю, все таки ліпше було би, щоб у Деркача ті палички були під руками. Не завадить закарбувати, скоро що цікавішого.

— Ні, — сказав твердим голосом Стасюра, — я не буду говорити нічого такого, що здалося би до карбування.

— Ну, а що ж такого? — спитав Андрусь і знов зирнув по всіх побратимах. Він побачив, що ті сиділи або стояли з похнюпленими лицами і не дивилися на Стасюру, а тільки немов готовилися слухати його бесіди. Андрусь покмітив, що вони змовилися.

— То, побратиме Андрусю, — говорив сміливо старий ріпник, — що пора би нам найти собі яку іншу, ліпшу роботу, аніж те карбування. Що ж то ми, діти, чи що? У побратима Деркача цілі в'язанки покарбованих палиць, а яка з них користь? Кому що помогло те карбування?

Андрусь зачудованими очима дивився на старого. Справді, в такий спосіб ніхто ще тут не говорив, і йому самому в голові повернулося питання: «Та й справді, до чого здалося карбування?» Але що на таке питання він зразу не находив достаточної відповіді, то й рішився стояти далі на своїм, щоби викликати ближчі вияснення.

— Кому допомогло? — сказав він звільна. — Ну, але чи для якої допомоги ми се робимо? Чи ти забув, що ми се робимо для пімсти?

— Для пімсти, так, так! Але як же ти тими палицями будеш мститися? Як мститися, то я гадаю, що треба іншого способу, а не тратити дармо час на дитячій забавці. Як мститися, то треба сили, а з тих палиць тобі, певно, сили не приросте.

— Так, — відповів Андрусь, — алеж ми хотіли, як прийде пора, зробити правдивий суд над своїми кривдниками, щоби мати чисту совість.

— Пуста наша робота, — сказав на те Стасюра. — Чисту совість ми й тепер можемо мати, бо кожний чує аж надто добре, скільки і що і як терпить. А щоби помститися, щоби зарадити лиху, треба, крім чистої совісті, ще й сили, а в нас що за сила?

— Так, так, — загули довкола побратими, — що в нас за сила? Хоч би у нас було й три вози накарбованих палиць, то се нам не достає на три п'яді більше сили!

— Га, а відки ж нам сили взяти? — спитав Андрусь.

— Треба припускати більше людей до свого побратимства, треба згуртувати всіх до купи, вказати всім одну ціль — відозвався Бенедьо.

Всі зирнули на нього якимось недовірливо й боязко, тільки один Стасюра притакнув радісно:

— І я так кажу, і я так кажу!

— Алеж бійтеся бога, побратими, чи ви подумали, що з того вийде? Перший-ліпший заволока видасть нас, прискаржить у місті, і нас усіх пов'яжуть і засадять до Самбора, як розбійників! — сказав Андрусь.

Морозом переїняли ті слова побратимів, і всі вони неспокійно й цікаво позирнули на Бенедю, мов очікуючи, що він на те скаже.

— Може то й правда, — сказав Бенедьо, — але як правда, то що се значить? Значить, що з такими цілями, з якими ви досі носилися, не можна показуватися між людей. Що, хочаби згуртувати їх до купи, треба їм показати не саму пімсту, бо пімстою ніхто ситий не буде, але треба їм показати якусь користь, якусь поміч, якесь поліпшення!

— Еге-ге, все він свою поміч тиче! — відозвався від дверей грубий голос Сеня Басараба за той час, коли Бенедьові з великого зворушення не стало духу в грудях і він замовк на хвилю. Він чув, що його кров зачала розігріватися, що думки, котрі досі так уперто йому не давалися, тепер мов якимсь чудом плили і розвивалися в його голові. Слова Сеня Басараба, напівгнівні, напівзгідні, були для нього тим, чим острога для біжучого коня.

— Так, я все про поміч говорю і не перестану говорити, бо мені здається, що тільки ми самі можемо собі допомогти, а більше ніхто нас не порятує. Аджеж нашим панам не йде про те, щоби робітникові ліпше жилося. Вони ще якби могли, то погіршили би його життя, бо їм

аж тоді добре, як робітник, до посліднього доведений, не має чого хопитися і мусить здатися на їх ласку й неласку. Тоді вони присилують його до всякої роботи і заплатять, що самі схочуть, бо для нього, голодного та голого, нема вибору! Ні, тільки ми самі мусимо помагати собі, як не хочемо довіку отак пропадати. А мститися, вважайте самі, до чого то доведе. Від ніякої пімсти нам ліпше не буде, хіба ми схотіли б зробити в цілім краю яку війну або що! А так: покараєте сього або того кровопийцю, на його місце другий уже давно нагострився. Та й навіть постраху не буде на них, бо прецінь будете примушені робити все потаємно, то й ніхто не буде знати, хто се й за що зробив. А як дізнаються, ну, то ще гірше, бо беруть чоловіка, і кинуть, і гниї! Я гадаю, що треба нам добре зостановитися і шукати іншого виходу.

Знов замовк Бенедьо, мовчали й усі побратими. Бенедьові слова невдержимою силою втискалися до їх переконань, але, на нещастя, вони валили те, що там досі стояло: надію на пімсту, але натомість не ставили нічого нового. Один тільки Сень Басараб, сидячи на порозі з люлькою в зубах, похитував недовірливо головою, але не говорив уже нічого. Сам Андрусь, хоч, очевидно, ввесь той новий поворот у думках деяких побратимів був, бачилося, для нього дуже неприємний і непожаданий, — а й він склонив свої потужні плечі й опустил голову: Бенедьові слова заставили і його задуматися.

— Добре то було би, то певно, — сказав він вкінці, — але як се зробити, як помагати собі самим, коли у нас сили нема й настільки, щоби кожний сам собі поміг?

— Отож то й є, що в одинокого нема сили, а як їх збереться багато, то й сила буде. Ти один сотнарового каменя не підоймеш, а кілька нас підойме його як ніщо. Велика річ для рішника при сякім-такім зарібку дати на тиждень шістку складки, а най збереться сто таких, то вже маємо десять ринських тижнево і можемо бодай у наглій потребі допомогти кількох нещасливих! Чи правду я кажу, побратими?

— Гм, та воно то правда, розуміється, так, так! — почулося з різних боків.

Лиш там у куті коло дверей понуро мовчав Прийдеволя і невдоволено воркотів Сень Басараб:

— Добре йому, міському чоловікові, говорити про складки! Ану трібуйте, чи на весь Борислав найдете десять таких, що вам скотять давати ті складки!

— Ну, — відказав на те живо Бенедьо, — се вже ти, побратиме, та собі, на вітер говориш. Ось нас тут є дванадцять, і я думаю, що кожний з нас радо до того пристане.

— Пристанемо, пристанемо! — загули деякі побратими.

— Тільки треба добре над тим обадитися, на що складається ті гроші і що з ними робити! — сказав з повагом Андрусь.

— Ну, розуміється, так таки зараз і обрадьмо! — підхопив Стасюра.

— Ба ні, — сказав Бенедьо, — поперед усього треба знати, чи взагалі маємо складати складки, чи ні. Тут, бачу, деякі побратими не раді тому, хотіли би, щоби все осталося так, як досі...

— Ти бо також крутиш, — перервав йому бесіду напівгнівнво Матій, котрий досі мовчки сидів коло Андруса, зразу немов думаючи о якихось

посторожніх речах, але чим далі, тим цікавіше й уважніше прислухувався до всього, що говорилося в хаті, — ти не питай, чи то кому приємно чи неприємно слухати. Знаєш щось доброго й розумного і для всіх корисного, то виїжджай з тим на «пляц», говори просто з моста. Як побачимо, що твоя рада ліпша від других, то приймемо, а як твоя буде гірша, то аж тоді можеш нас перепрошувати, що дурницями час нам забираєш!

По такій досадній заохоті Бенедьо зачав говорити «просто з моста».

— Бо то, — зачав він, — знаєте, як маємо піти на складки для своєї пшмочі, то вже треба зовсім усе змінити, не так, як досі було. Карбування всяке набік, головництво набік (при тих словах Бенедьові здалося, що гарячково палаючі очі Прийдеволі з темного кута зирнули на нього і пропалюють йому лице своїм їдким, палким поглядом, і він спаленів і похилив лице додолу), — зовсім інакше треба говорити до людей. Не пімсту їм показувати, а рятунок. Розуміється, кривди і злодійства не закривати, але наводити людей на те, щоби в'язалися до купи, бо проти багатів та силачів один одинокий робітник не встоїть, а всі, як зберуться до купи, то певно борше зможуть устояти.

— Зможуть устояти? — відозвався знов невірний Сень, — рад би я знати, як зможуть устояти? Чи всилують багатів, щоби більше за роботу платили, чи що?

— А що ж, не могли би всилувати? — підхопив живо Бенедьо. — Ану, якби так усі змовилися і сказали: не підемо робити, поки нам плата вища не буде? Що тоді багаті зробили би?

— А! А й справді! От гадка добра! — скрикнули побратими в один голос. Навіть Андрусеве лице трохи роз'яснилося.

— А що зробили би, — відповів Сень, — напровадили би з усіх світів нових робітників, а нас нагнали би.

— А якби ми стали лавою й не пустили тих нових і просили їх, щоби заждали хоч доти, доки наша справа не виграє? Можна би в такім разі повисилати своїх людей і по околичних селах, щоби там оголосили: до такого і такого часу не йдїть ніхто до Борислава, поки наша війна не скінчиться!

— Гурра! — закричали побратими. — То мені рада! Війна, війна з багачами і здирцями!

— Ну, і я гадаю, що така війна ліпша, ніж усяка друга, — говорив далі Бенедьо, — раз тому, що то війна спокійна, безкровна, а подруге й тому, що можемо підняти її зовсім одверто і сміло, і ніхто нам за неї нічого не може зробити. Кожний, скоро що до чого, може сказати: не йду на роботу, бо замало платять. Заплатять стільки й стільки, то піду та й годі.

Радість побратимів була дуже велика, коли почули ту раду, а й сам Бенедьо тишився не менше від других, бо рада прийшла йому до голови зовсім несподівано, в жарі суперечки з Сеньом Басарабом.

— Ба, добре ти кажеш: війна, перестати робити! Але хоч би й усі пристали на те, то, скажи ти мені, будь ласкав, з чого вони будуть жити за той час безроботиці? Адже тяжко й погадати, щоби багаті зараз першого дня та пом'якли і згодилися добровільно давати нам

більшу плату. Може, прийдеться сидіти без роботи й тиждень, або й ще довше, ну, то з чого тоді вижити стільки народа?

Закид був справді важкий, і лиця робітників знов посумніли. Їх свіжо розбуджена надія на таку новітню війну і перемогу над багачами була ще дуже слаба й непевна і зараз за першим закидом почала бліднути.

— Отжеж то на те треба зробити складки, щоби забезпечитися на таку пригоду. Аж якби з тих складок набралася вже сума порядна, така, що вистала би, возьмім на тиждень, або на два тижні, то тоді можна робити змову. Розуміється, тих, котрі не хотіли би належати до змови і йшли опісля на роботу, тих зараз чи по волі, чи по неволі, за карк та й геть з Борислава, нехай не псують нам діла. Так само під час безробітці могли би наші такі люди найматися де на іншу роботу, до лісу, до тесельки або де, тільки щоби не до нафтових робіт. Таким способом ми швидко зламали би ту панську пиху й добилися, певно, ліпшої плати.

— Добре говорить! Так треба робити! Добра рада! — відзивалися ріпники. Почався живий гамір у хаті, всі нахвалялися, що прикрутять дерунів нога гопрі ногу, кожний давав свої ради і не слухав чужих, кожний доповнював і лицював Бенедьову думку, прикроюючи її до своєї вподоби. Один тільки Сень Басараб сидів мовчки на своїм місці і з жалем дивився на ту рухливу громаду.

— Що з ними зробиш, — воркотів він, — коли вони готові бігти за кожним, хто їм два-три красні слова покаже! Ну, про мене, нехай біжать за тим медівником, будемо видіти, як їм посмакує. Але я своєї стежки не покину! А ти, побратиме? — обернувся він до Прийдеволі, що все ще стояв у темній куті і непевно позирав то на Бенедя, то на гаміралих, оживлених ріпників.

Він стрепенувся, коли Сень заговорив до нього, а опісля швидко сказав:

— І я, і я з вами!

— З котрими вами? — спитав гризко Сень, — бо тут ми тепер, як бачиш, двоякі. Чи з ними от, чи зі мною і братом?

— Так, з тобою і братом! Ти чув, що сей про головництво говорив? Мов розпеченим ножом мене в серце шпигнув.

— Е, але ти знов так дуже тим не турбуйся! — уговорював його Сень тихим голосом. — Що ж такого великого сталося? Адже той собака певно заслужив на те. Ти забув про свою?..

— Ні, ні, ні, не забув! — перервав Прийдеволя. — Певно, певно, що заслужив! Сто раз заслужив!..

— Ну, так чого ж тут гризтися? Хіба суду боїшся? Не бійся, комісія поїхала в тій добрій вірі, що він сам упав до ями; ще хазяїна на кару засудять, чому яму не заткав!

— Ні, ні, ні, — знов якимось гарячково-болісно перехопив Прийдеволя, — не боюся комісії! Що комісія? Мені здається навіть, що якби комісія... тес... викрила, то мені легше було би!

— Тьфу, най бог боронить, ти що таке торочиш?

— Послухай лишень, Сенью, — шептав Прийдеволя, нахилившись до нього й судорожно стискаючи своєю міцною рукою його плече, —

мені здається, що той... панок, знаєш... той, що в ямі погіб, що він не був винен, що то котрийсь другий усе зробив, або що!

— Як? Як? От також щось! Хіба ж він не був при тім?

— Так, так, був, і сміявся навіть, але чи вже за те смерть, що сміявся? А може він не робив нічого, а тільки ті?

— Але відки тобі такі думки до голови приходять, хлопче? — запитався зачудований Сень. — Упав батько згори, дідько його бери! Погіб той, ну й добре!

— Але, як він не винен? Знаєш, як я здивав його і вхопив у руки, і він почув, до чого се воно йде, то так спищав: «Даруй життя, даруй!» А як я в тій хвилі пхнув його... знаєш... то він тільки зойкнув: «Гіє винен, не винен!» Опісля задудніло, затріщало, я полетів геть. Але той голос його все зі мною, все в мені, так і чую його! Господи боже, що я зробив! Що я зробив!

Бідний парубок заламував руки. Сень дармо старався потішити його. Йому все здавалося, що вкинений в яму касієр був невинний.

— Ну, як той був невинний, то ти поправся, — сказав вкінці роззоблений Сень, — і пішли й винних тою самою дорогою! Нехай невинний дармо не покутує!

Ті слова були мов удар обуха для Прийдеволі. Оглушений ними, він похилив голову і знов затисся в свій кут, не говорячи й слова.

А між тим побратими кінчали нараду.

— Головна річ тепер, — говорив Бенедьо, — вербувати людей до нашої кумпанії. Хто з ким на роботі стоїть, або в шинку здиблеться, або на вулиці розбалакається, зараз і навіязувати про те! Все розказувати: яка плата нужденна і який рятунок можливий. І складки збирати. Я гадаю, щоби кожний збирав між своїми знайомими, а назбиране щовечора віддавав головному касієрові, котрого тут нині треба вибрати.

— Добре, добре, треба вибрати касієра! — гукали всі. — Ану, кого би тут на касієра?

Радили то сього, то того, вкінці стало на тім, що нема ліпшого касієра, як Сень Басараб.

— Що, — сказав неприязно Сень, почувши се, — я мав би бути вашим касієром? Ніколи! Я віднині й зовсім не хочу належати до вас! Ані я, ані мій брат.

— Не хочеш належати? А то чому? — скрикнули всі.

— Бо ви сходите з тої дороги, на котру раз стали при здоровій застанові. Її своєї дороги не попускаю!

— Але хто ж яку дорогу змінє? — сказав Андрусь. — Тут зовсім нічого не змінюється!

— Що? І ти з ними? — спитав понуро Сень.

— Так! З ними!

— А присягу забув?

— Ні, не забув.

— А ногами топчеш, хоч і не забув.

— Не топчу! Послухай лишень і не фуріяйся!¹

¹ Фуріятися — сердитися.

І Андрусь приступив до нього й почав щось стиха говорити йому до вуха, що зразу, бачилося, не припадало йому до смаку. Але чим далі, тим більше випогоджувалося Сенева лице, і вкінці майже радісно скрикнув він:

— А, коли так, то добре! А я, дурний, і не догадався! Здорові, побратими, буду вашим касієром і надіюся, що не пожалуєтеся на мене!

— А тепер ще одне, — сказав сильним, радісним голосом Бенедьо, котрий нині раптом із звичайного побратима став немов головою і провідником усіх. — Побратими-товариші! Ви знаєте, я простий робітник, як усі ви, виріс у біді і нужді, бідний мулярський помічник і більше нічого. Несподівано й непрошено впала на мене панська ласка і мене Гамершляг поставив майстром, а далі й будівничим коло нової нафтарні. Дякувати йому не маю за що, бо я його не просив о ласку, а тільки йому ж з того користь, що не потребує окремо платити будівничого. А мені дає по три ринські денно; як на мене, бідного робітника, то се сума дуже велика. У мене в Дрогобичі бідна стара мати, їй мушу післати щотижня часточку зі свого зарібку, нехай два ринські, другі два ринські спотребую через тиждень для себе: значиться, лишається за кожний тиждень ще чотирнадцять ринських. Усе те я обіцяюся давати до нашої каси!

— Гурра! — закричали побратими. — Нехай живе побратим Бенедьо! Я також обіцяю по ринському на тиждень! Я по п'ять шісток! Ось мої три шістки! Ось мої! Ось мої!..

Бенедьова бесіда, а ще більше його приклад розбудили в усіх запал і охоту. Сень Басараб тут таки зібрав на початок дещо грошей, а Прийдеволя, котрий знав крихітку письма і котрого Сень упросив собі за помічника, попрозначував столярським олівцем на кусинку бібули з тютюну, що хто дав.

Весело розійшлися побратими, радісні надії виринали в їх головах з-поза темних теперішніх сумороків і пестили їх ширі серця, мов схід сонця рожевим блеском красить пусті, каменисті й сумовиті вершини Бескиду.

IX

Восени, коли цвіти вже повідцвітали, спадь не паде і пчоляче живо скінчилося, починається на якийсь час голосне, гамірливе життя в уліях. Пчоли, так як і хрищений народ, скінчивши свою нелегку роботу, люблять погупорити, зібратися купками перед очками та коло затворів, поговорити та потріпати крильцями. Зразу зовсім ще не можна порозуміти, що воно таке й до чого йде. Ще в улію не сталося нічого нового. Ще кілька пильніших робітниць уперто вилітають щодень на поле, щоби по цілоденнім шуканню вернути вечором домів з невеличким здобутком на лапках. Ще ситі трути гордо побренькують собі, проходжуючися поміж наповнені медові комори та виходячи щодень божий уполудне на верх улія погрітися на сонечку, подихати свіжим повітрям, розправити й розмахати неробучі крилечка. Ще, бачиться, цілковитий спокій, примірна згода в улію. А між тим уже в улію іншим духом повіяло. Пчоли-робітниці якось таємничо шепочуть поміж

— Але хто ж вас навів на такий розум, що треба собі який рятуюк давати?

— А хто мав нас наводити? Нібито чоловік і сам не знає, що як несе, то треба прикладати зимного? Та й ще якби то не так дуже немо! А то видите, дома голод, не зародило нічого, тато й мама там десь пхнуться та мруть з голоду, гадаю, чей хоч ми тут дещо заробимо, що самі прожнемо і їм хоч що то можемо, а тут от що! І на стільки не можемо заробити, щоб самим прожити в ти проклятих ям! Народу натислося, за роботу тяжко, пата мава і чимраз ще менше, а тут ще заводи-бачи хаїба не довозять, дорожню от яку заробили: до хайбця докупитися тяжко! Ну, кажіть самі, чи можна так жити? Радше вже або зовсім відразу згинуть, або деяк порятуюватись!

В таких словах велася звичайно розмова між рішниками і такі підносилися жалоби з усіх боків. Свою такі мусили трапляти до переконання кожного, хто мав і на своїх паєчах деїтати чималий татар власної своєї нужди. Особиста кривда, особиста нужда і грижа кожнотого робітника переказувалася другим, ставалася часткою загальної кривди і нужди, доливалася, мов краплина до бочки, до суми загальних жалоб. І все те, з одного боку, давало й путало людей, непривичних до важкої праці мислення, але, з другого боку, дразнило й агітувало їх, розривало нерухливих та рівнодушних, розбуджувало очікування і надії, а чим вище настроєні були очікування і надії, тим більше уваги звертали люди на своє поводження, на кожну, хоч і як маловажну, подію, тим більше ставали вражливі на кожну нову несправедливість і кривду. Сварки між робітниками і надзирцями ставали тепер чимраз частіші. Надзирці ті привикли були віддавати уважати робітника за худобину, за річ, котру можна втрутити, де хочеться, копнути ногою, викинути, коли не сподобається, сипути котрої смішно говорити про якусь людське поводження. А й робітники самі, звичайно видірки з наїбідлиших, відмавлявську прибитих та в нужді зацікавлених людей із околичностей, зносили терпеливо ту наругу, до якої привичувало їх тяжкими товчаннями від дитинства їх убоге життя. Правда, часом ачуалася і між ними дивним способом улюблени, мілні, неповамані натурі, як то брати Басараби, але їх було мало, і борисавські багаті дуже їх не любили за їх непокірність і гострий язик. Але тепер нараз почав все змінюватися. Найсмирніші робітники, халоні і дівчата, котрих досі можна було, не стісняючися ні трох, кривдити й ганьбити, — ті, замість давніх жалобних мін, просьбі і сльоз, ставалися тепер гостро та грізно. А що найдивніше, то те, що в кошарах, де поперед кожний терпів, робив і жувився сам про себе, якимсь чудом вродилася дружність і співчуття всіх за одним, за всіми. Ненастанна, жива обміна думок, почуття власної неволи, зміннене й піднесене почуттям неволи других, виробило ту дружність. Скоро тільки бача припинявся несправедливо до робітника, почав ні з свого, ні з того ахати та ганьбити його — вся кошара обривувалася на нього, притишувала його до аякого, то настільки, то порозам. При тихневих випадах почалися тепер чимраз буряніші та грісніші крики. За одним покривдженим вступаюся десять товаришів, до них не раз прилучувалася ще других десять з других кошар і всі вони юрбою вважувалися до канієлярії, обступали

касієра, кричали, доносилися повної виплати, грозили і звичайно ставили на своїм. Пани зразу кидалися, кричали, грозили й собі ж, але, видячи, що ріпники не уступають і не пуджаються, але противно чимраз більше роз'яत्रуються, уступали. Вони на разі ще не признавалися самі собі, що положення стало вже не те і може статися грізне, — вони ще, а особливо великі власники, походили собі гордо по Бориславі, з-пишча позирали на робітників і радісно затирали собі руки, чуючи, що голод по селах змагається, видячи, що людей з кожним днем більше прибуває до Борислава. Ще вони й не подумували ні про що, як тільки про свої спекуляції, ще й не снилося їм, що робітники можуть якимнебудь способом перебуркати їм їх пляни і допімнутися серед тої погоні за золотом також і свого кусника. Ще вони спали спокійно і не чули чимраз голоснішого гомону внизу, не чули понурої духоти в повітря, котра звичайно залягає перед бурею.

І скоїлася та важна переміна серед бориславських робітників несподівано швидко. Аж самі наші знайомі побратими, котрі дали перший товчок до тої переміни, аж самі вони здивувалися, видячи, яким голосним відголосом лунають по Бориславі їх слова. Навіть самі недовірливі з-поміж них, котрі нерадо гляділи на перемену в цілях і роботі побратимства, навіть брати Басараби, видячи, як пильно хапають ріпники їх слова і як живо розвивають їх далі по-своmu, почали ширіше приставати до нового руху. Вони виділи, що Бенедьо і Стасюра правду говорили, кажучи, що треба вийти з дотеперішнього тіснокружкового побратимства й понести своє слово і свою думку між широку громаду, а тепер переконалися, що серед тої громади грунт добре приготований під засів такого слова і що те слово через розширення в громаді не то що не втратить нічого, але, противно, набере великої сили. Зрештою, брати Басараби, а за ними й деякі другі завзятіші побратими не ставали оконечно на тім, що радив Бенедьо, а думали так, що коли б не вдалася Бенедьова рада (а в її удачу вони й тепер ще мало вірили), то тоді можна буде повернути цілу величезну силу збентеженої робітницької громади на інше діло, на те діло, для котрого вони в першім початку зав'язали своє побратимство. Тому то вони по довшій розвазі не тільки не банували¹ на Бенедя за те, що своїми радами відвів побратимство від його первісного напрямку і попровадив його за собою по іншій стежці, а, противно, вони були вдячні за те, що мимо своєї відомости, він прийнявся єднати для їх цілей більшу силу і прийняв на себе провідництво туди, куди вони досі не осмілювалися ступити. Вони проте взялися ширі працювати для Бенедьових думок, знаючи, що коли б удалося ті думки вповні перевести, то по дорозі зробилося би й те, чого вони бажали; а коли не вдасться Бенедьова думка, то сповнення їх первісної цілі буде тоді ще певніше. Значиться, саяк чи так, а Бенедьо, працюючи для всіх робітників, працював і для них.

Зате яке життя, який рух пішов тепер у невеличкій хаті край Борислава, де жили Матій і Бенедьо. Щодень вечорами приходили побратими по два, по три, розповідали, як іде діло, як приймають ріпники їх слова, як домагаються ради, як виступають проти панів. Наряди

¹ Банувати — ремствувати, а також сумувати.

тривали не раз досить довго, і перед очима наших знайомих чимраз ясніше виднілася дорога, котрею далі треба ступати. Ще в самому початку, коли наші побратими рішили вербувати до свого побратимства широку громаду бориславських ріпників, вони цілі два вечори нараджувалися над тим, як се почати, щоби і найлегше доказати свого, і не звернути передчасно на себе увагу. Тоді ще в живій пам'яті були переслідування й арештування поляків — учасників повстання 1863 р., і деякі побратими виразили свій страх, щоби в разі викриття поліцією не насила на них і не обвинила їх о який бунт, — а в такім разі і вся робота пропала би за нізачо. Екінці Бенедьо порадив так: у першім початку піддавати робітникам свої думки немов збоку, випадково, повільно, а вперто, в кожній розмові, будити в усіх почуття свого бідного, нужденного положення і zarazом показувати всім у дальшій далечині можливість поправи. Таким способом, — говорив Бенедьо, — між людьми прокинеться неспокій, роздразнення, бажання поправи, — одним словом, витвориться серед маси ріпників напруження, котре, зручно піддержане й побільшуване, дасться в відповідній хвилі повернути раптом і з великою силою в діло. Та рада дуже подобалася всім побратимам, і вони прирекли за нею поступати. Не пройшло й двох тижнів, а та ціль була майже вповні осягнена. Робітники по роботі юрбами ходили по Бориславі, гомонячи та нараджуючися; шинки пустіли чимраз більше, а роздразнення і неспокій між народом чимдалі змагалися, і нетерпеливі побратими чимраз голосніше домагалися, щоби уже раз виступити їм одверто й узяти на себе провідництво в широких робітницьких руху. Але Бенедьо, а за ним і брати Басараби стояли на тім, що треба ще трохи підждати, поки вище й бурливіше не битимуть хвилі робітницького роздразнення.

А ті хвилі, двигані правдивою нуждою і притиском, піддувані зручно пекучоправдивими словами побратимів, били чимраз вище й бурливіше. Простий чоловік — ворог усякого довгого думкування та міркування. Правда, власним розумом не швидко він доходить до ясної сконечної думки, томиться довго засівшою йому в голову гадкою, — але коли усядеться і проясниться у нього, зложиться в оконечний, твердий і ясний образ, тоді вже йому не до забавки, не до міркування, тоді він усею силою свого ества преться зробити думку свою ділом, тоді конечно боротьба між ним і противниками його мислі. От так само було й тут. Бачилося б, і не велика річ чоловікові, що герпить щоденну нужду та кривду, прийти до почуття тої нужди і кривди, — а прецінь як пізно прийшли до того почуття бориславські робітники! І бачилося би, що такого великого в тім почутті, самім безвідрадным та сумнім! А між тим якого неспокою наробило, яку бурю підняло воно в головах усіх робітників! І швидко з безвідрадного та сумного чуття виродилося грізне завзяття, мимовільна дружність і непокірливість своїм кривдникам. Від слів почало доходити до діл. Ось одного дня пронеслася по Бориславі вість, що там робітники потурбували в якімсь заулку касієра, котрий, замість звичайних двох центів¹ положив собі був брати у робітників по чотири центи «касієрного» від одної шихти,

¹ Цент — менше копійки.

т. є. від одного 12-годинного робочого дня. Та вість була немов знаком, за котрим швидко по собі слідувало більше подібних випадків. За кожною вісткою з подібною подією росло завзяття і відвага ріпників. Вони вже прямо в очі всяким касіерам, надзірцям та контролерам почали нахвалятися, що не будуть довше терпіти над собою кривди. Страх почав падати на всякі людські п'явки. А коли одного дня пронеслася по Бориславі чутка, що коли один надзірець несправедливо зарахував якусь високу кару ріпникові, а касієр при виплаті хотів йому потрутити ту кару з платні, то ріпники підняли при касі великий крик і гамір, почали жадати перед себе надзірця, щоби виправдався, за що се таку кару наложив на їх товариша. Надзірець сховався десь, касієр жартом, щоби їх позбутися, сказав їм: «Ідіть і шукайте його, а як знайдете, то приведіть його сюди за вухо!» Ріпники з оглушуючим криком кинулися на всі боки і по хвилі найшли надзірця, почали з ним шарпатися і таки силою справді за вуха притягли його до касієра, розуміється, привели потовченого, подряпаного і з понадриваними вухами. І хоч кількох ріпників за те арештовано й заперто в громадським арешті, то прецінь між ріпниками та вість наробила великого розголосу і шуму, а на панів кинула чималий пострах. Ріпники того самого таки вечора величезною юрбою, під проводом братів Басарабів, пішли до бориславського в'їта і випросили в нього на волю всіх арештованих, — і величезний сміх радості пішов поміж робітниками. Пісні і погрози загули по вулицях Борислава, увільнених опроважували від шинку до шинку і поїли і по тисячу разів допитували їх, як то вони провадили надзірця за вухо до каси.

Поки гула п'яна радість по вулицях Борислава, в убогій Матієвій хатині сиділи побратими й радилися, що діяти. Всі годилися на те, що тепер пора, що треба взятися до діла.

— Скликати збір! Скликати збір! — говорили всі.

І врадили, не видаючи свого побратимства, скликати збір усіх ріпників за Бориславом на толоці. В неділю о полудні мали там усі зійтися на нараду.

Мов громова іскра, так пронеслося на другий день з уст до уст, від ями до ями, від кошари до кошари, від нафтарні до нафтарні нечуване досі слово:

— В неділю о полудні! На толоку коло Борислава! Нарада, нарада, нарада!

Ніхто не знав, що се буде за нарада, над чим будуть радити, хто скликає? Та ніхто й не питався про те. Але всі почували, що се буде велика хвиля, що від неї багато буде залежати, — і всі покладали великі, хоч і неясні очікування на ту хвилю. Нарада! Нарада! Нарада! Се слово, мов які чари, прояснювало вив'ялі, збідовані лиця, кріпило мозолисті руки, напростувало здавна похилені плечі. «Нарада! Наша нарада!» — неслоя то голосно, то шептом по всіх закутках, і тисячі сердець з нетерплячкою билися, дожидаючи неділі й наради.

З нетерплячкою дожидали її й наші побратими, а особливо Бенедьо й Андрусь Басараб.

Буря збиралася над Бориславом — не з неба до землі, але з землі проти неба.

На широких болонях,¹ на бориславській і банській толоді збиралися грізні хмари: се ріпники сходилися на велику робітницьку раду. Всі цікаві на нову, досі нечувану появу; всі повні надії і якогось таємного страху; всі згідні в роз'яренню і ненависті до своїх гнобителів. З гамором або шептом, більшими або меншими купками, з горішнього й долішнього кінця або і з середини Борислава плили-напливали вони. Чорні, зароплені кафтани, лейбики, сіраки та гуні, такі ж сорочки, переперезані то ремнями, то шнурками, то лямками, бліді, пожовклі та позеленілі лиця, пошарпані та зароплені шапки, капелюхи, жовнірські «гольдици», бойківські повстані крисані та підгірські солом'яники, — все те густою, брудною, сірою хмарею вкривало толоку, товпилося, хвилювало, гомоніло, мов прибуваюча повінь.

— Що тут довго радити? — гомоніли в одній купі. — Тут рада одна: пани світ зуймили, пани нам жити не дають, пани голод навели на нарід!

— Треба нам узятися докупи, не піддаватися панам! — викрикували в другій купі.

— Добре вам казати: не піддаватися. А як голод притисне, зарібку пан не дасть, тоді й ви опустите хвіст і піддастесь сухій вербі, не то панові.

Голод — велике слово. Мов грізна змора, стояв він у кожного за плечима, і на згадку про голод притихли голосні, смілі крики.

— До ями кожного, хто над нами збиткується! — гомоніли в другим кінці.

— Та що то з того, — угомонував старий Стасюра. — Раз, що хто верже другого до ями, той піде гнити до криміналу...

— Овва, ще хто знає, чи піде, — сказав сумовито Матій, — А от злодій Мортко верг мого Іванчика, ще й гроші його забрав, і донині ходить по світі та насмівається з робочих людей.

— Е, то багач, то багач! — закричали деякі. — Багачеві все ввійде. А нехай би бідний чоловік зробив щось подібного, ну, ну!

— А подруге, — говорив далі Стасюра, — сто збиткується над нами, а тисяча обдирає нас по праву, так що й не можна сказати, щоби збиткувався; і чемно і ладно з вами: на тобі, що тобі належить, а прецінь при тім чує чоловік, що з нього шкіру міхом деруть. В тім наша біда!

— Правда, правда! — гомоніли ріпники.

— Та що то, — говорили другі, — на то вже відай нема ради.

— Як то нема ради, — сказав Стасюра, — на кожну слабість зілляє, треба тільки пошукати. А що ж, хіба ж би на наше горе не було ліку? Треба пошукати. На то нас нині зійшлася така громада, щоби про те поговорити. Аджеж знаєте: громада — великий чоловік; де один своїм

¹ Болоня — пустир, пасовисько, толока.

розумом нічого не вистачить, там громада все таки борше ладу дійде.

— Коли б то сталося, щоби ми нині до якого ладу дійшли, — говорив ріпники. — А час уже великий, а біда до кости догризає!

Такі й подібні розмови велися по всіх кінцях і по всіх купках. Побратими розділилися й підготовували всюди народ до своїх думок, додавали їм віри в можливість поліпшення і поправи їх нужденного життя, зміцнювали їх надію на громадський розум і громадську силу. А покищо все ще нові громади напливали й напливали. Сонечко стояло вже серед неба і пекло немилосердно, піднімаючи хмарою густу, вонючу нафтову за мороку понад Бориславом. Понад синіючим високою стіною Ділом мереждали хвилі розігрітого повітря. Від річки віяло лагодячим холодом.

— Ну, що ж, пора зачинати раду... зачинати раду... вже всі зійшлися! — загомоніли робітники з усіх боків.

— Хто має що говорити, нехай виходить в середину, на оцей камінь! — сказав своїм потужним, звучним голосом Андрусь Басараб.

— Ставайте довкола... зробіть місце довкола каменя, — гомоніли ріпники, обступаючи.

На камінь виступив Бенедьо. Він не привик говорити перед такою великою громадою і був трохи змішаний: у руці обертав свою шапку і позирався на всі сторони.

— Се що за один? — закричали з усіх боків ріпники.

— От робучий чоловік, муляр, — сказав Бенедьо.

— Ну, то говори, що маєш говорити!

— Я й небагато що маю говорити, — сказав Бенедьо, потрохи осміляючися. — Я тільки те хотів на разі сказати, що кожний і без мене знає. Біда нам робучим людям. Працюємо тяжко: ночі не досипляємо, вдень і відіхнути не маємо коли, мозолі на руках набиваємо: старі ще не зізли, а вже нові росли, і що нам з того? Кажуть: гірко заробиш, солодко з'їш; а ми чи багато солодко в'їмося? Гірко заробляємо, то правда, але ще гірші наші вжитки. Та й то більше мліємо голодом, ніж ситости зазнаємо. Та й ще коби хоч не збиткувалися над нами, не кривдили, не зневажали нас на кожному кроці! А то, самі видите, яка нам повага. Робучий чоловік у них і за худобину не вартує!

— Правду говорить, правду говорить! За худобиною, за псом більше стоять, як за бідним чоловіком! Гей, гей, чи то бог дивиться на те?

— Та й ще розважте, — говорив далі Бенедьо, — на кого ми працюємо, хто з нашої роботи користь має? Пани! Власники! Бідний ріпник сидить по шість, по вісім, по дванадцять годин у ямі, в замороці та смородах, мучиться, генає та копле штольні попід землею, другі робітники стоять при корбі, при млинку і крутять, аж їм мозок у голові крутиться і послідні допомоги¹ з них тягне, а власники продають воск і нафти і збирають тисячні суми, і панують, будують доми муровані, вбираються та їздять у каретах та бризгають болотом на бідного чоловіка! І слова доброго від них він ніколи не почує. От на кого ми робимо і яку подяку маємо за те!

¹ Допомоги — жили.

— Най їх бог покарає за нашу працю і нашу нужду! — гукнули ріпники з усіх боків.

— Так то воно, так, — говорив далі Бенедьо по короткім передиху, — що най їх бог покарав. Але то ще хто знає, чи бог схоче їх покарати, чи ні, а, подруге, хто знає, чи нам від того буде легше, як їх бог покарає. А тут видимо, що бог якийсь більше любить нас карати, ніж їх! От і тепер покарав бог наші села голодом, а тут у Бориславі пани прийнялися й собі ж нас карати; плату вменшують щотиждень, і ще як хто поважиться допоминатися, то ганьблять в очі: «Іди собі, — кажуть, — коли тобі кривда, я десять найду на твоє місце за таку саму плату». То погадайте ж собі самі, що тут нам допоможе здаватися на кару божу! Я гадаю, що ліпше так робити, як говорять наші люди: бога взивай, а рук прикладай. Кара божа — карою божою, а нам треба собі братися докупити і радитися, як би тут власним заходом з біди вигарматися.

— Ба, в тім то й штука! Як вигарматися, коли ми бідні й допоміжні відки не маємо? — крикнули робітники.

— Ну, я на те наказу не можу дати ніякого, — сказав Бенедьо, — але коли би ваша воля послухати, то я сказав би вам, яка про те моя гадка.

— Говори, говори! Слухаємо! — загули ріпники.

— Ну, коли говорити, то буду говорити. Правду ви кажете, що допоміжні нам ні відки не надіятися, бо хто ж нині хоче помагати бідному робітникові, а зрештою хоч би й скотів помогти одному, то не зможе допомогти всім, такий величезній громаді. Тут тільки ми самі, дружньою силою можемо собі помогти.

— Ми самі? А то як? — далися чути недовірливі голоси.

— Правда то є, — сказав Бенедьо, — що на тепер не зможемо собі цілком помогти. Бо яка поміч можлива, коли чоловік працює не на себе, робить-робить, а другий його працею користується? Поки вся наша праця не буде йти на нашу користь, поти нам добра цілковитого не буде. Але дрібку, що то підлягувати чень зможемо. От а дивіть, скільки разів трапляється чоловікові остатися без роботи! Ходить чоловік, як загорілий, мечеться, мов у гарячці, сюди й туди, а роботи годі дістати. Мліє чоловік з голоду, іде до пана й напрошується на якубудь, хоч би й на найпоганішу роботу, щоби тільки з голоду не загинути. Ну, видите, а якби так ми, скільки нас тут є, обов'язалися щотиждень по виплаті складати, нехай по центові, нехай по два, то почисліть самі, яка би сума з того вийшла. Якби нас найшлося таких тисяча, то нікому би той цент не впався так тяжко і не затяжів би на кишені, а з того щотижня зібралася би така сума, що можна би на несподіваний випадок допомогти десяти людям.

— Правда є, правда є! — загомоніли робітники.

— Не велика то підмога, правда, — говорив далі Бенедьо, — але, вважайте лишень, що се знову не буде й така мала поміч. Бо вже як так на якийсь час зарятується чоловіка чи ринським, чи півтора, то він не буде потребувати йти до пана і кланятися йому й набиватися до роботи за якубудь мізерну платню, не муситиме знижувати платню другим робітникам. А те, що йому дасться, він може поволеньки та

потрошку виплатити назад, скоро тільки дістане ліпшу роботу. Таким способом наша робітницька каса не тільки що не вменшувалася б, але, противно, все би більшала.

Ріпники стояли мовчки і розумували. Зразу діло видалось їм справді немов і хороше і всі готові були відразу приступити до нього. Але швидко далися чути закиди.

— Е, що з того, — говорили деякі ріпники. — Ну, нехай би й так: ми будемо складати, а хто з того буде користати? Буде так, як по селах, де є громадські каси. Багачі повизичують гроші, користають з них, а бідний тільки мусить складати, а користи з них ніякої не має. Або й ще одне: виберемо касієра, розуміється також ріпника, як і всі ми, то хто нам заручить, що він грошки не візьме і не втече?

Бенедьо слухав тих закидів спокійно.

— Думав я над тим також і от що видумав. Насамперед, страху нема, щоби користали з наших грошей самі багачі, бо між нами багачів нема, усі ми бідні. А подруге, ми не лихварі, гроші на процент зичити не будемо, а будемо видавати тільки в разі правдивої нужди, слабости, безробітці, то, значиться, будемо помагати там, де вже для кожного очевидно, що допомогти треба. Хто опісля зможе, той віддасть нам і надолужить видаток, а хто не зможе, ну, то його також не повісимо. А з касієром, я гадаю, найліпше буде ось як зробити. Якби нас найшлося багато таких, щоби приступили до тої каси, то при кожній кошарі або при кількох сусідніх кошарах ви собі самі вибирайте свого касієра, такого, що вже тут у Бориславі робить раз-у-раз і котрого добре знаєте. Такий касієр міг би збирати гроші тільки з тих кошар, котрі його вибрали. А знаючи, скільки в них людей робить, а скільки обов'язалося платити, дуже легко кожний буде міг знати, скільки касієр має грошей у себе. Скоро б один у чім не сподобався, можна вибрати другого. Ті самі кошари, що мають одного свого касієра, мали б обов'язок підпомагати потребуючих з-поміж себе: про тих вони й найліпше будуть знати, чи, хто і скільки потребує.

— Так, то й але, — загомоніли робітники. — Так, то все буде касієр у нас під оком, а як їх буде багато, то у кожного сума буде невелика, то й менша покуса до циганства, і навіть якби вся та сума пропала, то й се би втрата була невелика. На то можна згодитися.

— Позвольте, ще не кінець на тім, — говорив Бенедьо. — Хто знає, може часом трапиться потреба такої підпомоги, на котру не вистачать засоби з одної кошари. Може трапиться зробити дещо такого, що було би придатне для добра всіх бориславських робітників, а на те треба би більше грошей, більшої каси. То я гадаю зробити ось як. У кожній такій частковій касі, що була би при одній або кількох сусідніх кошарах, усі гроші, які будуть впливати, поділити на три часті. Дві такі третини лишилися би при кошарі на часткові запомоги, а одну третину давалося би до одної, головної каси. З тої каси вже не міг би видавати ані касієр, ані одна кошара, а тільки цілий збір бориславських робітників, розуміється тих, що платять до каси. З неї видавати якнайменше, а громадити гроші для більшої спільної потреби.

— А яка ж би то могла бути така потреба? — питали ріпники.

— От як я собі про те думаю, — сказав Бенедьо. — Як бачите,

тепер пани так дуже впевнилися, що нас багато, що голод зжене робітників чимраз більше до Борислава, що не питають, чи можна нам продохати, чи ні, а знижують нам плату раз-у-раз. І не перестануть ще далі знижувати, доки не впінемося за собою.

— Ей, чи ми не впоминалися, що то поможе!

— Ба, постійте, нехай я вам скажу, як би то впоминатися! То певно, що говорити їм, чи добром чи й погрозою, на нінащо не здається, не послухають. Тут треба не грозити, а зробити таке, щоби вони й не отямилися, відки се на них упало. От що треба зробити. Всі, скільки нас тут є, і ті, котрих тут нема, одним словом, усі, разом, одного ранку, кожний при своїй роботі, приходимо й кажемо: годі, не будемо робити, не можемо робити за таку малу платню, волимо сидіти дома. Доки не буде більшої платні, доти й пальцем не кинемо. І, сказавши те, всі додому!

Рішники аж роти порознімали з диву, почувши таку раду.

— Ба, та як же се, покинути роботу?

— На час, на час, доки пани плату більшу не дадуть.

— Алеж се може потривати довго.

— Ну, дуже довго воно не потриває. Аджеж уважайте: власники поробили з різними купцями контракти: на той та той час достачити стільки воску, стільки нафти, ну, а як на час не постачать, то їм утрата буде десять разів більша, ніж та надвишка в нашій платні. А самі до ям не полізуть, потримаяться, може, кілька днів, та й мусять таки до нас «прийдіте поклонімося».

— Алеж вони собі наспроваджують інших робітників!

— Га, то треба нам так зробити, щоби не поспроваджували. Вислати відси людей на всі околичні села й розпустити такий наказ: щоби на такий час ніхто не йшов до Борислава, бо таке та таке там робиться.

— А як мазурів¹ спровадять?

— То не пустити! Хоч намовою, хоч силою, а не пустити.

— Гм, та се то би можна. Але як же нам прожити за той час безроботиці?

— Отож то на те я гадав би зложити таку головну касу.

— А пани змовляться і хліба не довезуть, схотять нас виголодити.

— Ми й купувати від них не будемо. Як у нас будуть свої гроші, то собі спровадимо самі з міста, ще за танщі гроші!

— І гадаєш, що з того буде нам поміч, що підвищать платню?

— Я гадаю, що мусять, скоро тільки ми видержимо твердо.

— Але таку громаду народу вижити, то треба величезної суми грошей!

— Можемо на час безроботиці відправити одну часть людей на села або де до міста, до других фабрик або де, щоби менше було тягару. Та й то, не пориватися до такого великого діла, поки у нас не буде досить грошей, щоби можна було продержатися хоч тижень. І заки зачнемо, то поперед уладити все порядно, і людей по селах розіслати, і хліба наstarати і всього. Але то про те буде ще час

¹ Мазури — селяни поляки, що мешкають у західній частині Галичини.

поговорити. Тепер скажіть, чи пристаєте на те, щоб у нас були каси: і часткові і головна каса?

— Пристаємо! Пристаємо!

— А на те чи пристаєте, щоби дві третині лишалися в часткових касах, а одна третина щоби йшла до головної каси?

— Ні, нехай дві третині йде до головної каси! Волимо давати по два центи, а щоби тільки нам усім швидше яка полегкість вийшла!

— А до головної каси я гадав би вибрати до заряду трьох людей, котрих добре знаєте і котрим можете завірити. А головна річ, щоби каса була у такого чоловіка, що тут має яку свою посілість.

— Ба, а де ж тут такого найти, коли всі ми зайшли, бідні?

— Я знаю такого чоловіка, старого Матія, що в нього тут своя хатина. Я гадав би, що найліпше касу в нього помістити. І то так, щоби кожний частковий касієр міг кожного часу прийти й перерахувати, що і відки є в касі, і оповістити про те своїх людей. Два другі при головній касі мали би щотиждень ходити по кошарах і збирати гроші. Таким способом усе було би безпечніше, що ніхто ані не оциганить нікого, ані собі грошей не присвоїть. Чи пристаєте на те?

— Пристаємо, пристаємо!

— А де є той Матій? Хочемо видіти його! — закричали деякі, котрі не знали Матія. Матій виліз на камінь і поклонився громаді.

— Ти що за один? — закричали до нього.

— Ріпник, люди добрі.

— В тебе є своя хата?

— Своя, не своя, а так, як би своя. Моєї невістки хата, але вона в службі, не сидить тут.

— А приймаєшся, щоби в тебе була наша каса і щоби ти мав нам за неї давати відповідь?

— Як перед своїм сумлінням, так і перед вами. Коли ваша воля на те, я готов послужити громаді. А зрештою вас тут з половина знає мене.

— Знаємо, знаємо! — озвалося багато голосів. — Можна покласти на нього!

— Ну, а кого ж на других касієрів вибирати? — питали ріпники.

— Вибирайте, кого знаєте, а головню таких, щоби могли добре бігати, — сказав Бенедьо.

— Будь ти!

— Ні, я не можу, слабовитий, як бачите, та й зайнятий надто при роботі, не зможу бігати. А що зможу, те й без вашого вибору буду робити.

За сьм Бенедьо подякував громаді за послухання і зліз із каменя. Почався шум і гамір між ріпниками. До Бенедія тислися ріпники, щоби стиснути його за руку, глянути йому в лице і голосним, щирим словом подякувати за добру раду.

Між тим, робітники швидко згодилися вибрати за двох других касієрів Прийдеволю і Сеня Басараба.

— Дякуємо за вибір і за вашу добру віру! — гукнув Сень до громади. — Постараємося добре послужити нашій загальній справі! А те-

пер, хто що може, прошу скинути по центові, по два, щоби наша каса від початку не стояла пусто!

— Гурра! По центові до каси! — закричали робітники.

— Скидайте кожний по центові, але кожний, — сказав Матій, — то таким способом, порахувавши, будемо знати, скільки нас тут є!

Пристали й на те, і коли зібрано гроші, почислили 35 ринських.

— Півчетверта тисячі нас зійшлося! — крикнув Сень Басараб. — У касі нашій тридцять і п'ять ринських! А чи тяжко нам прийшло скинути таку суму!

— Що то за сила громада! — говорили між собою ріпники. — Добре то якийсь сказав: громада плюне по разу, та й одного потопить!

Гамір змігся, але був се вже не понурій, тривожний гамір прибитої, безрадної маси; се був веселий гамір бджіл, що і для них настала весна, і зацвіли цвіти, й ожила надія щасливішого життя.

XI

Діла йшли дуже добре. Леон Гаммершляг ходив, не дотикаючи землі з гордості і радості. Все йому вдавалося щасливо, і хоч се був тільки початок головного діла, то вже той початок вищував добре про вдачу цілости. І так поперед усього від «Воскової Спілки» з Росії Леон одержав ось яку звістку: «Постачайте церезину, коли можна, ще й перед контрактним терміном. Спілка уладила щасливу штуку. При помочі, знаєте, відомих тутешніх способів нам удалось заключити з св. Синодом контракт на доставу церезини до православних церков. 100.000 кавців зложено. Ждемо від вас вісті, коли буде готовий перший ладунок».¹

Прочитавши ту звістку, Леон мов на крила піднявся. Значиться, діло уґрунтоване міцно і тривко. Він зараз же рушив до Борислава, щоби поглянути, як стоїть будова фабрики. По дорозі він дуже бідкував, що будова ще аж через тиждень має бути готова і що не можна так-таки від завтра зачати фабрикації воску. Що ціла та фабрикація була властиво контрафакцією, обманством, — про се Леон ані крихти не думав. Почуття справедливості було в нього взагалі дуже неясне, а вже ж того почуття, що існуючі постанови й державні приписи обов'язують у чімнебудь усякого громадянина, сього почуття в Леона, як і взагалі в інших власників, ледве чи був і слід якийнебудь.

За улаштуванням усяких біжучих діл у Дрогобичі, особливо за заходами при закупованню сирого воску земного від різних дрібних власників, Леон уже більше, як тиждень, не заглядав до Борислава і не знав, що й як там діється. Він у всім поклався на Бенедя, переконавшись вже попереду, що своє діло він робить совісно й добре. Але як же здивувався Леон, коли, приїхавши до Борислава, побачив, що при новій будові робітників нема, крім кількох, що докінчували побивати дах, і коли Бенедьо вийшов супроти нього з заявленням, що його діло вже скінчене, будова вповні готова й остається тільки йому

¹ Ладунок — вантаж.

оглянути все доочне й відпустити його. Леон сам не знав, що й казати на таку радісну несподіванку. і коли б Бенедьо був «пан» будівничий, а не простий робітник і недавній мулярський помічник, він був би обняв і вицілував його з великої радості. Значиться, щастя незмінно всміхається йому! Значиться, воно підслухує його таємні думки й бажання і, мов коханка, біжить наперед нього, щоби в одну мить сповнювати їх! Радість широко розлилася по Леоновім обличчю. Він почав дякувати Бенедьові і пішов з ним оглядати будову. Вона стояла перед ним у всій своїй показності: довга-довга, низька, з невеличкими дверми й віконцями, що позирали де-де, мов присліпуваті злодійські очка. Два височезні комини стриміли до неба. Довкола будови була досить обширна площа, обведена височезним парканом, з широкою брамою для в'їзду і вузьенькою фірточкою обіч для проходу. Площа була гладко втолочена, ями-вапнярки були позасипувані, навіть обширна шопа для робітників і для складу нафабрикованого воску була готова. Стіни, небілені, ані тинковані, червонілися ясночервоною краскою. Словом, усе було, як треба, аж Леонові серце радувалося. А до середини він не йшов оглядати — до сього, казав, треба привезти мого майстра-нафтарника, — він буде найліпше знати, чи так усе зроблено, як треба. Рури і кітли і всі прилади, замовлені у Відні, вже надійшли були і стояли на площі у величезних паках. Леон не дав і відіхнути ні собі, ні коням, — негайно погнав назад до Дрогобича, щоби привезти Шеффеля. Бенедьо за той час мав прилагодити робітників, котрі за провідом Шеффеля нині ще повставляли б і повмуровували б кітли та машини.

Приїхав і Шеффель. Оглянув нутро фабрики, розмірив, що, як і куди, і висказався дуже похвально про будову. Леон ходив слідком за ним та тільки поцмокував і руки засукував. Бенедьо тим часом з найнятими робітниками порався на подвір'ю коло машин, розбивав дошки та пачки, розмотував перевесла та шнури і приладжував дерев'яні вали та гереги,¹ щоби затягнути все те, куди треба, до середини.

До пізнього вечора тривали в новій фабриці стукування та брязкоти: се уставлявано й утврджувано машини. Де треба було проробити більшу дірку в мурованій стіні для вставлення рури, де треба було підмурувати котел до належного становища, — Шеффель примірював і запоряджував, а Бенедьо з робітниками виконував його запорядки. Вкінці з настанням сумерку все було готове.

Леон і Шеффель ще осталися в середині фабрики. Світло невеличких воскових каганців миготіло, відбиваючися сотнями іскор в блискучім череватім кітлі з полірованої міді. З кутів піднімалися бовдури пітьми, звисали з дерев'яної голої стелі, немов грозячи привалити собою тих кілька слабо блимаючих точок.

— Так завтра зачнете? — спитав з задуми Леон, поблудивши очима по тих темніючих просторах, по тім гнізді, в котрім мали вигрітися і виклюнутися його золоті сні.

— Зачнетесь, — сказав Шеффель. — А робітники готові?

¹ Гереги — дрючки

— А правда, робітники, — сказав Леон. — Ну, будуть і робітники. Тепер того зілля в Бориславі досить.

— А тільки, знаєте, — сказав Шеффель, — наше діло теє то, не зовсім ясне. То треба вам постаратися о кількох, принаймні трьох робітників таких, на котрих можна би зовсім спуститися. То є, щоби де не розбалакали, не наплели що. Тих умістити треба б у головнім відділі дестиларні, хемічній коморі, де, знаєте, оконечно вироблюється церезина. Щоби інші робітники думали, що се проста парафіна. О те постарайтесь!

— Гм, — міркував Леон, — трьох робітників, на котрих можна би зовсім спуститися! Правда ваша, треба пошукати. Та тільки то штука з-поміж тої збиранини винайти таких робітників!

Тим часом на подвір'ю фабрики зібралися робітники довкола Бенедя. Вони ждали на Леона, щоб одержати від нього решту плати й подякувати йому за роботу. Місяць піднімався на погіднім небі, де-де з-за білої, напівпрозірчастої мряки проблискували млавим світлом золоті збірі. Робітники посідали на каміннях та уривках з деління¹ і балакали; глухий гомін їх розмови йшов на поле й мішався із срібним шепотом річки, що туй обіч булькотіла по камінню. Відома річ, бесіда йшла про одне, про недавній робітницький збір, про складки і будучі надії.

— По правді кажу вам, — говорив Бенедьо, — диво сталося з тутешнім народом. Коли я перед місяцем прийшов до Борислава й почав допитуватися, чи трібували вони якнебудь рятуватися, то всі або головами похитували, або сміялися з мене. А нині, самі видите, як усі, старе й мале, тиснуться до складок. Адже досі вже маємо 150 ринських в одній тільки головній касі!

— Сто п'ятдесят ринських, — повторив з розстановою один робітник, — ну і що ж! Для одного була би се підмога, але для стільки тисячів... що то значить?

— Правда, що мало значить, — говорив Бенедьо, — алеж бо вважайте, що ще тижня нема, як почалися наші складки. За місяць чень назбирається хоч п'ятсот.

— Ну, а з п'ятмастами можна зачинати те, що ви загадали.

— Гм, треба добре обрахуватися з силою і з грішми, — сказав Бенедьо. — Числячи на прожиток одному чоловікові лиш півтора ринського на тиждень, числячи далі, що безробітця потягне тиждень і нам прийдеться прогодувати через той час лиш тисячу люда, то в касі мусить бути на те найменше півтори тисячі ринських. Найменше, кажу, бо, крім прожитку, будуть ще інші видатки.

— Півтори тисячі ринських! — скрикнули в один голес робітники. — Господи милосердний, коли ж ми таку суму зложимо? Та за той час половина нас тут голодом перемре, а з сіл десять тисяч нових прибуде!

— Що ж робити, — сказав сумно Бенедьо, — на те вже, бачу, нема ради. Більших складок робити не можна, бо й так власники врывають нам на кожному поступі, а як дізнаються про наші складки, то ще більше

¹ Дели — дерев'яні бруси.

будуть уривати. Треба стояти при своїм, складати й терпіти ще хоч три місяці!

— Три місяці! Хто знає, що за три місяці може статися!

Замовкли робітники і сум заляг невеличку гомонячу громаду. Бенедьо важко похилив голову додолу. Він і справді почував, що діло некуче, що найбільша сила сього люду лежить у його хвиливім розбудженню і що не покористуватися тим розбудженням значить випустити з рук головну пружину діла. Але що ж було робити? Грошей не було, щоби зараз зачати змову. Приходилося все таки чекати.

— А тут ще одна річ, — промовив знов Бенедьо, прокинувшись з задуми. — Мені прийдеться вертати до Дрогобича.

— До Дрогобича? А то пощо? — скрикнули робітники.

— Ну, пощо? Тут моя робота, як видите, скінчилася.

— Шукайте іншої!

— Абож тут без мене не обійдеться? Правда, жаль чоловікові покидати таку справу, над котрої заснованням трудився і думав...

— Ну, то й не покидайте!

— Се певно, що треба б не покидати, коби тільки була спосібність.

Робітники почували се добре, а навіть і в Бенедю прокидалася не раз та думка, що без нього ціла справа могла би легко зійти на фальшиву дорогу і через те зовсім не вдатися. Він почував, що в кожній новозложеній, для нових і непривичних цілей, свіжо зорганізованій громаді багато й дуже багато залежить на привіддї, на його особистім впливі і пораді. Правда, він почував з другого боку аж надто добре безсильність і своєї думки і був переконаний, що не спіткайся він у Бориславі з побратимством і з такими тверезо мислячими людьми, як Матій і Стасюра, він сам не був би дійшов до того, до чого тепер дійшов. Взаїмне співділання всіх часток тут було аж надто сильне й виразне, але іменно для того почував Бенедьо, що вирватися з того круга взаїмних співділань — значило б зашкодити кожній частці зосібна і всім взагалі. Але знову таки, що тут робити в Бориславі, коли не буде роботи для нього? Але доля готовила йому поміч з такого боку, з якого він її й зовсім не надіявся.

З середини фабрики вийшов Леон у супроводі Шеффеля; оба вони наблизилися до робітників. Робітники повставали.

— Ну, люди, — сказав голосно Леон, — робота наша скінчена і добре скінчена. Дякую вам за пильність вашу!

— І ми дякуємо панові за роботу! — закричали робітники. — Та нехай бог дасть щасливу годину!

— Дай боже, дай боже, — сказав радісно Леон. — А тепер, що ще кому належиться, щоби ми чисто розсталися.

Почалася виплата. Бенедьо стояв обіч. Коли виплата скінчилася, Леон наблизився до нього.

— А вам, пане майстер, дуже, дуже дякую і за роботу і за швидке скінчення, за все! Дуже б я не рад з вами розстатися... Але тепер за те, що ви таку мені зробили радість, прийміть від мене оце на пам'ятку!

І він втиснув у руку Бенедьові обвинених папірцем десять ринських самим сріблом.

— От зараз буде в нашій касі 160 ринських, — подумав собі Бенедьо, приймаючи з подякою Леонів дарунок.

— І ще прошу вас, — сказав на закінчення Леон до Бенедя, — зайдіть зараз тепер до мене на мою квартиру, я маю з вами де про що поговорити.

За сими словами Леон і Шеффель пішли, за ними вийшли робітники. Бенедьо остався, щоб позамикати всі двері і брами, й опісля пошкандибав за Леоном, роздумуючи, що такого він має йому сказати. По дорозі він вступив до хати, застав там Матія і положив на його руки до робітницької каси десять ринських сріблом, котрі дарував й надалі?

— Що б я вам сказав, — заговорив до нього Леон, коли Бенедьо прийшов на його квартиру. — Ви, як бачу, чесний чоловік і порядний робітник, і я, як кажу, не хотів би з вами розстатися. А мені тут до моєї нової нафтарні якраз потрібно кількох чесних і ширих людей до одної, і то не дуже тяжкої роботи. Так от що хотів я сказати: чи не схотіли би ви, коли вам у мене робота не сприкрилася, остатися й на далі?

— Але яка ж се буде робота? Прецінь мулярська вся скінчена?

— Е, ні, не до мулярської, а так, до нафтарської, при воску, — сказав Леон.

— Але чи зумію ж я робити ту роботу, коли досі при ній не був і не знаю, як що йде? — спитав Бенедьо.

— Е, е, е, що тут уміти! — сказав Леон. — А простий хлоп, робітник більше вміє? А прецінь робить. Тут нема що вміти: нан директор покаже вам усе. Я ж кажу вам, тут не о вмілість ходить, а о те, щоби чоловік був ширий і сумлінний та щоби, розумієте, щоби...

Леон затявся якось на слові, немов вагувався чогось.

— Щоби, — кінчив він по хвилі, — не розговорив ніде, що й як робиться в фабриці. Бо, видите, тут секрет невеличкий... Мій директор вигадав новий спосіб фабрикації воску, то не хотів би, щоби то розголошувалося.

— Гм, та воно то так... — проговорив Бенедьо, не знаючи що ліпшого сказати.

— Бо то видите, — торочив далі Леон, — у нас такі люди погані, скоро що, зараз перехоплять, та й що з того: їм зиск, а мені втрата. То я для того хотів би...

— Алеж бо то тяжко буде. Ну, нехай, що я не скажу ніщо нікому, алеж бо в фабриці, крім мене, чень же робітників буде багато.

— Ну, не всі потребують усе видіти й знати. В цілій фабриці все буде робитися так, як по других фабриках, а тільки буде одна така комора окрема, і в ній буде трохи інакше. Там буде директор, ну, і треба буде пару робітників йому до помочі. Що ж, можу на вас надіятися.

— Та що, — сказав Бенедьо, ледве скриваючи свою радість, — про мене. Як лиш потраплю, то буду робити. Мулярської роботи тепер і так трудно нажити, буду трібувати ще й нафтарського ремесла. А за те, щоби через мене ваш секрет не видався, за те будьте певні.

— Ну, ну, — сказав усміхаючися, Леон, — я й сам те знаю, що ви

не такий чоловік. Але знаєте, коби то ще кількох, от хоч би двох-трох таких, як ви!.. От, ви тут робили, пізнали дещо робітників, може б ви ліпше могли дібрати, до себе таких людей, яких мені треба? Я вам того дармо не схочу. А ще одне! Перша річ, розуміється, плата. Знаєте самі, то вже не мулярська робота, такої плати, як досі, не можу вам дати...

— Ну, то розуміється! — сказав Бенедьо. — Кравця та шевця не можна одним ліктем міряти.

— Отож то! А ще видите, як тут тепер у нас. Робітника напхалося, плату всюди знижують, бо, розуміється, що мені за інтерес платити дорожче, коли я можу того самого робітника мати за дешевшу плату? Але з вами, то інша річ, розумієте мене. Тож я вам і тим другим, що будуть разом з вами робити в окремій коморі, обіцяю по ринському денно, і то наперед прирікаю, що зниження ніякого вам не буде, ані касієрного не маєте платити. Чи пристає на таке?

Бенедьо стояв і надумувався.

— Волів би я, — сказав він по хвилі, — щоби ви самі вибрали собі й інших людей до своєї окремої комори. А так, виберу я, а потому станеться щонебудь такого... Знаєте, чоловік на чоловіці все може помилитися, ну, а на мені буде вся відповідь! А на роботу і на плату нехай і так, я пристану.

— Ні, ні, — наставляв Леон, — і товаришів собі доберіть! До іншої фабрикації вистачуть якібудь люди, а тут треба вибрати. А ви їх тут ліпше можете знати, на кого можна спуститися, аніж я або директор.

— Га, про мене, — сказав Бенедьо, — нехай буде й так. Постаюся дібрати трьох людей, котрим можна буде завірити. А відколи зачинається робота?

— Зараз від завтра. І то, вважаєте, треба форсувати¹ як можна найборше. Віск уже замовлений. В окремій коморі будете й прасувати й пакувати його.

«Що се за штука така може бути? — думав собі Бенедьо, йдучи сумерком бориславською вулицею від Леона додому. — Вигадав новий спосіб фабрикації і боїться, щоби робітники не видали його! Нібито робітник на тім розуміється? А зрештою побачимо, що то таке буде! А добре сталося! Ні з цього, ні з того трапилася робота, та й не злий заробок, є при чім остатися в Бориславі й надалі, та й до каси все таки і від мене щотижня вплине хоч по чотири ринські. А ще три... котрих би тут трьох вибрати?»

Бенедьо довго думав над тим, котрих би трьох вибрати, але якось не міг зважитися. Він постановив собі поговорити про те з Матієм. Бенедьо рад би був вибрати всіх трьох із побратимів, але Матій відраджував, боячися, щоби в разі чого се не звернуло на них якого підозріння.

— І так, — говорив він, — власники тепер перетривожені нашим збором. Певна річ, що між робітниками найдуться деякі, котрі доповідять власникам, що й як ми радили. Ну, а скоро так, то певна річ,

¹ Форсувати — приспішувати.

що власники зачнуть нас шпигувати, то щоби, як така купа побратимів робити буде разом, щоби се деяк не навело їх на який слід або що.

Бенедьо відповів, що воно то можлива річ, що власники будуть відтепер шпигувати їх, але він не видить, чого б тут боятися, щоб не викрили побратимства, хоч би навіть побратимів кілька робило при купі. Аджеж про свої справи вони не потребують говорити на голос при чужих людях. Зрештою, — додав Бенедьо, — не в тім головна річ, кого вибрати, але в тім, щоби взяти тих із побратимів, котрі іменно тепер не мають роботи. А таких якраз було два: Деркач і Прийдеволя. Отже, Бенедьо пішов шукати їх, щоби замовити їх до фабрики Гаммершляга, а на третього вибрав собі одного чесного рішника, котрий хоч не належав до побратимства, але дуже живо зайнявся свіжо піднесеною думкою робітницьких кас і котрого побратими жартом прозвали Побігайком за його невтомну рухливість і готовість бігати від ями до ями, чи то для збирання складок, чи й так, для притягування щораз нових людей до робітницької спілки.

А Леон Гаммершляг, згодивши Бенедя, накинув на себе легке пальто й вийшов на вулицю пройтися та розмовитися з деякими знайомими власниками, котрі звичайно в ту пору проходилися вулицею. Швидко його оточила ціла громада, стискаючи його руки й бажаючи йому щастя з нововибудованою фабрикою. Далі почалися розмови про всякі біжучі діла, котрі найбільше зацікавляли капіталістів. Відомо річ, поперед усього почали деякі розпитувати Леона, як стоять такі та такі курси, чи не потребує ще більше воску, як багато думає вироблювати тижнево парафіни в своїй фабриці, а коли у всіх тім їх цікавість була заспокоєна, зійшла бесіда на бориславські новини.

— Ох-ох-ох, Gott über die Welt!¹ — сказав, важко зідхаючи, низький і грубезний Іцник Бавх, один з дрібних власників кількох ям, — що тут у нас діється, що тут у нас діється, то аж розказувати стоапно! Ви не чули, пане Гаммершляг? Ох-ох-ох, бунтація та й годі! Чи я те віддавна не казав: не давати тим поганцям, тим опришкам, — фу-у!, не давати їм такої високої платні, бо як собі розберуть, то будуть гадати, ох-ох-ох, що їм ще більше належить! А тепер видите, самі видите, що по-моєму стало!

— Та що таке? Що за бунтація? — спитав недовіжливо Леон.

— Ох-ох-ох, Gott über die Welt! — сопів далі Іцник Бавх, — прийдеться швидко всім чесним гешефтсманам утікати з Борислава, auf pane Munes!² Бунтуються робітники, чимраз гостріше ставляться до нас, а в неділю, ох-ох-ох, ми вже гадали, що то буде наш останній день, — фу-у! — що зараз кинутися різати! На толоці стільки їх зійшлося, що тих круків на скітнику.³ Ми всі з переляку трохи не померли. Ніхто, розуміється, не поважився приступити, бо були би розірвали на кусники, аджеж знаєте, дикий нарід! Ох-ох-ох, що вони там говорили між собою, того не знаємо й довідатися не можна. Я питав своїх Банюсів; говорять: ми так собі, гагілки грали! Врешт, бестії! Ми виділи добре з даху, що один виліз на камінь і довго щось

¹ Бог над світом.

² Клянусь своїм народом.

³ Скітник — вдохла тварина

говорив, а вони слухали-слухали, а далі як загомонять: Віват!.. Ох-ох-ох, страшні речі, страшні речі!

— Алеж я у тім всім не виджу нічого страшного, — сказав, гордо усміхаючись, Леон. — Може, і на правду гагілки грали.

— Ох, ні, ох, ні, — говорив далі Іцик Бавх. Уже я знаю, що ні! І повертали відтам такі веселі, співаючи, а тепер між ними якісь змови, якісь складки. Gott über die Welt, буде лихо!

— Я все ще не виджу, — зачав було знов Леон, але інші перебили його, потверджуючи вповні слова Іцика Бавха й додаючи ще від себе багато подробиць. Треба сказати в честь бориславським робітникам, що вони зразу добре порозуміли свою справу і бодай по той час нікотрий з них не зрадив і не висказав, яка була ціль їх сходин і що вкрадено на їх раді. Зрештою може бути, що й далеко не більша часть робітників чула та розуміла все доразу, що й до чого було вкрадено: ті, котрі розуміли, не висказували сього, а ті, що не розуміли, то й не могли їм багато цікавого сказати. То тільки дізналися власники, що між робітниками робляться якісь складки, що вони хочуть самі до-помагати собі і що до всього того нарадив їх муляр Бенедьо Синиця.

— Бенедьо! Той, що в мене нафтарню мурував? — скрикнув зачудований Леон.

— Той сам.

— Складки? Помагати собі? Гм, я й не гадав, щоби в Бенедя було наетільки розуму. Мулярський помічник, родився і виріс у Дрогобичі, і відки він до всього того прийшов?

— Е, чорт його там побери, відки прийшов, то прийшов! — зафучав Іцик Бавх. — Але як він сміє нам тут людей бунтувати? Післати до Дрогобича по жандармів, нехай у ланцюги та шупасом¹ відси!

— Але прошу вас, панове, — сказав, зупиняючись, Леон, — не розумію, чого се ви так тривожитеся? Що в тім усім страшного? Я бував по Німеччині, там робітники всюди сходяться, радяться, складаються, як їм захочеться, і ніхто їм того не боронить і ніхто того не лякається. Противно, розумні капіталісти ще й самі їх до того заохочують. Там кожний такий капіталіст як говорить до робітників, то раз-у-раз у нього на язичі Selbsthilfe та й Selbsthilfe.² «Помагайте собі самі, всяка посторожня поміч для вас на нінащо не здасться!» І гадаєте, що зле на тім виходить? Противно! Як робітники самі собі помагають, то значиться, що вже капіталіст не потребує їм помагати. Чи там окалічів хто на фабриці, заслабне, постаріється: Selbsthilfe! Нехай собі роблять складки, нехай собі помагають самі, аби тільки ми їм не потребували помагати! А вже ми будемо старатися, щоб їм роги не надто високі росли: скоро що трохи зачнуть носитися бутно,³ а ми цап, плату знижимо, і свищи тоді тонко, так як ми хочемо!

Леон виговорив усю ту бесіду з таким запалом внутрішнього переконання, що в значній часті успокоїв і потішив своїх слухачів. Один тільки грубий, червононосий Іцик Бавх недовіриливо хитав головою, і коли Леон скінчив, він, важко відсапуючи, сказав:

¹ Шупсаом, шупсом — етапом.

² Самодопомога.

³ Бутно — гордо, зухвало.

— Ох-ох-ох! Коби то воно так було, як ви кажете, пане Гаммер-шлаг! Але я боюся, що воно не так буде. Що нашого робітника, дикаря бойка, рівняти до німецького! Де нашому робітникові до якої розумної Selbsthilfe? Ох-ох-ох, Gott über die Welt! А якби він Selbsthilfe порозумів так, що треба брати за ножі та різати нас? Га?

Всі слухачі, не виключаючи й самого Леона, стрепенулися на ті зловіщі слова, мороз пішов у них за плечима. А до того в тій хвилі кожен з них перейшла з гомоном юрба ріпників, з-поміж котрих, о цілу голову вищий від усіх, вистирчував понурий Сень Басараб. Він грізно позирав на власників, а особливо на Бавха, свого принципала.¹ Бавхові від його погляду чогось недобре зробилося і він замовк на хвилю, поки юрба не перейшла.

— От, дивіть, які вони, — говорив він, коли ріпники пропали в темнім завулку, — дичина та й годі! От той високий серед них, він у мене робить, чи не цілковитий ведмідь? Та ви тому лиш писніть слово Selbsthilfe, а він зараз візьме ніж та й заріже вас!

Але Леон, а за ним і інші власники, почали перечити Бавхові. Вони тим живіше перечили йому, чим більше самим було лячно, і, переконуючи його, що безпеки нема ніякої, старалися властиво переконати про те і себе самих.

— Це то воно так зле не є, — говорили вони. — Люд наш, хоч, може, незугарний і непривітливий на вид, не є такий злий і кровожадний, як здається Бавхові. І що випадки правдивої, порядної спілки і в нас не рідкі і людям тутешнім зовсім не чужі. І що коли б мало було прийти до яких «непорядків», то було б уже прийшло зараз по першій зборі. І що Бенедьо чоловік слабовитий і характеру лагідного. І що Леон зараз завтра поговорить з ним і розпитається його про все, і що Бенедьо мусить йому все чисто розповісти, бо під певним оглядом Бенедьо зобов'язаний йому, Леонові, до вдячності, і що наперед можна впевнитися, що безпека пійка нікому не грозить.

— Ох-ох-ох, де більше язиків, там більше й мови! — говорив невмолимий Бавх. — Але я вам раджу: не вірте тим розбійникам, розбийте їх складки, а особливо знизіть їм плату так, щоб собака один з одним не мав за що й продихати, то тоді їм і складок усяких відхочеться!

— Еге-ге, будемо видіти, чи відхочеться! — проворкотів крізь зуби Сень Басараб, котрий поза кошари і плоти підповз їд тому місцю і підслухав усю ту розмову. — Еге-ге, побачимо, небораче, чи відхочеться! — воркотів він, здвигаючися на ноги з-за плота, коли власники розійшлися. — Коби лиш тобі борше дечого другого не відхотілося!

І розпустивши ноги, Сень поспішив до Матієвої хати, щоб там розповісти побратимам про те, як то власники говорять про їх раду і що про неї знають.

На другий день рано перед роботою Леон здивався з Бенедьом уже на фабриці. Бенедьо представив йому Деркача, Прийдеволу і Побігайка, яко вибраних до роботи в окремій коморі. Леон тепер жалував

¹ Принципал — хазяїн, начальник.

трохи, що вчора поквалився дати Бенедьові ту поруку,¹ бо був переконаний, що Бенедьо вибрав до того своїх однодумців. Він починав навіть боятися, чи не підозріває дещо Бенедьо про його нечисту справу з церавиною, і для того наказав Шеффелеві, щоб і супроти тих вибраних робітників був якомога осторожний. Але що ж, — назад цофатися² зі своїм словом було тепер запізно, тож Леон, хоч і з замітною тривогою, рішив: що має торочитися, нехай торочиться. Треба тільки розпитати Бенедя самого про цілу ту річ.

От він, сказавши кілька слів заохоти нововибраним робітникам, закликав Бенедя з собою до окремої комори і прямо запитав його, що се був за збір у них і що він там говорив робітникам? Він міркував собі, що коли в Бенедя що злого на думці, то таке пряме питання оголомишить і змішає його. Але Бенедьо був уже від учора на се приготований, і, не показуючи й найменшого змішання, відповів, що деякі робітники підняли були думку допомагати одні другим складками, і він радив їм зробити в себе таку касу, яку мають по містах цехові ремісники для запомоги, і до заряду тої каси запросити по рівній часті вибраних людей з ріпників і панів підприємців. Леон ще дужче здивувався, почувши ту мову від Бенедя, котрого він уважав досі зовсім простим, ні про що не думаючим робітником.

— Відки ж ви набралися такого розуму? — спитав Леон.

— Та що, прошу пана, — сказав Бенедьо, — у нас у місті так заведено, то я й тут так радив. Се не мій розум, куди мені!

Леон похвалив Бенедя за ту раду і додав, що до заряду такою касою конче треба вибрати кого з письменних підприємців, котрий умів би вести рахунки, і що треба уложити статuti тої каси і подати їх до затвердження намісництву. Додав навіть, що він сам готов постаратися їм о такі статuti, за що Бенедьо йому наперед подякував. На тім вони й розійшлися. Бенедьові прикро було, що він мусів брехати перед Леоном, — але що діяти, коли годі було інакше. А Леон відійшов радісний, почувавши себе хто зна яким лібералом, котрий ось, мовляв, заохочує робітників до дружності й самопомочі і так безконечно вище стоїть над усіма тими бориславськими «халатниками», котрі в робітницькій самопомочі видять бунтацію та небезпеку і зараз готові, мов ті курята, ховатися під крила жандармів і поліції. Ні, пора і їм пізнати, як то йде в світі, пора й Бориславові мати свій робітницький рух, розуміється, легальний, смирний і розумно керований робітницький рух! І за сим ліберальні думки Леона пішли гуляти в далеку далечину, йому мріялося, що ось уже недалеко те славне «збратання капіталу з працею», що воно почнеться не відки, як іменно від Борислава, і що в історії того збратання першою і найважливішою, бо вихідною, точкою буде його розумна й ліберальна розмова з Бенедьом і заявлена в ній прихильність до нового робітницького руху.

«Так, так, — заклочив він, уже колишучись у своїй легкій бричці на ресорах долі бориславською вулицею, — мої діла йдуть дуже добре!»

¹ Порука — доручення.

² Цофатися — відступати

Ех! Готлібе, Готлібе! Чи знав ти, чи гадав ти, якого колоту наробить твій лист і твій безумний поступок у голові твоєї матері!

Рифка була слаба. Се не була слабкість тіла, бо тілом вона була здорова й сильна, — се був якийсь дивовижний розстрій духа, якесь надмірне напруження, за котрим слідували хвилі цілковитої бездушності й апатії. Вона ходила по покоях, мов сонна, не виділа нічого і не займалася нічим, окрім свого сина. Він скалічений, він хорий! Може небезпечно? Може, коло нього нікого нема? Він умирає, мучиться! А вона, мати, котрій над нього нема нічого дорожчого, вона не знає навіть, де він є і що з ним діється? Алеж він не давав їй про се знати! Що він гадає з собою робити? Чи довго буде так бурлакувати між чужими людьми, мов який сирота, в такій поганій, обідраній одежі? Вона плакала, лютилася, рвала й дерла, що їй під руки попало, не можучи на всі ті питання найти відповіді. Вона раз готова була розповісти все Германові і бігти шукати за ним по всім Дрогобичі, то знов на неї находила якась дика впертість, її уява рисувала їй образи страшної муки і конання Готліба, з її очей лилися сльози, а п'ястукі судорожно затискалися супроти кабінету мужа і уста шептали: «Нехай гине, нехай умирає, на злість сьому нелюдові, сьому тиранові! От так! От так!» Вона й забула, що сей нелюд і тиран не знав і не бачив нічого того і, бачилось, зовсім не турбувався Готлібом. Вираз мертвого, безучасного спокою на його лиці неказано лютів Рифку, і вона старалась якмога рідше показуватися йому на очі. Вона найбільше сиділа замкнена в своїм покою, перечеитувала по сто разів Готлібові листи, але й вони вже не могли втишити її неспокою і тривоги. Все їй обридло. Вона цілими годинами визирала через вікно то в сад, то на гостинець, чи не йде коминярчук з листом. Але коминярчука з листом не було, і Рифка з'їдалася сама в собі, згоряла тисячними суперечними чуттями, не можучи на ніщо відважитися. Вона за тиждень такого неспокою починала бути й справді хора.

— Що тобі таке, Рифко? — спитав її раз Герман при обіді. — Ти бачу, хора?

— Хора! — відказала вона, не дивлячись на нього.

— То то ж бо й є. Я виджу, що хора. Треба післати за лікарем.

— Не треба!

— Як то не треба? Чому не треба?

— Не допоможе мені лікар!

— Не допоможе? — дивувався Герман. — А хто ж допоможе?

— Віддай мені мого сина! — відрізала Рифка. — Тільки се мені допоможе!

Герман стиснув плечима й відійшов геть. За лікарем, певна річ, не послав. Аж десь ледве-не-ледве по десяти днях Рифка діждалася вісті від сина. Коминярчук доти ходив по вулиці, доки вона не вихилилася через вікно: тоді він крізь вікно кинув їй з вулиці до хати Готлібову карточку. Готліб ось що писав:

«Вона мусить бути моя! Кажу вам раз назавсіді: мусить. Чи хоче чи не хоче. А зрештою, як може не хотіти, — адже я багатий, багати-

шого жениха не найде в цілім краю. А я чую, що без неї не можу видержати. В сні і на яві все вона та й вона передо мною. І не знаю навіть, як називається. Але що то значить, коли вона мені сподобалася! І куди вона могла поїхати? Коби я знав, зараз би поїхав за нею. Ага, я забув вам сказати, що я вже здоров, принаймні настільки здоров, що можу ходити. Лажу весь день по вулиці напроти її дому, але не важився ще й питати нікого, чий се дім і чия вона донька. Завтра раненько прийде мій післанець; дайте йому дещо грошей для мене».

Грошей у Рифки було небагато. На другий день коминярчук справді прийшов, і то в таку пору, коли Германа не було дома. Вона почала розпитувати його про сина, але коминярчук нічого не знав, а тільки сказав, що має принести гроші та й годі. Рифка дала йому десять ринських — послідніх десять ринських, які в неї були, — й осталася сама в покою, проклинаючи коминярчука, що не вдоволив її цікавості.

Звістка, що Готліб здоров і може вже ходити, вразувала її, — але його надмірна і сліпа любов почала її тривожити. Її нараз впало на думку, що ануж не Готлібова дівчина — християнка, то що тоді? Вона прецінь не хоче йти за Готліба, — і готов собі Готліб бог знає що зробити, скоро не зможе її дістати. І в її роздразненім умі засіла та догадка, мов улізлива оса, і знов почала вона мучитися і тривожитися, і ночі не спати і проклинати весь світ, мужа й себе. Їй, не знати чому, бажалося, щоби Готліб узяв собі якунебудь бідненьку, робочу дівчину з Лану, таку саму, якою була вона, коли посватав її Герман. Їй здавалося, що вона зненавиділа б його враз із його жінкою, коли б та жінка була з багатого дому. А між тим з Готлібових листів випливало очевидячки, що дівчина, котру він уподобав, була багата, їздила повозами, мала багато вбраних слуг, і вже звільна починала в Рифчиній душі зароджуватися проти неї якась сліпа і глуха ненависть.

Але найгіршої гризоти наробили Рифці гроші. По кількох днях, знов у Германовій неприсутності, прийшов коминярчук з карточкою. В карточці було коротко і вузлувато написано ось що: «Грошей мені треба, багато грошей. Мушу вбратися по-людськи. Вона завтра приїде. Мушу говорити з нею. Вже знаю, чия. Передайте зараз хоч сто ринських».

Рифка аж затряслася, прочитавши ті слова. Знає чия, а не пише, не скаже їй! І має ж він серце лишати її в непевності? А ще сто ринських просить, — відки вона візьме сто ринських? Герман від кількох днів щось дуже кудю держав її, не давав їй до рук ніяких грошей, не лишав, як се давніше часом лучалося, ані цента в своїй шухляді, а все замикав до великої залізної каси на три ключі, а ключі забирав з собою. Рифка і не покмітила сього аж до сеї хвили. Але тепер, коли син зажадав у неї такої суми, а вона не найшла в себе й цента, розлютилася страшенно, кидалася з одного боку до другого, з одної шухляди до другої, — але ніде не могла найти нічого. Вона голосно кляла захланника-мужа, але прокляття не помагали нічого, і з кривавим серцем мусіла відправити коминярчука, кажучи йому, що грошей тепер немає і що нехай прийде аж завтра. Коминярчук похитав головою і пішов. По його відході Рифка, мов безумна, бігала по покоях, тріскала

меблями й наповнювала цілий дім прокляттями та лайкою. За тою роботою застав її Герман.

— Жінко, а тобі що такого? — скрикнув він, ставши на порозі. — Ти вдуріла?

— Вдуріла! — скрикнула Рифка.

— Чого тобі треба? Чого кидаєшся?

— Грошей треба.

— Грошей? Нащо тобі грошей?

— Треба та й годі.

— А багато?

— Багато. Двіста ринських!

Герман усміхнувся.

— Та що, збираєшся десь за волами йти, чи що? — сказав він.

— Не питайся, а давай гроші!

— Бе-бе-бе, а відки такий строгий наказ? У мене нема грошей на роздачі.

— Нема грошей! — скрикнула Рифка й визвірилася на нього. — Кому ти 'се говориш? Зараз давай, бо біда буде! — І вона з піднятими кулаками наближувалася до нього. Герман стиснув плечима й поступився назад.

— Вдуріла жінка! — проворкотів він півголосом. — Давай їй гроші, а не знати, на що. Ти гадаєш, — сказав він до неї спокійним, переконуючим голосом, — що в мене гроші лежать? У мене гроші в діло йдуть.

— Але мені треба, зараз, конче! — сказала Рифка.

— Нащо? Як тобі треба що купити, то скажи, возьму на кредит, бо готових грошей не маю.

— Не треба мені твого кредиту, а тільки готових грошей! Чуєш!

— Говори до гори, — відказав Герман і, не вдаючися з нею в дальшу бесіду, пішов покvapно до свого кабінету, все озираючись назад себе, чи не біжить за ним Рифка з піднятими кулаками. Прийшовши до кабінету, він зразу хотів замкнути двері на ключ, але далі надумався, знаючи Рифчину натуру, і з легким, таємним сміхом засів коло свого пульта¹ і почав писати.

— Я знав, що воно так буде, — говорив він сам до себе, все ще таємничо всміхаючись. — Але нехай! Тепер я не подамся і притисну її. Побачимо, хто з нас дужчий!

По хвилі, важко дишучи, увійшла Рифка. Її лице мінилося: раз наливалось кров'ю, мов буряк, то знов блідло, мов полотно. Очі палали гарячковим жаром. Вона сіла.

— Скажи ти мені, бога ради, чого ти хочеш від мене? — спитав її Герман якмога спокійним голосом.

— Грошей, — відповіла Рифка з упертістю божевільної.

— Нащо?

— Для сина, — сказала вона з притиском.

— Для якого сина?

— Для Готліба.

¹ Пульт — стіл до писання.

— Для Готліба? Алеж Готліба вже й на світі нема, — сказав Герман з уданим зачудуванням.

— Волить тебе не бути на світі!

— Значиться, він живий! Ти знаєш, де він є? Де він, скажи мені! Чому не йде додому?

— Не скажу.

— Чому ж не скажеш? Адже я все таки отець, не з'їм його.

— Він боїться тебе і не хоче бути з тобою.

— А грошей моїх хоче? — сказав уражений Герман.

Рифка на те ані слова.

— Знаєш же що, — сказав рішуче Герман. — Перекажи йому, коли знаєш де він, нехай вертається додому. Досить уже тої дурної комедії. Доки не верне, то ані цента не дістане ані від мене, ані від тебе!

— Алеж він готов собі що зробити! — скрикнула Рифка голосом розпущи.

— Не бійся! Так собі зробить, як у Львові втопився. Гадає, що мене переломить своїми грозьбами. Ні! Раз я подався, тепер годі.

— Але він готов утекти в світ, готов наробити тобі якого лиха.

— Хе, хе, хе, — сказав насмішливо Герман, — в світ без грошей не втече, а зрештою... Слухай, Рифко, щоб ти не робила собі ніякої гризоти за те, що мов оце ти розповіла мені за нього. Я знаю, він тобі наказав, і я не налягав на тебе. Але я давно вже знаю се, знаю, де він живе і що робить, усе знаю. І щастя його, що я се знаю, а то були б жандарми давно вже всадили його до цюпи й були б шупасом повели його до Львова. Розумієш? Щастя його, що той вугляр, з котрим він приїхав зі Львова і у котрого мешкає, що він зараз, скоро я приїхав, розповів мені все дочиства. А тепер слухай! Я до нього не буду втикатися, ловити його не піду, бо він зрештою в моїх руках. Перекажи йому, нехай вертає додому, то все буде добре. А як не хоче, то мусить. Жандарми пильнують його, не дадуть йому нікуди рушитися з Дрогобича. Грошей не дістане, перекажи йому се через того злодія, коминарчука, що тобі доносить пошту від нього. Я його давно маю на оці, нехай і те знає. І на тім кінець!

Герман устав з крісла. Рифка зразу сиділа оглушена такими словами свого мужа. Вона тремтіла всім тілом, їй дух запарало так, що вона ледве-ледве дихала, — а вікниці, коли Герман устав, вона нараз розляглася страшним спазматичним реготом, котрий, мов грохот грому, залунав по широких, пустих покоях. По хвилі і сміх раптом урвався, і Рифка грешнулася з крісла і почала в страшних судорогах кидати собою по підлозі.

— Господи, розв'яжи мене з нею! — проворкотів Герман і побіг до кухні, щоб ішли слуги відтирати паню. Сам він не вертався вже до покою, а, взявши пальто і капелюх, пішов у місто по своїм ділам. Не пора йому було тепер зацікавитися домашніми гризотами, коли його нові, великі пляни чимраз ближче наближалися до свого здійснення. Ван-Гехт писав до нього з Відня, що прилади для виробу церезини вже готові і фабрикант жде тільки від нього звістки, коли й куди їх вислати. Германові не хотілося для фабрикації церезини будувати нову фабрику, він волів у своїй старій, обширній нафтарні коло Дрогобича від-

ступити одну часть на нову фабрикацію. Треба було оглянути місце й забудовання, котрі відповідали би тому плянові, який списав Ван-Гехт, — треба було випорожнювати, перебудовувати, домуровувати і вищипувати, — і Герман пильно сам надзирав за роботою. Аж ось усе вже було готове, і він написав Ван-Гехтові, щоб якомога швидше прислав машини і сам приїздив. Так само чимало заходу було і з великою «Спілкою визискування земного воску», з котрою Герман у Відні заключив контракт на доставку величезної маси сирого земного воску. Правда, «Спілка визискування» не дала ще на карб¹ того контракту Германові ані цента і мала заплатити йому все разом аж по доставі всього воску, — та все таки на карб того контракту «Спілка» випустила вже багато акцій і старалася при допомозі реклями вишрубувати їх курс чимраз вище. Акції йшли дуже добре і тепер, в середині літа, «Спілка» надумалася, що прецінь треба щось зробити в Бориславі. А надумалася вона зробити ось що: заложити в Дрогобичі велику контору, в котрій повновласники «Спілки» наглядали би за контрактами, dokonували виплат і старалися о нові зв'язки і о нові джерела доходу для «Спілки». Відома річ, заложення контори, плата повновласникам і різним урядникам — усе те обійшлося не дешево і принаймні три рази дорожче, аніж могло би було обійтися при розумнім вседенно діл. Але що се значило! «Спілка визискування» приймалась живо розтрублювати по світі про се своє діло, величаючи його, як не знати який подвиг, — і знов акції «Спілки» підскачили вгору. Герман пильно крутився коло «Спілки», пильно придіявся всім поступкам повновласників і потаємно дуже похитував головою на всю роботу. «Ні, ні, — говорив він сам до себе, — довго вони не видержать з такою роботою! Нехай собі їх акції стоять, як хочуть добре, я їх купувати не буду, ані зв'язуватися з ними не хочу! От дурницю зробив, що заключив з ними такий величезний контракт, а задатку ніякого не взяв. Правда, хоч би та блискуча банька і тріснула перед зреалізованням мого контракту, то втрати для мене не буде, бо віск все таки у мене останеться. Але, розуміється, коли б вони насамперед мені заплатили, а потім тріснули, то се було би ліпше. Та й то треба собі вимовити виразно, щоби виплачували готовими грошми, а не своїми акціями!» Герман, значиться, уважав згори «Спілку визискування» підприємством «дутим», ошуканським, хоч не можна сказати, щоб іменно він загадав ошукати підприємство. Його контракт був цілком чистий і реальний, і він від самого приїзду з Відня негайно принатужив усі сили свого капіталу, щоби постачити всю величезну масу воску якнайшвидше, перед контрактним терміном, боячися, щоб підприємство ще до того часу через нерозум та шахрайство своїх основателів і повновласників не лопнуло. Він найняв майже три рази більше робітників до ям, ніж їх наймав досі, відновив роботи в вісімдесяти ямах, у котрих досі через кілька літ уже не йшла робота задля різних недогідностей ґрунту, — і справді, багато з тих відновлених ям тепер оправдало всі давні надії. Робота йшла пудами² і коштувала далеко менше, ніж інших літ, бо голод

¹ Дати на карб — дати в рахунок.

² Робота йде, робота йд: дуже скоро, мов блискавка, вить

зігнав тепер далеко більше людей на панщину до Борислава, голод же і підганяв їх до роботи немилосердно, а Герман пильно і правильно знижував та знижував робітницьку плату, не дбаючи на крики, сльози і прокляття. Робота йшла пудами, Германові магазини наповнювалися великими брилами воску, і Герман тремтів з нетерплячки, чи скоро буде їх повне, контрактом означене число. Тоді «Спілка» муситиме зараз перейняти віск на себе, йому відразу вповні виплатити всі гроші, а потім, — думав Герман, — нехай собі й голову зломить!

А між тим, поки Герман укладав свої плани та турбувався про ула-дження фабрики цезезини, поки служниці в його домі відтирали Рифку, що кидалася й розбивалася по підлозі в страшних судорогах, — Готліб, у брудній вуглярській сорочці, весь обмурзаний, ждав нетерпеливо в маленькій і брудній вуглярській цюпі на прихід коминярчука з грішми. З тим коминярчуком він познайомився по сусідству і приєднав його, щоб за добру плату переносив йому вісті до матері і від неї. Ось він увійшов до хати, і Готліб поквапно обернувся до нього.

— А що? — спитав він.

— Ніщо, — відказав коминярчук.

— Як то ніщо? Не дали?

— Не дали, казали: завтра буде.

— Прокляте завтра! — проворкотів гнівно Готліб. — Мені нині треба!

— Що ж діяти? Казали: нема.

З тим коминярчук вийшов. Готліб, мов біснуватий, зачав бігати по хаті, розмахуючи руками й воркотячи сам до себе уривані слова:

— Я тут завтра маю з нею бачитися, і мушу бачитися, а тут ось що! Нема! Як сміє не бути? Хіба вже і мати супроти мене, не хоче дати? О, в таким разі, в таким разі... — і він затиснутими кулаками погрозив до дверей. Його пристрась, сліпа і бурлива, як ціла його вдача, несподівано й нагло виросла до надзвичайної сили, і під її про-водом він готов був зробити все, що йому підшепнула перша-лішня хвиля, без розваги і розсудку.

— А може, — думав він далі, — може, він дізнався? Може се його справа... навмисне не дає мамі грошей, щоби вона мені не передала?.. О, се може бути, я знаю, який він захланний на ті гроші!.. Але ні, ні, се не може бути! Він думає, що мене нема, він якби знав, зараз би старався мене загнати додому, як загублену скотину! Але чекай собі трохи! Тоді верну, як мені схочеться, помучся трохи!

Бідний Готліб! Він і справді гадав собі, що Герман не знати як мучиться його неприсутністю!

Але дарма було Готлібові лютитися і грозити, — все те не могло наповнити його кишені грішми. Думки його по волі, чи по неволі му-сіли упокоїтися і перейти на інші предмети, а іменно — на предмет його любови. Вчора доперва він дізнався від слуги її батька, котрого прислідив у недалекому шинку і з котрим при келішку горілки зав'язав знайомство, що отець її дуже велика риба, один з перших багатців у Бо-риславі і в Дрогобичі, що перед двома літами заїхав сюди з Відня, будує великий і пишний дім, називається Леон Гаммершляг, удовець і має тільки одну доньку, Фанні. Донька тепер поїхала чогось до

Львова, але завтра має вернутися. Дівчина дуже добра, лагідна і ладна, і отець також дуже добрий панище. Оповідання те дуже врадувало Готліба. Значиться, вона рівна мені, може бути моя — мусить бути моя! — се було все, що приходило йому на думку, але й сього було досить, щоби зробити його щасливим. З нетерплячкою дожидав він того завтра, щоби побачити її. Зразу він думав справити собі одіж, відповіду до його стану, щоби показатися їй в якнайкориснішим світі. Але тут нараз прийшла несподівана перешкода — мати не дала грошей. Приходилося зустрічати її в поганім вуглярським шматтю, котре Готлібові ніколи не було так ненависне, як іменно нині.

Скоро світ. Готліб узяв у кишеню трохи хліба й побіг за місто, аж геть по кінець Задвірного передмістя на стрийський гостинець, котрим мала надїхати Фанні. Залізниця ще тоді не було. Тут, засівши край дороги в тіні густої рябини, він устроїв очі в запорошений гостинець, що прямою сірою пасмугою простягся перед його очима далеко-далеко й тонув у невеличкім ліску на узгір'ю. Гостинцем волоклися, піднімаючи невеличкі тумани порошу, будки, накриті рогожею й напаковані пасажирами, мужицькі драбинні вози, худоба, гнана на торг до Стрия, — але не видко було блискучого повозу, запряженого парою вогнистих гніданів, у котрім мала надїхати Фанні. Готліб, з упертістю дикого індіянця на муках, сидів під рябиною, встроївши очі в гостинець. Вже сонце геть-геть піднялося і почало немилосердно пекти його косим промінням у лице і в руки, — він не чув сього. Люди їхали і йшли поуз нього широким шляхом, гудорили, гейкали, сміялися та позирали на вуглярчука, вдивленого в одну точку, мов безумний. Жандарм з блискучим багнетом, нап'ятим поверх люфи гвера¹, з плащем, звиненим в обарінок на плечах, увесь облитий потом і припалий порохом, пройшов також поуз нього, женучи перед собою закутого в ланцюги якогось напівголого, закривавленого чоловіка; він пильно позирнув на Готліба, здвигнув плечима, сплюнув і пішов далі. Готліб нічого сього не бачив.

Аж ось нараз із далекого ліска, мов чорна стріла, вилетіла бричка й живо котилася до Дрогобича. Чим ближче вона наближувалася, тим більше прояснювалося Готлібове лице. Так, він пізнав її! Се була вона, Фанні! Він зірвався на ноги зі свого місця і скочив на гостинець, щоби спішити за бричкою до міста; коли вона з ним порівняється. Коли побачив виразно Фанні в повозі, ціле його лице облилося кров'ю і серце зачало битися так живо, що йому аж дух заперло в грудях. Але й Фанні, побачивши його, мабуть пізнала того самого вуглярчука, що так безумно кинувся був до її повозу і такого завдав їй страху. Безумно відважна, сліпа гарячість часом — а може й завсіди — подобається жінкам, наводить їх на думку про сліпе, безграничне прив'язання і посвячення. І коли вперед Фанні не могла вияснити собі причини того безумного поступка якогось брудного вуглярчука, то тепер, побачивши, що він ждав на неї аж за містом, на спеці і в юрсі, побачивши, як він запалівся, побачивши її, як чорно і тривожно поклався їй, мов перепрошував за своє колишнє безумство, — побачивши

¹ Гвер — гвинтівка.

все те, вона погадала собі: «А що, може сей півголовок закохався в мене?» Вона іменно вжила в думці назви «півголовок», бо який же розум для якогонебудь обідраного вуглярчука — залюбитися в єдиначці-доньці такого багача, кидатися й калічитися о її бричку, визирати її з дороги?.. Але про все те їй не була неприємна така безумно-страсна любов, і хоч вона далека була — полюбити його за се, але все-таки почула до нього якусь симпатію, таку, яку можна мати для півголовка, для песика. «Ану, — погадала собі, — зачну з ним говорити, чого він хоче. До міста ще й так далеко, на гостинці пусто, ніхто не побачить». І вона казала візникові їхати звільна. Готліб, почувши той наказ, увесь аж затрясся: він почув, що се для нього такий згляд і зараз порівнявся з бричкою. Фанні, побачивши його, відсунула віконце й вихилила голову.

— Чого тобі треба? — спитала вона несміло, видячи, що Готліб знов зняв шапку і з виразом німого подиву наближується до неї. Вона заговорила польською мовою, думаючи, що се християнин.

— Хочу на тебе подивитися! — відповів сміло по-єврейськи Готліб.

— А хто тобі сказав, що я єврейка? — спитала Фанні, всміхнувшись, також єврейською мовою.

— Я знаю се.

— То, може, і знаєш, що я за одна?

— Знаю.

— То, певно, знаєш, що тобі не добре на мене задивлюватися, — сказала вона гордо.

— А чому не питаєш, що я за один? — сказав гордо Готліб.

— Овва, не треба й питати, сама одіж каже.

— Ні, не каже! Бреше одіж! А ти спитай!

— Ну, хто ж ти такий?

— Я такий, що мені не зашкодить задивитися на тебе.

— Хотіла б я вірити, та якось не можу.

— Я тебе переконаю. Де можу тебе побачити?

— Коли знаєш, що я за одна то, певно, і знаєш, де я мешкаю. Там мене побачиш.

І за сим вона знов засунула віконце, дала знак візникові, коні погнали, затуркотіла горі передмістям бричка, і туман куряви закрив перед Готлібовими очима чудну появу.

«Смішний хлопак, — думала собі Фанні, — але півголовок, чистий півголовок! Що він розуміє під тим: бреше одіж? Хіба ж він не вуглярчук? Ну, але коли ні, хто він є такий? Півголовок, півголовок та й годі!»

«Пречудна дівчина, — думав сам собі Готліб, — а яка гарна, а яка чемна! І з простим вуглярчуком заговорила! Але що вона розуміла під тим: дома мене побачиш? Чи се значить приходить? Ех, коби мені вбратися в що по-людськи! Ну, але треба старатися!»

З такими думками Готліб поплентався до своєї вуглярської нори.

Минуло кілька тижнів після робітницьких зборів. Цілковита несподівана тиша настала в Бориславі. Власники, котрих недавні грізні рухи робітників чимало таки було налякали, тепер зовсім збилися з пантелику, не знали, на яку ступити і що про те думати. Правда, були між ними такі, котрі сміялися з цілого наглого руху і наглого втишення, твердили, що вже по всьому, що робітники так, як пустий вітер: пошумлять, а дощу не наженуть, і що тепер, коли вони знову зробилися м'які та податливі, пора знову надавити на них твердою рукою, пора вигнати з них охоту до всякої буйности. «Робітник лиш печений добрий! — говорили вони. — Ти йому дай полегкість, а він собі подумає, що се йому так і належить, і буде собі чимраз більше розбирати, як той кіт на решеті. Тільки в ненастаннім притиску, в ненастанній погрозі привчиться він до послуг, до покірности, до пильности та точности, станеться він, як любив говорити Леон Гаммершляг, чоловіком, спосібним до вищої культури».

І всі бориславські підприємці згодилися на те, що тепер, коли розбурхана хвиля робітницького руху раптом притихла, треба з подвійною силою надавити на непокірних, — хоч не всі підприємці годились на той погляд, що хвиля та після бурі зовсім і конечно втихла, уляглася, успокоїлась. Ні, деякі, а особливо Іцик Бавх, уперто обставали при тім, що се заманлива, поверхня тиша, тиша перед страшною бурею, що іменно тої тиші і тої вдаваної покірности треба їм найдужче лякатися, бо се знак, що робітницький бунт, будь він якийбудь, уложений і сильно zorganizований, і робітники без сумніву оружаться до нього, а тільки таємність і безшумність їх починань свідчать про те, що вони щось поганого мають на думці і що роблять се систематично, порядно й ненастанно. І всюди, де тільки зійшлися підприємці: чи то на вулиці випадково, чи то де в світлиці на яку нараду, всюди Іцик Бавх не переставав остерегати товаришів перед небезпекою, не переставав намовляти їх до того, щоб удалися до старости в Дрогобичі і просили о зарядження гострого слідства або хоч о прислання сильного постерунку¹ жандармерії на побут до Борислава. І хоч в основі ніхто нічого не мав проти того, хоч усякий, певно, й рад би був мати в кожній хвилі на свої услуги жандармерію для охорони перед своїми власними робітниками і для затвердження всіх роблених їм кривд урядовою печаттю, — але на подання збірної ересьби якось не могли зібратися. Чи то пора така була гаряча та обезсилююча, чи то звичайна у наших людей недостача ініціативи в громадських ділах, у ділах, виходячих поза обсяг одиничних, приватних інтересів, чи, може, переконання, голосно висказане Леоном, що прецінь уряд сам повинен дбати про безпеку підприємців у Бориславі, бо на те він і є постановлений, — досить, що бориславські підприємці сим разом якось не здобулися на те, щоб удалися до влади, а навіть, щоб донести їй про те, що знали про недавній робітницький рух. А ще ж, безперечно, і нагле втишення того руху відняло в них пряму причину до такого кроку. Про що

¹ Постерунок — загін.

доносити до власті? Що має та власть слідити? Що перед кількома тижнями показувалися непокоючі об'яви якогось робітницького руху, котрі швидко щезли? Чому ж не донесено про них у пору? Так ціле те діло й зам'ялося, поки несподіваний і досить таємничий випадок не розбудив підприємців з їх оспалости, мов наглий грохіт грому з невеличкої темнявої хмарочки.

Не треба, здається, й казати, що цілий той наглий поворот від шуму до тиші й покірности був ділом наших побратимів, піднятим іменно в тій цілі, щоби змилити й ослабити чуйність та підозріння підприємців. Бесіда Іцка Бавха, котру почув був Сень Басараб, переконала побратимів, що підприємці можуть їм багато зашкодити, ба й розбити при допомозі начальства все діло, коли воно буде вестися так, як досі, явно та шумно. От вони й почали уговорювати всіх — притихнути до пори, податися, придавити в собі бурливі чуття гніву й радості, поки не прийде пора. Великого труду коштувало се побратимам, поки їм удалося штучно притишити бурю і держати її немов би на припоні, щоб вона денебудь за першим товчком не вибухла перед часом. Великого труду коштувало се і держало їх у ненастанній боязні, що ось-ось може вибухнути щонебудь таке, що підприємцям не пошкодить, а робітника зрадить і розіб'є. Тільки один був спосіб гамувати людей, а іменно той, що побратими обіцявали їм, що таким способом скоріше прийде «пора». Але як небезпечні і двосічні були ті обіцянки, се дуже добре знали побратими. Аджеж такими обіцянками вони пряме готовили невдачу своєму ділу. Бо відки ж вони візьмуть зособів зачати знову справді так швидко, як би сього бажалося терплячому народові? Грошей досі вплило звиш вісімсот ринських до головної каси, — вкладки покищо плили ще правильно, але підприємці почали наново і ще тугіше давити, ніж попереду, і треба було надіятися, що вкладок швидко омаліє і що в часткових касах мусить лишатися більша часть грошей на запомоги для потребуючих, хорих і безробітних. А в такий спосіб скільки то ще місяців потягне, поки набереться потрібна сума! А коли так, то й замірена війна не зможе початися швидко, і робітники почнуть сумніватися про свою силу, і запал їх остине і все пропаде. Або коли ні, то роздразнений народ вибухне завчасно, вибухне без ладу і без певної цілі, протратить силу дармо, а замірене діло все таки пропаде.

А вже коли кого мучили і гризли такі думки, то, певно, найбільше Бенедя. Аджеж діло се, то було його кровне діло, вистрадане тисячними муками і трудами, оповите в блискуче проміння надії. Аджеж у тім ділі — він чув се виразно — лежало тепер його серце, всі його сили, ціле його життя. Він не знав, не бачив нічого поза ним і можлива невдача сього діла показувалася йому рівнозначною з його власною смертю. Тому не диво, що коли тепер при виповненню його замислів почали насуватися чимраз нові труднощі, Бенедю днями й ночами про одне тільки й думав — як їх побороти або обминути, позелетів і похудів дорешти і не раз довго-довго ночами, мов сновиди, ходив по Бориславі, сумний, понурий, мовчазливий, а тільки час від часу важко зідхав, позираючи в темне, непривітне небо. А труднощі бовдурилися чимраз вище, і Бенедю чув, що йому починає не ставати сили,

що його голова мов довбнею прибіта, мозок мов омертвілий, не зважає вже з давньою силою працювати, не може напасти на ніякий щасливий слід.

От так діждався Бенедьо знов того вечора, коли в Матієвій хатині зійшлися побратими на пораду. Що діяти? Народу нетерпиться. Чому не дають знаку, чому не зачинають, чому нічого не роблять? Люди починають опускати руки. Вкладки починають впливати слабше, підприємці знов вменшили плату ще й проти давнього. Голод по селах трохи перестав, але жнива такі вбогі, яких ще не тямили люди від тісних років: рідко кому вистачить свого на прожиток до великого посту, більша половина ледве дотягне й до покрови. Народ швидко ще дужче почне пертися до Борислава, ніж досі. Коли б що зачинати, то тепер найліпше, бо тепер ще найлегше стримати людей по селах, щоб не йшли до Борислава, ба навіть можна би більшу половину з Борислава виправити на села на яких два-три тижні, щоби тут тим легше було держатися без роботи. А тут грошей нема на стільки, — в тім біда! Коли побратими договорилися до того «сука», то всі стали й понурили голови, не знаючи, що на те порадити. Мертвецька тиша залягла хатину, тільки нерівний, тривожний віддих тих дванадцяти людей роздавався між низькими, покривленими стінами хатини. Довго тривала мовчанка.

— Га, дійся воля божа, — скрикнув Сень Басараб, — не журіться, я тому зараджу!

Той голос, та нагла рішучість серед загальної тиші й безсильности вразили всіх побратимів, мов наглий вистріл з рушниці. Всі зірвалися й обернулися до Сеня, що сидів, як звичайно, на стільчику коло порога з люлькою в зубах.

— Ти зарадиш? — запитали всі в один голос.

— Я зараджу.

— Але як?

— То моє діло. Не допитуйтеся нічого, тільки розходіться. А завтра в тім часі будьте тут, будете видіти!

І більше не сказав нічого, ніхто його не допитував більше, хоч у всіх, а особливо в Бенедя, на серці залягла якась тривога, якийсь холодний біль. Але ніхто не сказав нічого, і побратими розійшлися.

Сень Басараб, коли вийшли на вулицю, взяв за руку Прийдеволю і шепнув до нього:

— Підеш зі мною?

— Піду, — сказав парубок, хоч його рука не знати чого тремтіла.

— Будеш робити, що я скажу?

— Буду, — сказав знов парубок, але непевним, мов недобровільним голосом.

— Ні, ти не лякайся, — вважав конечним успокоїти його Сень, — страшного нічого нема в тім, що я задумав. Тільки сміло й живо, а все буде добре!

— Не пендич, а кажи, що робити, — перебив йому Прийдеволя. — Адже знаєш, що мені все одно!

Ніч була вже досить пізня. Майже в усіх хатах, окрім шинків, світло не світилося і бориславська вулиця була зовсім темна. Оба наші

побратими йшли мовчки горі вулицею. Сень пильно глядів по вікнах. Дійшли вже на середину Борислава, де дома були трохи огрядніші, помальовані то жовтою, то синьою, то зеленою краскою, з заслонами на широких вікнах і з мосяжними клямками при дубових дверях, з ганочками або й без ганочків, а перед кількома були навіть малесенькі за штахетами огородці з нужденними квітами. Тут жили бориславські «головачі» та «тузи» — головні підприємці. Насередині, найкращий з усіх, стояв domeк Германа Гольдкремера, критий бляхою і нині зовсім пустий, бо Герман рідко коли ночував у Бориславі. Побіч нього, трохи віддалік від решти, стояв другий, не такий гарний і далеко не такий огрядний domeк Іцка Бавха. В однім його вікні було ще світло, — очевидно, що Іцик мусів ще не спати, бо вікно було іменно з його кабінету.

Сень Басараб знав сей domeк. Він довгий час робив в Іцкових ямах і не раз приходив сюди за виплатою. Він знав, що, крім одної старої служниці й Іцка самого, не було нікого в тім домі, і що служниця певно вже спить у кухні. Сього тільки йому й треба було. Він шарпнув за собою Прийдеволу і коло найближчої ями оба обмастили собі лиця чорною кип'ячкою так, що їх лиць зовсім не можна було пізнати.

— Ходи за мною і не кажи ані слова, а роби, що я скажу, — шепнув Сень, і вони пішли. Осторожно підповзли вони до одних, далі до других дверей дому, але двері були позамикані. Се зовсім не знеохотило Сень і він почав оглядати вікна. Тихе психнення дало знати Прийдеволі, що він найшов, чого шукав. Справді, одна кватирка в кухоннім вікні була незащеплена й легко далася отворити. Сень устроїв через неї руку, повідсував засувки і отворив вікно. Влізли до кухні. Кругом було тихо, як у гробі, тільки сонне сапання служниці чути було з-за печі. Побратими на пальцях пішли до дверей. Кухонні двері були незаперті, і вони вийшли до сіней. Сень намацав двері до Іцкового кабінету і хотів поглянути в дірку від ключа, але побачив, що в дірці був ключ. Потрібував тихенько покрутити клямку і переконався, що двері були замкнені. Але Сень і тут не довго надумувався. Шепнувши кілька слів Прийдеволі, він голосно потермосив клямкою й запищав хриплим, бабським голосом, подібним до голосу старої служниці:

— Herr, Herr, öffnen Sie!

— Wus is? ¹ — дався чути внутрі грубий голос Іцка, потім важкий скрип черевиків, а вкінці бряк ключа, що відчинив замкову пружину. Двері тихо відчинилися, смуга світла впала з кабінету до темних сіней, а в тій хвилі два хлопці, зачорнені, як чорти, кинулися на Іцка й заткали йому рот, заки ще встиг крикнути. Зрештою хто знає, чи сього й було треба. Несподіваний напад так налякав Іцка, що той, як був з простягнутими руками й запитуючим, глупим виразом лиця, так таки в тім положенню й задеревів, а тільки кліпання вибалушених сірих очей давало знати, що се не бездушна брила м'яса і товщу, але якась живина.

— Wie geht's, Herr, wie geht's? ² — пищав Сень усе ще бабським голосом. — Не бійся, небоже, ми тобі не хочемо нічого злого зробити

¹ Пане, пане, отворіть! — Що таке?

² Як вам поводитьсь, пане, як поводитьсь?

ні! Ми ще не правдиві чорти, що мають прийти по твою душу, ми тільки прийшли визичити від тебе трохи грошей!

Іцик не пручався, не кричав, не стогнав, а все ще стояв так, як у першій хвилі, одубілий, непритомний, з затканим шматом ротом, важко дишачи ніздрями. Товариші взяли його за плечі, завели до крісла й посадили.

— Держи ж його добре і не дай кричати! — пропитував Сень до Прийдеволі — А скоро би понебудь, задуши! А я тим часом пообзираю його хатину!

Але Сеньова погроза була даремна. Іцик не рушався і, мов без владний труп, дав Прийдеволі зв'язати собі хусткою руки на плечах. А Сень між тим, все збоку зиркаючи на Іцка, почав озиратися по хаті. Очевидно, Іцик робив обрахунки, бо на бюрку перед ним лежала велика книжка, а побіч бюрка стояла отворена невеличка залізна каса. Сень поквально сягнув до неї й почав винимати порядно поскладані пачки банкнотів. У тій хвилі з грудей Іцка перший раз видобувся якийсь глухий, глибокий звук, мов послідне стогнання підрізаного вола.

— Мовчи, бо смерть твоя! — пискнув Сень і порався далі коло каси. Він робив се зовсім спокійно і шептом числив купки банкнотів, поперецьязуваних вузькими папірцями, котрі винимав з каси і клав собі за пазуху. Банкноти були по ринському, а з грубости купки Сень догадувався, що в одній купці мусіло бути сто штук. Він нарахував уже тридцять купок

— Досить, пора, нам іти! — шепнув він до Прийдеволі. Оба зирнули на Іцка. Він усе ще дихав ніздрями, але його грубе одуте лице страшно почервоніло і вибалушені очі стояли на мірі з якимсь глупим, запитуючим виразом.

— Мовчи, бо смерть твоя! — шепнув йому до вуха Сень, між тим коли Прийдеволя розв'язав його руки. Руки були холодні і звисли, мов неживі; Прийдеволя підняв їх і опер о бюрко. Опісля Сень шепнув до Прийдеволі:

— Я піду наперед, а коли почуєш свист на вулиці, то вийми йому з рота шмату й утікай!

По тім Сень осторожно вийшов. Прийдеволя думав, що Іцик почне пручатися і кричати, і готов був у крайнім разі задавити його. Він стояв над Іцком блідий, тремтячий, збурений до дна душі, — але Іцик мов і не знав і не розумів нічого, сидів на своїм кріслі з витріщеними очима, та дихав, посвистуючи носовими дірками. Вже й повіками не кліпав.

Аж ось дався чути легенький свист під вікном. Тремтячою судорожно рукою виняв Прийдеволя Іцкові шмату з рота, певний, що в тій хвилі розляжеться страшенний крик і розбудить цілий Борислав, певний, що в тій хвилі впадуть товпи народа до сеї тихої хати, зловлять його, і зв'яжуть, і поб'ють, і поведуть вулицями, і вкинуть хто зна в яку підземну яму, і що се послідня хвиля його вільного життя. Але ні. Іцик і оком не змигнув. Він зачав дихати свободніше, але й чимраз повільніше, та й тільки всього. Прийдеволя стояв ще хвилю над ним, не розуміючи, що се такого діється, і коли б не виразне, голосне сапання, він був би думав, що Іцик неживий. Але коли почув другий свист під вікном, то покинув Іцка і тихо вийшов із світлиці. «Та ні, —

модував собі, — треба погасити світло!» І ще раз вернувся, запер касу, з котрої Сень набрав грошей, підняв шмату, котрою був затканий Іцків рот, погасив світло і, виходячи, позапирав двері, защебив кухонне вікно, крізь котре виліз надвір, і свиснув стиха на Сеня.

— Ну, що? — спитав Сень.

— Нічого, — відказав Прийдеволя. — Сидить, не рушається.

— Може задушився?

— Ні, дихає.

— І м, мусів таки дуже перепудитися. Ну, про мене, нехай йому завтра відливають переполах! А нам пора йти спати! Тридцять пачок маємо, се чень вистане! А лице зараз теплою водою і милом, ані знаку не буде. Ну, що то скаже завтра Іцко, як протверезиться! Тепер уже певно, що сам побігне по жандарів!

Але Іцкові було не до жандармів. Чорна пільма і мертва тиша залягла його кабінет. Він усе ще сидів на кріслі, з руками, опертими на бюрі, з вибалушеними очима, але давно вже не чути було його важкого сапання. Так застало його й ранішнє сонце, коли визирнуло з-понад чорних бориславських дахів і крізь вікно заглянуло йому в мертві, скляні очі. Так застала його й служниця, так застав його й цирюлик і інші знайомі, що на її крик позбігалися, і ніхто не знав, що се таке з ним зробилося. Цирюлик говорив, що Іцка «шляк трафив», бо на його тілі не було ніяких найменших слідів насилля, одіж була в порядку і нічого не свідчило про якийнебудь напад. Служниця, правда, говорила про якийсь шелест, про якесь ступання вночі і чула, як пан відмикав двері, але все те говорила вона дуже непевно й неясно, не знаючи, чи се був сон, чи дійсна ява. Далі прийшов і громадський уряд, зревідовано ввесь дім і все довкола, але нічого підозрілого не найдено. Отворено касу: в касі були гроші і цінні папери. Правда, коли зведено докупи рахунки, над котрими вчора ще сидів небіжчик, то показалося, що в касі не стає трьох тисяч ринських. Тільки ж і тут найшлися сучки. Рахунки, очевидно, були нескінчені, послідня цифра написана була тільки до половини: може бути, що небіжчик сам іще кудинебудь видав ті гроші. А подруге, коли б тут був грабунок, то грабіжники, певно, забрали б були і решту готівки — ще звиш дві тисячі. При тім же годинник і мошонка з дрібними грішми, все було в кишенях небіжчика не тикане, так що годі було увірити в правдоподібність грабіжницького заби́вства. Тільки дві чи три плями з кип'ячки на лиці і білій сорочці небіжчика наводили всіх на якесь неясне підозріння, котрого, однак ж, ніхто не міг вияснити. Були голоси між підприємцями, що може, в тім була рука рішників, котрі дуже ненавиділи Іцка, і голоси ті, безперечно, не одного підприємця проймали таємною дрожжю але на голос усі сьому перечили, тим більш, що судова обдукція трупа й справді виказала, що Іцик умер від апоплексії, до котрої здавна мав органічний наклін.

Похолонуло в серці у Бенедя і у других побратимів, коли на другий день почули про наглу Іцкову смерть. Вони й хвилі не сумнівалися про те, що та нагла смерть стоїть у безпосереднім зв'язку з учорашньою бесідою Сеня Басараба. А коли ввечером знов зійшлися до Матієвої хати, то довгу хвилю всі сиділи мовчки й понуро, мов почувую-

чися до спільної вини в якімсь поганім ділі. Перший перервав мовчанку Сень Басараб.

— Ну, що ж ви так посідали та й сидите, мов води в роті набрали? — сказав він, гнівно сплюнувши. — Отченаші відмовляєте за Іцкову душу, чи що? Чи треба мені присягатися перед вами, що я нічого злого йому не зробив, і що коли його шляк трафив, то з власної волі? А, зрештою, хоч би й ні, то що з того? Те, що я зробив, те зробив на власну руку, а ви беріть від мене вкладку і робіть своє діло. Ось вам три тисячі ринських! Що Іцка шляк трафив, се навіть ліпше для нас, бо не буде впоминатися, а другі не доглупаються, бо я навмисне, решту грошей лишив і нічого зрештою не тикав! А, зрештою, що великого, що одною п'явкою на світі менше! Де дрова рубають, там тріски летять! Адже не викинете ті гроші для того, що вони не дуже чистим способом нам дісталися! Не бійтеся, се не Іцкова праця, се наша праця, наша кров, і бог не покарає нас, коли нею покористуємося. А, зрештою, чи ж то ми для себе їх потребуємо? Ні, а для громади! Беріть!

Ніхто не відповідав на ту Сеньову бесіду, тільки Бенедьо, мов під тиском якоїсь важкої руки, простогнав:

— Чисте діло чистих рук потребує!

— Певно, певно, — відказав живо Андрусь Басараб, — але будь тут мудрий зрєбити щонебудь чистими руками, коли, крім рук, треба ще й підойми, міцної підойми. А по-моєму, коли хочеш трам підняти, то бери підойму, яка є, чи чиста, чи нечиста, щоби тільки міцна!

— Гній же не шовком вимітують, а гнойовими вилами! — докинув з кута Прийдеволя. І прийшлося Бенедьові хоч-не-хоч податися. Зрештою і виходу другого не було!

По тій важкій переправі побратимство значно оживилося. Всім немов полегшало, немов камінь хто зняв з плечей. Почали нараджуватися над тим, що тепер робити. Певна річ, загального робітницького збору скликати ніколи, се знов розбудило б увагу підприємців, — війна мусить вибухнути раптово, несподівано, мусить приголомшити і змішати їх, і тільки в такім разі можна надіятися побіди. Треба отже передавати загалові робітників усякі вісті без шуму, без гвалту, найліпше через окремих висланців та через касієрів часткових кас. З ними також нарадитися над спровадженням живности до Борислава на час війни і над тим, котрих робітників на той час треба й можна буде видалити з Борислава. Видалювання, певна річ, мусіло бути добровільне: кожному, хто відходить з Борислава, малося дати дещо на дорогу, і виходити мали вони звільна день поза день, малими громадками і будім то з різних причин. На склад живности вкрадено винизмати шпихлірі в сусідніх селах: у Попелях, Бані, Губичах та Тустановичах, де мала також стояти робітницька варта. Тут же вкрадено вислати зараз двадцять відпоручників у різні боки, щоби йшли по селах і голосили людям — не йти через пару тижнів до Борислава, поки тамошні робітники не виборють собі і всім взагалі ліпшої плати. Як найскоріше, а коли можна, то й зараз завтра мали вибратися Матій і Сень Басараб до Доогобича для закуплення хліба. Матій мав там знайомого пекаря й надіявся, що через нього можна буде без шуму і без підозріння

замовити таку велику кількість муки й хліба, а перевезти бодай більшу половину замовлених запасів можна буде ще перед вибухом, на протязі тижня, в бочках та паках, в яких звичайно возять великі ладунки воску і нафти. Таким способом усі приготування могли б зробитися швидко й неспостережно а іменно в тім лежала би найбільша порука вдачі¹ для робітників, бо підприємці переконалися би про їх силу і про добру організацію цілого заміслу, а й самі робітники, видячися забезпеченими від голоду й нужди, набрали б смілости й певности. Так само мав Андрусь Басараб з Деркачем піти по сусідніх селах і в знайомих газдів (брати Басараби були родом з Бані в найближчім сусідстві Борислава і знали багато газдів по дооколичних селах) позамовляти відповідні будинки для своїх складів. Інші побратими мали остатися в Бориславі і надглядати, щоб усе йшло в порядку і щоб підприємці завчасно не дізналися про те, що таке загадали зробити робітники.

А що того дня була неділя і нарада скінчилася досить завчасу, то побратими розбіглися, щоб зараз ще скликати на нараду часткових касієрів і обговорити з ними, як стоїть діло. Довго вніч живо було в Матієвій хатині; старі й молоді, пожовклі і рум'яні лиця мелькали в слабо освітлених вікнах, поки вкінці, геть уже по півночі, не порозходилися всі по домах. Борислав під покриттям темноти спав уже давно глибоким сном, тільки десь далеко на Новім Світі з одного шинку доносився хриплий спів якоїсь підпитої робітницької компанії:

Не жалує, моя мила, що я п'ю,
Годі будеш жалувати, як я вмеру!

XI

Ще тиждень тривала тиша в Бориславі. Ще тиждень безжурно шниряли підприємці вулицями, ходили за своїми гешефтами, торгували, шахрували, брали й видавали гроші, заняті тільки біжучою хвилиною і біжучими рахунками. Робітники також ходили, по-давньому нужденні, похилені, обмазані кип'ячкою; вони по-давньому лазили до ям, крутили корбами, їли сухий хліб і цибулю, рідко коли коштуючи теплої страви, а зате більше вживаючи горілки. Правда, голосних, гучних, безумних пиятик тепер не видко було, в шинках не засиджувалися громади людей, але шинкарі, котрі звичайно разом були і власниками ям, не дуже на те бідкались: пора була жарка, робота дуже покvapна, з усіх боків ішли замовлення на віск, а з тверезим робітником все таки більше можна було зробити, ніж з п'яним. Життя плило, мов річка, плитка й намулиста, і бачилося, що так воно буде плисти довіку. А між тим се був послідній тиждень!

І в Матієвій хаті, котра послідніми часами сталася правдивим осередком робітницького руху, куди щоночі, чи дощ, чи погода, то вулицею, то околичними стежками пробиралися робітники з усього Борислава на нараду, для перегляду каси, для вложення вкладок або й так

¹ Вдача — успіх.

тільки на розмову й по заохоту — і тут було тихо. Бенедьо працював по-давньому в новій фабриці перезини в Леона, а Матій по двох днях, вернувши з Сеньом Басарабом з Дрогобича і розказавши побратимам, що й як вони уладили, ходив далі на роботу до одної ями, що належала також до Леона. Старий був тепер мов відроджений. Таким охочим, веселим і жартовливим ще й не бачив його Бенедьо. Він про все турбувався, про все вивідувався, не ходив, а бігав, і здавалося усіх сил докладав, щоби й собі чимнебудь причинитися до якнайліпшої вдачі зачатого діла. Бенедьо, хоч чим іншим занятий, таки мусів се завважити і в душі порадувався тою переміною. А коли якось зговорився з Матієм і запитав його жартом про причину, лице Матія нараз зробилося дуже поважне.

— Маю вість, маю певну вість! — сказав він таємничо.

— Яку, про що? — спитав Бенедьо.

— Про мій процес.

— Ну, і що ж?

— Усе добре. Швидко самбірський суд видасть наказ арештувати Мортка.

— І то не зле, — сказав Бенедьо, але в душі зробилося йому якось невиразно, так немов жалів Матія, котрий у такій важній для всіх робітників хвилі може ще радуватися таким дрібним і остаточно так мало корисним фактом. Але швидко його думка, котра в усім і всюди шукала користи для загалу, для задуманого діла, вцепилася й за той мізерний факт. «А що, — подумав він, — якби надати тому ділу великий, якнайбільший розголос, якби тепер ще заінтересувати всю робітницьку громаду тим цікавим процесом бідного ріпника з потужним паном (бо що за Мортковими плечима стояв Герман, се видавалося йому зовсім природно й мусіло так само видатися й кожному другому) і якби опісля, може в самім розгарі їх боротьби, прийшли жандарі, закували мого Мортка на віз і безуть у параді через Борислав, се мусіло б бути заохотою для ріпників, се мусіло б їм додати нової сили й надії, мусіло б збудити в них переконання: таки й ми щось можемо! Таки й нам хоч часом щось удасться, коли правда по наших боці!» Він сказав свою думку Матієві і Матій радо пристав на се. І справді, в кількох днях, то через Деркача та Побігайка, то через братів Басарабів, то й через самого Бенедя, майже всі робітники в Бориславі знали про Матіїв процес, по всіх кошарах говорили про нього, висказуючи найрізномордніші здогади про те, як то він скінчиться. Загально дивувалися смілості Матія, що він поважився ще раз підняти процес на власну руку, коли прокуратурія від нього відступила, і се у великій мірі загострювало його цікавість. Правда, швидко нові й далеко важніші події заняли увагу робітників, але все таки і з сього посіву якесь зерно упало й мусіло з часом дозріти.

А між тим приготування до робітницької війни швидко кінчилися. Брати Басараби наглядали над перевозом закупленого в Дрогобичі хліба, пшона й іншої живности до своїх потайних складів у Губичах, на Бані і в Тустановичах, де вже також замовлені були газди, котрі мали щодень довозити певну означену скількість живности до Борислава. Закуплено три величезні кітли, де мала варитися каша для

робітників; навіть про полотно на шатра не забули побратими, щоб було де примістити беззахисних. коли б власники, змовившись, повикидали з помешкань. Ід суботі все було готове, і по всіх кошарах понісся радісний, а zarazом тривожний шепіт.

— Настає пора! Пора! Пора!

Так, коли на лан спілого жита вхопиться легкий літній вітерець, тихі похилі стебла ще дужче похилияться, потім здвигнуться вгору, знов похилияться, мірно хвилюючи, а повні надії-колоски шепчуть зразу тихо, а потім чимраз сміліше: «Пора! Пора! Пора!» А вітер гуляє. далі й далі, чимраз нові хвилі будячи, чимраз ширшим кругом забігаючи, а з ним разом чимраз далі, чимраз ширше, чимраз голосніше несеться благодатний шепіт: «Пора! Пора! Пора!» Двадцятьма дорогами з Борислава спішили робітницькі висланці по селах і містечках, розносячи вість про нову війну. Їх виділи на Уровім і в Підбужжі, в Гаях і Добрівлянах, в Стрию і Мединичах, в Самборі і Турці, в Старій Солі і Дзвинячу, в Доброгостові і Корчині. Їх вість стрічали бідні з утіхою, багаті з насмішкою та невірою; декуди гостили їх горілкою та хлібом, декуди питали о пашпорти і грозили арештуванням, але вони, не лякаючись, ішли чимраз далі, не минали ні одного присілка, просили й намовляли — не йти на роботу до Борислава через кілька тижнів, доки вони не скінчать своєї війни з власниками. Тисячні слухи пішли по селах про ту війну, попутані, страшні, які звичайно плодить велика нужда й безвихідне положення. То говорено, що бориславські робітники задумали вирізати всіх власників; то знов, що хочуть їх вигнати з Борислава. Ті вісті дійшли і до жандарів, і вони почали бігати по селах, грозячи та зацитькуючи та допитуючи, відки взялися ті слухи. Двадцять однакових реляцій вплило до староства в Дрогобичі про якихось таємничих людей, що голосять по селах комуністичні засади. Староство затривожилося і казало ловити їх, але поки та переписка в урядовій формі дійшла до зазначених місць, наші ріпники всі вже були в Бориславі, розворушивши три чи чотири повіти своїми вістями. Довго ще опісля уганялися жандарі по селах, ловили проходячих під час вакацій студентів та мандрівних міських робітників, — їм і в голову не приходило, що можуть бути «комуністичними емісарами» і ті в зрібних, зароплених кафтанах, і що ті самі емісари не раз спокійно, схилені і згорблені, переходили попри них.

Вкінці приготування всі вже були скінчені, і в неділю розпочалася війна. Перше важне воєнне діло було те, що більша половина робітників, між ними всі несмілі, слабовиті, багато жінок та недорослих, тої таки неділі громадою виступили з Борислава. Деякі побратими бажали, щоби той вихід, конечний для повної вдачі змови і для повного притиснення підприємців, відбувся потихо, без шуму, малими громадками. щоб підприємці не швидко догадалися, що воно таке й до чого йде. І сам Бенедю зразу так думав, але опісля, гадаючи й розгадуючи не настанно, дійшов до тої думки, що коли війна, то нехай же буде одверта, і що перший її крок, зроблений голосно і з належитим натиском, може відразу нагнати підприємцям значного страху і ослабити їх завзяття. Тож він і обстав за тим, щоби «вихід з неволі єгипетської» відбувся середо дня, громадно, голосно. Адже й так, завтра

рано мало розпочатися «святкування», — чому ж не дати підприємцям віднині порозуміти, відки вітер віє?

В неділю опівдня почали вулиці Борислава в незвичайний спосіб заповнюватися робітниками й робітницями. Гомін стояв мов на ярмарку, — робітників сходилося чимраз більше. Половина їх мала через плечі торби, під руками звитки, на собі всю свою одіж.

— Що се такого? Куди ви збираєтеся? — питали підприємці з сього, то того з-поміж ріпників.

— Додому, до села, — була звичайна відповідь.

— Чого додому?

— А що ж, треба! Ще роботи в полію. а тут і так нічого не заробимо.

— Як не заробите? Отже заробляєте.

— Е, з таким зарібком! І прожити нема за що, не то щоби яку підмогу для господарства. Буде з нас! Нехай другі заробляють!

Рікою поплив народ долів вулицями, спокійно, сумовито. За Бориславом, на толоці, вже стояли нові громади. Почали прощатися.

— Бувайте здорові, товариші! Дай вам боже щасливо докінчити, що задумали! Подавайте вістку, що тут буде чувати!

— Ходіть здорові! Швидко чей у ліпшій долі знову побачимось!

Звільна на всі боки, на гори і на доли, між ліси і поля розійшлися громади робітників, час від часу озираючися на покинений Борислав, що спокійно мрів собі на сонці, мов безжурний кіт вигрівається і простягається і мурликає поблизу залізної зубатої ступиці, котра ось-ось клямсне і вхопить його своєю залізною пащею і подрухоче йому ребра й лопки.

Правда, бориславські підприємці не конче були подібні до того лота. Вихід такої маси робітників затривожив їх непомаду. Вони не могли порозуміти, що се такого сталося робітникам і чого вони хочуть. Але все таки вони хоч почасти успокоїлися, міркуючи собі: що ж, половина пішла, а половина таки осталася, а коли б тих було замало, то швидко надійде нових більше, ніж треба. З тою надією підприємці спокійно переспали ніч. Але надія їх, хоч і мала за собою багато правдоподібности, сим разом не сповнилася.

На другий день рано велика частина кошар стояла зовсім пустою. То є, властиво не зовсім: надзорці поприходили, повідмикали двері й чудувалися, що робітники не приходять. Декотрі лютилися і проклинали робітників, другі, холоднішою вдачі, посідали при входах на свої лавочки, обіцяючи собі в душі натовкти добре морди поганим недбайкам за таке нечуване запізнення. Але й одне і друге надармо. Вже сонце геть-геть підійшло на небі, а робітників як не було, так не було. Надзорці були б, може, ще довго ждали і нудилися і не терпилися, коли б гомін, а далі й крики та лайки з сусідніх кошар не були їм звістили, що й там, хоч робітники снувалися, мов оси, а таки сталося щось неладне, незвичайне й нечуване. А сталася проста річ. До котрих кошар прийшли робітники, то вони, ставши лавою при дверях, у мовчанці дожидали надзорця. Приходить надзорець, відмикає двері, робітники мовчать і стоять, не йдуть до кошари.

— Ну, до роботи! — гукає надзорець.

— Е, маємо час, — відповідає холодно сей або той ріпник.
— Як то, маєте час? — кричить надзорець. — Але я не маю часу!
— Ну, то лізь і роби сам, коли так квално діється, — кричать робітники й регочуться.

Надзорець синіє зі злости, стискає кулаки, готов першому-ліпшому заїхати в зуби.

— Не лютуйся, Шльома! — успокоюють його робітники. — Ми лиш того прийшли сюди, щоби тобі сказати, що не будемо більше робити!

— Не будете робити? — лепоче оголомшений надзорець. — А то чому?

— Раз, що не хочемо такого пса за надзорця, як ти, а подруге, що нам замало платять. Бувай здоров! А перекажи своєму панові, що як дасть нам ліпшого надзорця і по дванадцять шісток денно, то вернемо назад до роботи.

І се сталося разом, рівночасно, однодушно по всіх кошарах, по всіх Бориславі! Один величезний зойк здивування, гніву й непорадності вирвався з уст підприємців і луною понісся від одного краю до другого.

Деякі надзорці поставали, як стовпи, з порозніманими ротами, почувши ту нечувану, безбожну бесіду. Другі вибухали безмірним гнівом, впадали в лютість, кидалися на робітників з кулаками, нахваляючись, що вони п'ястуками і стусанами заставлять їх робити. Інші знову недовірливо всміхалися, брали се за жарт, а коли робітники й справді розходилися, вони махали рукою, воркотячи: «Тьфу, що за народ! Дується, мов порося на орчику. Немов то, крім них, нікого нема в Бориславі. Найдемо, братчику, найдемо, крім вас, робітників, і ліпших і покірніших; ще й дешевших!» Знов інші надзорці, мов наївши дурійки, бігали вулицями до своїх нахлібників, розповідали їм, що сталося, і просили о дальші розпорядження, що діяти в таких разі. Але й нахлібників сей удар зустрів так само неждано-негадано, як їх вірних вірників. До самого полудня того понеділка вони не знали навіть докладно, чи справді воно так сталося, чи справді у всіх ямах, і кошарах, і магазинах, і нафтарнях робітники не взялися до роботи. Вони довго бігали по вулицях, мов гінчі пси, хапали кожного стрічного ріпника за плечі дрожачими руками і хоч, очевидно, пальці їх раді б були, мов залізні гаки, нерозривно впитися в робітницьке тіло, то прецінь, хоч силуючись, вони питали ласкаво-вривано:

— Ну, Грицю, чому не йдеш до роботи?

— Не маю роботи.

— Як нема? У мене є.

— А багато заплатиш?

— Ну, не питай, а йди роби. По чому люди, по тому й я.

— Не підю. Мало.

— Не підеш? Як то не підеш? А що ж будеш робити?

— То вже моя річ. Не питай!

Мов скажені, бігали підприємці вулицями, полюючи на робітників, але живо переконалися, що даремна їх робота і що робітники, очевидно, змовилися. Правда, багатьом не хотілося вірити в можливість робітницької змови в Бориславі, а другі, хоч і вірили, то так були оголом-

шені на разі тою подією, що й самі не знали, що робити і як собі радити. В своїй безрадності вони бігали, розправляли про свої можливі втрати, про нечуване зухвальство робітників, про упадок гешефтів у Бориславі, але нікому не прийшло, й на думку подумати про яку-небудь поміч, окрім хіба жандарів. Навіть того не старалися розвідати підприємці, чого властиво хочуть робітники. Так минув перший день війни в спокою. Обі воюючі сторони, зрушені й затривожені новою і небувалою досі появою, старалися висапатися, успокоїтися, зібрати свої думки до купи, розглянутися в новім положенню. Святкуючі робітники якось несміло ходили по вулицях, не збиралися в більші купи, а тільки малими купками громадилися по затилях та розмовляли про те, що далі діяти. Тільки за Бориславом, на толоці була більша купа: там варили кашу й розділяли між потребуємих, у найбільшій порядку, по кошарам; там також був осередок ради, були всі побратими, був Бенедьо.

Бенедьо був на вид спокійний, говорив рівним, звучним голосом. Тільки очі незвичайно блискучі, лице незвичайно бліде і свіжі, глибокі морщини на чолі свідчили про те, що його думка працювала з великою натугою. Рада йшла над тим, які поставити жадання підприємцям на випадок угоди. Майже всі радили жадати небагато, щоб се тим певніше одержати. На те сказав Бенедьо:

— Правда ваша. Хто менше жадає, борше дістане. Але знов у нашій ділі гірша річ була би жадати замало. Аджеж коли ми підняли війну, то вже треба, щоби мали з неї якусь познаку. А головна річ, як я гадаю, поставити такі жадання, котрі нам не тільки влгшили б наше щоденне життя, але zarazом дозволили би нам ще ліпше ввійти в силу, стати ще міцніше на ногах. Бо то, видите, і так може бути, що підприємці тепер, під натиском пристануть на все, особливо, як побачать, що ми ні самі не робимо, ні других не допускаємо до роботи. Але потім, скоро ми пристанемо на їх обіцянки й покинемо війну, а вони бух, і назад прикрутять нас ще гірше, ніж поперед бувало. Про те, я й кажу: треба нам такі жадання поставити, щоб ми забезпечилися в разі недодержання слова, щоби ми мали силу в кожній хвилі наново розпочати таку саму війну, коли того буде треба.

Всі признали справедливість тої бесіди. Бенедьо говорив дальше:

— Досі чень усі ми переконалися, що наша сила лежить у громаді, лежить у тім, коли всі будемо держатися купи. Доки ми жили кожний про себе, не дбаючи про других, доти не могло у нас і мови бути про якусь поміч, а тепер, як самі видите, спільними силами ми дійшли до того, що могли розпочати таке велике діло: війну з багачами. І мені здається, що доки ми будемо держатися купи, доти багачам не вдасться взяти верх над нами. Отже, треба тепер поперед усього поставити їм такі жадання, щоб опісля наша громада не тільки не розпадалася і не була розбита, але, противно, зміцнювалася чимраз більше. Щоби наша робітницька каса не випорожниювалася, а все більшала. Бо добре то якийсь сказав: де добре громаді, там добре й бабі; як буде наша громадська сила міцніти й розвиватися, то при тім і кожному поодинокому буде ліпше, бо громада зможе його в кожній біді зарятувати, і підприємці будуть мусіти нас боятися і не посміють зламати свого

слова, не посміють обходитися з робітником, як з худобою або й ще гірше.

— Так, так! — загомоніли кругом робітники. — Але чого ж на такий спосіб жадати?

— Я би гадав ось чого: поперше, розуміється, щоби платню нам підвищено: тим, що до ями йдуть, — найменше дванадцять шісток, тим, що на верха, — ринського, а найменше — вісім шісток; подруге, щоби ніхто не смів побирати ніякого касієрного; потретьє, щоби до робітницької заповогової каси, крім робітників, давали вклади також і підприємці, кожний найменше по ринському місячно; дальше, щоби в разі нещасливого випадку, смерті, каліцтва обов'язані були платити за шпиталь і ліки, а також рятувати осиротілу робітницьку родину хоч через півроку. Я гадаю, що се жадання не надто великі, а для нас із них вийшла би значна пільга.

— Так, так, — крикнули гуртом робітники. — Того тримаймося! А як у нас буде опісля своя каса, то й пізніше зможемо добиватися дальших уступок.

Підприємці не знали нічого про ту нараду. Чим ближче до ночі, тим більший страх огортав їх перед робітниками. Хати були позамикані. На вулицю рідко хто показувався. Тільки глухий гомін і шепіт і тривожна дрож ходили по Бориславі, мов пошибаюча тисячі людей зараза, мов осінній стогнучий вітер по гаю.

XV

Фанні, Леонова єдиначка, сиділа самотня в задумі на м'якій, софії в пишнім покою. Вона час від часу позирала на годинник, що тикав обіч неї під кришталевим дзвоном на мармуровім столику.

— Третя година, — сказала вона змученим голосом. — Як поволі йде той час! Батько поверне аж по п'ятій, а ти, Фанні, сиди сама!

Як багато годин, як багато днів просиділа вона вже отак, сама, на тій м'якій софії, побіч мармурового столика з годинником під скляним дзвоном! Як багато разів нарікала вона на той лінивий хід часу! Чи в неї в руках була яка робота, про котру знала, що вона нікому непотрібна й нікому ні на що не здасться, чи книжка, котра її ніколи не могла зайняти, все та нестерпна нуда, та самота давила її, всисалася їй усіми порами в тіло, немов призка багнюка. Її жива, кровиста натура ниділа й сохла в тій холодній, бездільній самоті. В жилах кипіла молода кров, фантазія ще додавала їй жару, а між тим кругом самота, холод, одностайність. Їй бажалося любови з чудовими, романтичними пригодами, гарячих устисків якогось героя, догробної вірності, безграничної посвяти. А між тим дрогобицьке товариство, а ще товариство дрогобицьких «еманципованих панів», глупих і зарозумілих, було для неї тим, чим холодна вода для вогню. Вона ненавиділа їх з їх вічними, з книжок вивченими, компліментами, з їх малп'ячим надскакуванням, у котрім виразно виднілося більше пошани для батькового маєтку, ніж для її прикмет.

— Як поволі йде той час! — повторила вона в задумі, тихіше, ніж-

ніше якось і неміло визирнула крізь вікно на вулицю. Чи ждала кого? Так, ждала, ждала його, свого героя, того дивовижного молодця, що від кількох тижнів, мов яркий метеор, несподівано, таємничо появився на її небосклоні. І появився зовсім відповідно до її романтичних мрій: королевич у жебрацькій одежі! Бідний вуглярчук, котрого чорні великі очі так і пожирали її, котрий так перелякав її, вчепившись колись то за бричку і повалившись на вулицю, котрий так різко, так пристрасно визнав їй свою любов, котрий потім немало здивував її, появившись справді в її домі, в елегантській одежі, в перемінним, проясненім виді. Який він прямий на словах, який гарячий, енергійний, не знаючий завад ні перешкод, мов і справді який всемогутній королевич. Який він зовсім неподібний до тих блідих, мізерних, боязливих і смішних кавалерів, яких вона бачила досі! Скільки сили в його мускулах, скільки вогню в його погляді, скільки гарячої пристрасти в його серці! І як він любить її! Але хто він такий? Що за один? Називається Готліб, сказав, але якого роду? Чи може він бути моїм?

Такі думки, мов золоторожеві пасма, снувалися по голові самотньої Фанні, і вона чимраз нетерпливіше позирала на годинник.

— По третій він обіцяв прийти, — прошептала, — чому ж не приходить? Нині має розкритися ціла таємниця, чому ж його нема? Чи, може, все те сон, привид моєї роздразненої фантазії? Але ні, він держав мою руку в своїй, він цілував мої уста, ох, як гаряче, як пристрасно!.. Він мусить прийти!

— І він прийшов уже! — сказав Готліб, входячи тихо і кланяючись.

— Ах, то... ти! — сказала тихо, рум'яніючись, Фанні. Се було перше «ти», котре вона йому сказала. — Я власне думала про тебе

— А я про тебе й не переставав думати, відколи тебе побачив.

— Чи справді?

Дальша розмова велася без слів, але для обоїх була дуже добре зрозуміла. Вкінці прошептала Фанні:

— Але ти обіцяв мені нині відкрити свою тайну: хто ти?

— І ти не догадалася досі? Не вивідалася про те, що тобі котрий-будь з твоїх слуг міг сказати?

— Ні. Я з ніким про тебе не говорила.

— Я слів Германа Гольдкремера, знаєш його?

— Що? Ти син Германа, той сам, за котрого батько сватав мене?

— Що? Твій батько сватав тебе за мене? Коли?

— Недавно, два місяці тому. Як я тебе боялася, не бачивши!

— Але що ж сказали мої родичі?

— Я не знаю. Здається, батько твій був не від того, але мати була противна, і я догадуюся, що мусіла чимсь дуже образити мого батька, бо той прийшов від вас страшно зворушений і розгніваний і проклинав твою матір.

— Що ти говориш! — скрикнув Готліб, — моя мати! І мала би бути противна!.. Але ні, — додав він по хвилі, — се може бути, така вже її вдача. Але вона сама мусить направити зло, сама мусить перепросити твого батька ще нині!

Лице Готліба горіло дикою рішчистістю.

— Коли верне твій батько?

— О п'ятій.

— Ну, то прощай! Я йду і пришлю сюди свою матір, щоб полагодила сю справу. Вона мусить се зробити для нашого щастя. Прощай, серце!

І він пішов.

— Що за сила, що за рішучість, що за гаряче чуття! — шептала п'яна від розкоші Фанні. — Ні, ні, зовсім не те, що інші бліді, мізерні кавалери. Як я його люблю, як безконечно я його люблю!

Між тим Готліб покvapно пішов додому. Він уже повідомлений був про те, що батько знає про його побут у Дрогобичі. Мати розказала йому все, коли, заставивши потаємно дещо з своїх строїв, доручила йому жадані гроші. Готліб нічого не сказав на ту вість; нова гаряча любов до Фанні прогнала його гнів на батька; він тепер далеко радніше був би послухав батькового приказу й вернувся жити додому, коли б тільки Герман видав був такий приказ. Та ні, Герман нічого не приказував, немов зовсім не дбав про сина, очевидно ждав, аж той сам покається і поверне до нього. Готліб знову не хотів сього. Кілька разів вони стрічалися на вулиці, але Герман усе творився, немов не знає того молодого, вистроєного панича, а Готліб знов не хотів перший податися. Додому до матері забігав Готліб рідко і то все тоді, коли батька не було. Але тепер діло було спішне, і він увійшов, хоч йому служниця сказала, що пані є в покою, а пан у своїм кабінеті. Нехай собі, йому до пана нема ніякого діла.

Рифка сиділа в покою, вліпивши очі в стелю. Нещаслива руїна її духа доходила до кінця, стала тепер на тій порі, коли по великим роздразненню наступає омертвіння, бездумна отяжілість, туманіюча меланхолія. Вона цілими днями сиділа на однім місці, говорила мало й якимсь в'ялим, розбитим голосом. Бачилось, що недавня невлостиво-дика енергія її волі тепер десь зовсім пропала, розприслася на кусники.

В тім стані одубіння можна було зробити з нею, що хто хотів. Одне тільки осталося в ній живе життя — любов до сина і ненависть до мужа. Герман дуже турбувався тою зміною, в котрій він бачив ознаку якоїсь тяжкої недуги, але лікарі впевнили його, що це ознаки надмірного роздразнення й ослаблення нервів і що треба тільки спокою. Цілий день ніхто до неї не творився, окрім хіба що слуги закликали її до їди або до постелі. Але знов певно й те, що такий спокій, мертвечий, пустий, вбиваючий, не був для неї ліком!

Готліб, зайнятий своєю любов'ю, зовсім не вважав на її стан, але скоро тільки ввійшов до покою, зараз прямо приступив до діла.

— Мамо! — сказав він, підходячи й сідаючи обіч неї.

В її мутних, погаслих очах засвітилася живіша іскорка.

— Чого, синку?

— Чи Леон Гаммершляг хотів сватати за мене свою доньку?

— Леон? Ага правда, той поганець хотів.

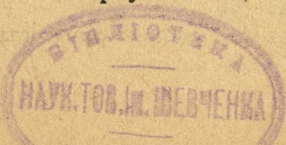
— І що ви сказали йому?

— Я? Радше умру сама, ніж маю прийняти її до себе!

Готліб гнівно, майже люто позирнув на неї.

— Дурні ви, мамо!

— Чому, синку?

— Бо я іменно Леонову доньку люблю і радше вмеру, аніж вона мала б бути не моя.

Рифка зірвалася на рівні ноги. Слова Готліба були для неї немов сильним пробуджуючим ударом.

— Се не може бути! — сказала вона міцно.

— Те мусить бути! — сказав Готліб з притиском.

— Але як же ти можеш її любити?

— Але як ви можете її ненавидіти?

— О, як я їх усіх ненавиджу, до смерті ненавиджу: і того Леона, і твого батька, й її, усіх, усіх тих, що для грошей відрікаються життя й сумління, та ще й інших потоплюють ураз із собою в тій проклятій золотій калюжі!

— Але що ж вона вам винна? А, зрештою, мамо, ви любите мене, свою єдину дитину?

— Чи ще можеш питатися?

— І бажаєте мого щастя?

— Більше, ніж собі самій.

— Ну, то зробіть те, про що вас буду просити.

— Що зробити, синку?

Хвилиний вибух давньої енергії швидко погас у душі Рифки, і вона знову сіла, безвладна й отяжіла, як була перед хвилиною.

— Підіть самі до Леона, поговоріть з ним, уладьте, умовтеся, щоб ми якнайшвидше заручилися, уладьте мое щастя!

— Твоє щастя, синку?.. Добре, добре! — сказала Рифка, не багате розуміючи з його бесіди.

— Так, мамо, мое щастя! Вставайте, розрушайтесь, ходіть!

— Куди, синку?

— Аджеж кажу вам, до Леона.

— До Леона? Ні, ніколи!

Готліб, не розуміючи недужого стану матері, почав лютитися, грозити, що собі смерть зробіть, — і Рифка тим дуже перелякалася.

— Алеж добре, синку, добре! Піду з тобою, куди хочеш, лиш не роби собі нічого! Прошу тебе, будь спокійний! Усе зроблю для тебе, лиш будь спокійний.

І тремтячими руками вона почала вбиратися до виходу, але так незручно та нескладно, так довго примірювала, знімала і знов приклала одержу, що Готліб з нетерплячки мусів покликати служницю, щоби помогла їй убратися. Вкінці вийшли обое.

Леон Гаммершлаг у дуже добрім настрою сидів у своїм кабінеті при бюрку. Нова фабрика йшла дуже добре, і перший ладунок цеглини найдалше за тиждень буде готовий до посилки за границю. Тоді будуть гроші, буде можна і далі вести фабрику і взятися до дальшої будови дому, занежаяної на гарячий час. Щастя всміхалося Леонові, — він чувся сильним і гордим, як ніколи. Втім застукано до дверей, і вийшла Рифка, бліда, з вигаслими, недвижними очима, повільним, майже сонним ходом. Леон ніколи ще не видав її такою. Незвичайна її поява і дивний вигляд дуже здивували, а потрохи й змішали його.

— Прошу сідати, — сказав він у відповідь на її привітання, виска-

зане якимсь глухим беззвучним голосом. Рифка сіла і довгу хвилию мовчала. Мовчав і Леон.

— Я до вас з одним ділом, — сказала повільно Рифка, — хоч і не своїм, але все таки...

— Дуже мені приємно буде, — відповів Леон.

— Чи ви гніваєтеся на мене, пане Леон? — спитала вона нараз.

— Алеж... Алеж, ласкава пані... Як пані можуть...

— Ні, ні, я тільки так спитала, щоб ви, буває, в гніві та не схотіли мені відмовити в тім ділі, смію сказати, смію сказати, дуже важнім, хоч і не для мене...

— О, прошу, прошу!.. — бовкнув Леон.

— Діло таке. Чи ви, пане Леоне, уже покинули свою колишню думку: злучити до пари наші діти?

— Га, що ж робити, мусів покинути, хоч як мені жаль, але що ж, коли вашого сина десь нема!

— А якби мій син був?

Леон поглянув на неї пильно й добачив нетаєну тривогу вижидання в її лиці. «Ага, — погадав він собі, — от куди воно йде. У них мусіло щось кепсько піти і вони заловлюють тепер моєї ласки. Але постій, я тобі відплачуся за колишнє!» І додав голосно:

— Дуже мені жаль, що й у таких разі я не міг би... Маю вже інші вигляди з моєю донькою.

— Ну, як так, то певно... Я тільки думала... Розуміється, не в своїм інтересі...

Рифка путалася на словах. Очевидно, відмова Леона глибоко вко-
лола її.

— Але якби... ваша донька любила мого сина?

— Моя донька вашого сина? Се не може бути!

— Ну, ну, я не кажу, що се так є, але приймим, якби так було?..

— Е, байки, фантазії! Я маю інші вигляди і прошу мені не забирати часу подібними придабашками!

Леон відвернувся. Він рад був, що може відплатити Рифці зуб за зуб, і зовсім не думав про ту можливість, котру вона йому показувала.

В тій хвилі дався чути важкий стук кроків на коритарі і тут же влетів до кабінету задиханий, запалений, спечений Леонів касієр з Борислава. Леон, побачивши його, зірвався на рівні ноги.

— А се що? Ти чого прибіг?

— Пане, нещастя!

— Яке?

— Робітники змовилися і не хотять ообити

— Не хотять робити? А то чому?

— Кажуть, що замало їм платимо.

— То не може бути. Ти хіба п'яний!

— Ні, пане, так є! Я прийшов до вас за порадою, що діяти

— Чи тільки при ямах не роблять, чи й при фабриці?

— І при фабриці...

— Gott über die Welt! Оце нещастя! Що тут діяти? Робота на фабриці мусить іти, конечно! Слухай, Шльомо, бігай на місто, наскла-
кай тут робітників і веди до Борислава, я сам також їду.

І оба вибігли, не зважаючи зовсім на Рифку. Вона чула ту вість і всміхнулася по їх виході.

«Га, оце добре, оце добре! — шептала вона. — Так вам треба! Коби ще не дурні були, а збунтувалися і всіх до одного повкидали вас у ті ями! Адить, який він! Не хоче тепер, відмовляє! Мій бідний Готліб! Що він на те скаже? Він собі готов що злого зробити. Але так йому треба, нехай не заходив би собі з такою, нехай би шукав собі бідної, доброї... Але що я йому скажу? Він такий прудкий, як іскра! Ні, я не скажу йому правди, нехай буде, що буде!»

І вона вийшла на вулицю, де Готліб нетерпеливо дожидав її.

— Ну, що? — спитав він, глядячи їй в очі.

— Добре, синку, добре, все добре

— Пристав, приймив?

— Аякже, аякже! За місяць заручини.

— За місяць? Чому так пізно?

— Не можна, синку, швидше. Та й чого квапитися? Адже и так вона досить ще скоро затроїть тобі твій вік молодий.

І вона почала хлипати, мов дитина.

— Мамо, не говоріть так, ви її не знаєте! — скрикнув гнівно Готліб.

— Не буду, синку, не буду!..

Але та вість якось не дуже втішила Готліба. Чи то задля того, що ще так довго треба було ждати тої щасливої хвили, чи задля того, що мати сказала йому ту вість так якось холодно, зловіще, нерадо, — досить, що Готліб не почував такої радості, як би йому бажалося. Він ішов мовчки з матір'ю аж ід домові. Тут вони розійшлися. Рифка до свого покою, а Готліб до готелю, де промешкував, покинувши нужденну хатину вугляра.

Дома Рифка вже не застала Германа. Така сама вість і в тім самім часі, як і до Леона, прийшла й до нього, і він, схопившись, зараз казав запрягати і враз із Мортком, що приніс йому сумну вість про робітницьку змову, погнав до Борислава. По перебутих порушеннях Рифка як була вбрана, так і кинулася на фотель і потонула в своїй бездумній меланхолії. Готліб у готелю ходив по своїй світлиці взад і вперед, роздумуючи про своє щастя і силуючися бути щасливим. Тільки бідна Фанні, котра з-за дверей у боковій стіні чула всю розмову Рифки й Леона, кинувшись на свою софку і накривши лице хусткою, гірко-гірко плакала.

XVI

Герман Гольдкремер перший раз нині не знав, на яку ступити. Нова, нечувана досі в Бориславі подія робітницької змови завдала йому загадку. Приїхавши вчора вечором до Борислава, він довго вночі не міг заснути, роздумуючи над тим, що чув і бачив. Як же бо змінився Борислав від часу, як він послідній раз виїхав з нього! Немов яка чародійська сила перевернула все в нім догори коренем. Що вперед було підприємці ходять гордо купками по вулицях і згори позирають на робітників, тепер підприємця на вулиці не побачиш, а зате купи

робітників, мов рої шершенів, ходять вулицями, гомонять, регочуться, грозять то співають. Що вперед, куди було глянь по ямах, усюди корби крутяться, сотні рук рушаються, робота кипить, — тепер коло ям, по кошарах мертво, пусто, корби бовваніють, мов брудні кості, з котрих обпало тіло, а млинки зазирають своїми темними гирлами до ям, немов запитуючи, чи не жадає там хто свіжого повітря. Зате на толоці по кінець Борислава, там тепер життя, там рух! З Германового вікна видно дим, що куриться з огнища під величезним кітлом, у котрім робітники варять собі кашу. З Германового вікна чути гомін нарад, чути оклики варті, розставленої по всіх дорогах, по всіх стежках, що ведуть до Борислава.

«Чорт би їх побрав! Що вони собі гадають?» — думалось Германові, і він нетерпеливо ждав восьмої години, о котрій мали до нього поспоходитися на нараду позапрошувані власники.

— Ні, се так не може бути! — говорив він сам до себе, ходячи по світлиці! — Ми мусимо переламати їх опір. Мені конче потрібно робітників, багато робітників, ще сього тижня. Я конче мушу ще сього тижня віддати «Спілці визискування» цілих п'ятдесят тисяч сотнарів воску і взяти від неї гроші. Чорт би там з ними довше зволікав. І «Спілка» леда день бевхне, і ті прокляті розбійники готові якої погані наробити. Або я дурень ризикувати! Коби ще дві тисячі сотнарів видобути, зараз віддаю тим панам від «Спілки», на місці, — а вони нехай собі роблять, що знають, лиш мені нехай гроші платять. А добра то річ була, що я поділив законтрактвану масу воску на дві рати, тепер ще пару день, то й перша рата буде готова. Чи треба буде ще й другу постачати, се хіба бог святий знає, але як треба буде, то для мене ще тим ліпше.

От так міркував собі Герман, ходячи по світлиці, і все міркування його виходило на той кінець, що все було би дуже добре, коби лиш робітники не бунтувалися, а стали до роботи, — все було би добре!

— Але вони мусять! То не може бути!.. — говорив він дальше. — Хоч би мав і переплатити, все таки я стільки їм не переплачу, скільки мені зиску приїде!

Аж втім він пригадав собі, що вчора післав Мортка, щоби збирав по Дрогобичі всяку голоту, всіх незанятих робітників і неробів, водноносів, сміттярів та глинарів, щоби пообіцяв їм добру плату і провадив усе те до Борислава. Герман знав добре, що роботи з тої голоти не буде, він хотів тільки такою перехресною штуркою зламати упір бориславських робітників. «Се ж і найліпший лік на їх недугу», — думав він, затираючи руки з радості. — «Як побачать, що я можу без них обійтися, що маю своїх робітників, то тоді самі прийдуть ще й напрошуватись будуть. Ануко, побачимо, чия возьме!»

Дивний якийсь гомін, що йшов від толоки і змагався чимраз дужче, притягнув Германа до вікна. Але доглянути він не міг нічого, окрім цілої купи заляканих підприємців, що спішили вулицею до його дому.

— Се що там такого? — спитав їх Герман через вікно.

— Бійка якась! Б'ються! — відповіли хором підприємці.

— Хто з ким б'ється?

— Тутешні робітники б'ються, але не знати з ким. Якась громада

надійшла від Губич, вони не хотять їх пустити до Борислава, ну, і розпочалася бійка.

Гомін тривав ще хвилю, а після зачав притихати.

— Гурра! гурра! — розляглося за тим у повітрі. Всі підприємці, не виключаючи й самого Германа, чогось поблідли й затремтіли, але ніхто не казав і слова. Німо і тривожно слухали далі.

— Гурра! гурра! — роздавалися далі радісні крики, але, окрім того «гурра!» не можна було нічого більше розібрати.

— Прошу, панове, ходіть до покою, порадимось, — сказав по довгій мовчанці Герман.

Ледве вийшли підприємці, ледве усівся гомін привітання, аж тут отворилися двері і впав блідий і заляканий Леон Гаммершляг. Одежа на нім була запорошена, а декуди й пошарпана, він дихав тяжко і, влетівши до покою, кинувся на крісло і довгий час сапав, нічого не кажучи. Підприємці обступили його і гляділи на нього з виразом такої тривоги, немов се був вишун їх нехибної погибелі.

— Що сталося, господи боже, що сталося? — допитували вони, але Леон не швидко спромігся на слово.

— Gott soll sie strafen!¹ — крикнув він вкінці, зриваючися з крісла. — Вони нас усіх вирізати хотять, от що! Розбійники змовилися на нашу душу!

— Як? Що? Чи правда? Хто казав? Відки знаєте? — гомоніли підприємці, тремтячи зі страху.

— Ніхто й казати не потребував! — відповів Леон. — Сам бачу своїми очима. Видите, як виглядаю! Чули крик? Все те вони! Ох, що то з нами буде, що з нами буде!

— Я то давно казав: післати по жандарів, нехай їх кольбами² женуть до роботи! — крикнув один підприємець.

— Що жандарів? — поправив другий. — Що тут порадять жандарі? Тут цілої компанії війська треба, щоб їх половину перестріляла.

— Але що ж сталося? — допитували підприємці Леона. — Розкажіть, як що було!

— Погана річ, та й годі. Ранесенько вийшов я на толоку, жду на тих робітників, що казав понаймати в Дрогобичі. На толоці вже їх, як того гайвороння. Снідання! І відки вони стільки муки та каші дістають? Та то пару тисяч люда, цілий день варять та й варять, їдять та й їдять! То вже не без того, щоби їм хтось не допомагав!

Леон замовк на хвилю, щоби додати тим більшої ваги своїм посліднім словам, а погляд його, облетівши всю світлицю, упав на Германа, котрий у задумі стояв коло вікна й пальцями тарабанив по шибі. Багато підприємців і собі ж туди зирнули, а деякі аж скрикнули, немов просвічені наглою здогадкою.

— Невже ж! Не може бути!

— Або я знаю, — відказав ніби байдужно Леон, здвигаючи плечима. — Знати не знаю, але кажу, що гадаю! — Його погана совість казала йому бачити в Германові свого заклятого ворога, і він вдоволений

¹ Щоб їх бог скарав!

² Кольба — приклад гвинтівки.

був тепер, що в серця своїх слухачів кинув іскру 'підозріння, бунім то ввесь робітницький бунт — діло Германа, підняте в тій цілі, щоби всіх дрібніших підприємців, а навіть і самого Леона приперти до стіни.

— Але слухайте ж, що далі було. Іду я собі гостинцем аж тут мені назустріч ціла юрба тих голодранців. — «Куди?» — питають. Я зібрався на відвагу: «А вам що до того?» — кажу. — «Нам до того, — відповіли, — не бачите, що ми тут варта, пильнувати маємо, щоб ніхто з Борислава не виходив!» — «Що ви дурниці плетете, — скрикнув я, — не зачіпайте людей насеред дороги. Нічого вам не роблю, дайте мені спокій!» — «Ну, то дайте ж і ви нам спокій, — відказують, — верніться собі по добру до Борислава, а туди ходити не вільно!» Та й, не вдаючися зо мною в дальші розмови, за плечі мене, та й назад. Я почав шарпатися, кричати, а вони в сміх. Стисли мене, мов кліщами, відпровадили аж до входу Борислава й пустили. Ов, біда, погадав я собі, а тут сам змучений, ледве дихаю. Став я, озираюся назад, аж бачу, йдуть мої робітники з Дрогобича. Га, гадаю собі, господи, тобі слава, йде поміч! З Борислава не пускають, але до Борислава чей же пустять. Та й іду напротив них, аж радуюся, що їх так багато, більш, як сто люда! Але ще я недалеко уйшов, аж тут та проклята варта до них: — «Гов! Хто йде?» — крикнули. — «Добрі люди, робітники», — відповідають тамті. — «А куди тут ідете?» — «От ідем на роботу, туй таки, до Борислава». — «Не можна!» — «Як то не можна?» — «Так що не можна. Ви хіба не чули нашої просьби, що ми посилали всюди своїх людей і просили, щоб ніхто через тих кілька день не йшов сюди на роботу, поки ми для всіх ліпшої плати не діб'ємося?» — «Ні, не чули», — кажуть дрогобицькі. — «Ну, то чуйте ж тепер, і просимо вас у добрім способі, вертайте назад, відки прийшли!» Робітники почали вагуватися, деякі, очевидно, мали охоту вертатися назад і почали з тими розбійниками перешіптуватися, другі знов, хоч, може, і не вірили тій бесіді, але боялися, що їх тут така многота зібралася. Досить того, що приходяща громада стояла, сама не знаючи, що діяти і що почати. Се вивело мене з терпцю. Я скочив посеред них і крикнув: «Не слухайте їх бесіди, люди! Вони розбійники, нероби! Кримінал їм буде, не більша плата! Ходіть до роботи, не зважайте на них! По вісім шісток денно на кожного, що вам більше потрібно!» Ті слова трохи немов оголомили всіх. Приходящі зачали рушатися, щоб попертися наперед. Але ті стали лавою. «Стійте! Не пустимо нікого!» Я собі знов кричу: «Далі за мною!» Гармидер зробився, далі п'ястуки почали сипатись, штурханці, а далі й каміння... На крик поназбігалось їх багато, зачалася бійка така, що й світа не видно стало. Я й сам не тямлю, що зо мною сталося. Кілька кулаків заїхало мене то в лице, то поза вуха, то в потилицю, то межі плечі, так що я й не стямився, коли попав у самий найгустіший стиск, а відтам витручено мене знов на бориславську вулицю. Я озирнувся, — бійка вже скінчилася, приходящі розбіглися врозил і погнали до Губич. Крик, ревіт «гурра!» «гурра!» Аж оглушило мене, і я, видячи, що нічого не пораду, вернувся сюди. Отаке то!

І Леон, скінчивши своє оповідання, сплюнув і заляв ще раз «тим розбійникам», котрі ні з сього, ні з того наробили їм стільки клопоту

і готові ще й більшої біди наробити. Всі підприємці стихли на хвилю, всі роздумували над тим, що чули, а ніхто не вмів нічого придумати, окрім одного: жандарів і війська. Тільки Герман досі не мішався в їх наради, а все ще стояв коло вікна і думав. По його наморщенім чолі і твердо в одну точку впертих очах видно було, що гадка його працює з надзвичайною силою. Та й справді, діло стоїло великої розваги, хвиля приходила рішуча, в котрій не можна було нині ручити за завтра, в котрій треба було добре натужити увагу, щоб пройти ціло через усі закрутини ворожої долі.

— І ще прокляті сміялися з мене, — викрикував почервонілий від жару Леон, — коли побачили, як я обшарпаний і обпорошений. Але постійте, побачимо ще, хто буде напоследку сміятися, чи ми, чи ви!

— Чи ми, чи ви, — думалось і Германові, — а радше сказавши: чи я, чи ви! Га, що за думка! — і він махнув рукою, немов хотючи зловити щасливу думку, котра в тій хвилі блиснула в його голові. — Оттак, оттак, се правдива дорога, туди треба йти! Вдатися може дуже легко, а коли вдасться, ну, тоді й питання нема, хто з нас буде сміятися, чи я, чи ви!

Воєнний плян у Германовій голові швидко уложився, і він зараз же виступив насеред світлиці і попросив зібраних о хвилю уваги.

— Слухаю ваших рад і дивуюся, — зачав він своїм звичайним різким тоном. — Жандарі! Чи жандарі заставляють робітників лізти до ям? Ні, поарештують одних, а решту розгонять, а нам не буде ліпше, бо нам не порядку треба, а робітників, дешевих робітників! Чи не так?

— Авжеж, що так! — загомоніли підприємці.

— Військо! — говорив далі Герман. — Це те саме, що й жандарі, тільки що нам на додаток усього прийшлося би кормити його, а пожитку й з нього ніякого. Я гадаю, що оба ті способи ні до чого нездали.

— Але що ж робити, що робити?

— Ото ж то й є питання, що робити! Я гадаю, що той цілий бунт, то така якась заразлива слабість, на котру ще загальної рецепти не вигадано, а може і зовсім не може бути. Але раз допоможе се, другий раз те, як до обставин. Треба вважати, з чого слабість почалася, як проявляється, ну, і після того раду радити. От тут у нас, то певна річ, що плачено їм досі, як на нинішній голодний рік, замало.

— Що? Як? Замало? — загомоніли підприємці.

— Мовчім, — крикнув насмішливо Леон, — пан Гольдкремер хоче забавитися в адвоката тих розбійників, певно скаже нам пристати на всі їх жадання і віддати їм усе, що маємо!

— Я в ніякого адвоката бавитися не хочу, — відказав різко, але спокійно Герман, — я навіть не хочу бавитися в ліберала, в якого до вчора бавився пан Гаммершляг, і не буду тим розбійникам захвалювати ніякої «самопомочі», я буду тільки говорити, яко гешефтсман, als ein praktischer Geschäftsmann,¹ та й годі.

Леон прикусив губи на ті слова, — Германова різка відправа вколола його дуже, але він чув, що не може на неї нічого відповісти, і мовчав.

¹ Як практичний гешефтсман.

— Я ще раз кажу, — говорив далі з притиском Герман, — платилось їм замало! Ми тут прецінь самі свої, то ми можемо до того признатися між собою, коли нам іде о те, щоби пізнати причину тої бунтації. Аджеж воли не ревуть, як ясла повні! Розуміється, інша річ признатися до того тут, самі перед своїми, а інша річ — говорити щось подібного перед ними! То би нас зарізало!

— О, певно, певно! — скрикнули підприємці, раді з такого обороту Германової бесіди.

— Я се для того підношу, — говорив далі Герман, — щоби вас переконати, що тут нема ніяких посторонніх бунтарів і що се річ дуже серйозна та поважна, котру треба якнайшвидше втихомирити, щоби з неї не виросло яке більше нещастя.

— Нащо вже більшого, як те, що ось тепер на нас упало!

— Е, се ще байка, — відказав Герман, — не те ще може бути, коли не зуміємо швидко замовити бурю.

— Але як, як її замовити?

— Отжеж тут, як бачу, є два способи. Очевидно, що вони до тої змови приготувалися і то добре приготувалися. Бо зважте все! Більша половина опустила Борислав, по селах висланці їх попідмовляли народ не йти сюди на роботу, поживи собі наладили, одним словом: забезпечилися. Але, будьте ласкаві, зважте лишень, що все те потребує грошей, багато грошей. А відки у них вони возьмуться? Правда, ми чули щось, що у них складки робляться, але що вони могли наскладати? Певно, що небагато. Значиться, одна моя рада була би: сидіти нам спокійно, не туратися до них, не пацькати коло них, а ждати, поки всі їх запаси вичерпаються. Тоді вони, певно, прийдуть самі до нас і стануть на роботу по такій ціні, яку ми їм подиктуємо.

Герман при тих словах уважно глядів на лица окружающих, щоб вичитати з них, яке вражіння зробить його бесіда. Вражіння мусіло бути не дуже добре, бо багато лиць геть поперекиривлювалося, мов від гіркої редьки.

— Та воно то добре було б, — сказав вкінці Леон, — ждати! Коби то ми знали, що їм нині-завтра запасів не стане. Але що, як вони забезпечилися на який тиждень або й ще надовше?

— А відки ж би у них стільки грошей набралось? — спитав Герман.

— Хто знає? — відказали деякі підприємці, зирнувши з Леоном.

— А довго чекати нам не можна, — тягнув далі Леон. — Самі знаєте, у нас контракти, терміни добігають до кінця, робота мусить якнайшвидше кінчитися, куди тут чекати?

— Гм, як так, то остається тільки другий спосіб: вдоволити їх жадання.

— Їх жадання! — скрикнули підприємці майже всі в один голос. — Ні, ніколи! Радше військо й жандарі!

— Алеж, панове, — уцитькував їх Герман, — лякаєтесь тих жадань, немов би вони не знати чого жадають?

Підприємці стали, мов теля перед новими воротами. І справді, в сей спосіб вони не завдавали собі досі того питання. Робітники видавалися їм досі тільки ворогом, котрого будь-що-будь треба побороти, але

входити з ними в якийсь торг, старатися вирозуміти їх жадання, про те вони досі й не думали. Перший Леон здобувся на слово.

— Як то не знаємо? Одного жадають: більшої плати!

— Ну, се ще хто знає, що за більшої плати, — відказав Герман. — Чи хочуть, щоби їм підбільшено плату о п'ять центів, чи в за-двоє проти попередньої. Коли тільки так взагалі «більше», то се ще нічого страшного, видно, що можна й поторгуватися. Але я кажу, насамперед дізнатись би нам докладно, чого вони жадають. Може вони й зовсім не того хочуть або, може, окрім того, і ще чого іншого хочуть? Адже ніхто їх про те не питався!

— Правда ваша, треба спитати їх самих, почуємо, чого їм треба! — загомоніли підприємці.

— Але кого ж вишлемо до них в тім ділі? — питався Герман.

— Нехай іде хто хоче, я не піду, — сказав Леон. — Се розбійники, готові роздерти чоловіка.

— Коли ваша воля здати се діло на мене, — говорив Герман, — то я радо для всіх прийму на себе сей труд.

— Добре, добре, — роздався гомін.

— А коли так, то прошу послухати ще ось що. Прийшла мені на думку ще одна річ, котра може зробить їх податнішими до згоди. Як бачимо, на все вони приготувалися, страви закупили, варті порозставляли, але про хати, певно, не постаралися. Адже всі вони мешкають у ваших хатах! А що, якби ви зараз, нині ще, всім виповіли помешкання. Пора вже досить холодна, як на те сеї ночі вітер схопився стоковий,¹ студений і дує; будуть мусити зябнути під голим небом, то зараз почують, що недобре то з нами війну провадити.

— Воно то правда, — сказали несміливо деякі підприємці, — але хто знає, чи вони схотять уступитися? Чи то їх ще дужче не роздразнить?

— Га, побачимо, — сказав Герман, — а стрібувати, я думаю, можна! Адже що тут великого? Кожний має право виповісти комірникові хату, коли йому сподобається.

— Ну, стрібуємо, — відказали підприємці.

— А коли так, то підемо! Піду там до них, почую, чого вони хочуть. А по полудні, так коло третьої, прошу вас усіх знов до себе, почуєте, на чім стоїмо, і будемо могли ввадити напевно, що нам діяти!

З тим підприємці розійшлися.

XVII

Узявши капелюх на голову й легеньку паличку в руки, пішов Герман долі Бориславом аж ід толоці, де було робітницьке зборище. Він ішов немов нічого не бачачи і ні про що не дбаючи, аж поки не дійшов до робітницької варти, що, стояла на гостинці.

— Гов, — скрикнули на нього вартові, — куди йдете?

— Я? До вас іду! — відказав Герман.

¹ Стоковий — східний.

— До кого до вас?
— Хотів би поговорити з вами по добру.
— Про що?
— Про те, що час би вам на роботу ставати, часу шкода, а тут стоячи та вартуючи, нічого доброго не вистоїте.

— Ми то самі знаємо, що не вистоїмо, — відповіли деякі із вартувих, — але що робити, коли з вами інакше годі до ладу дійти.

— Ну, ну, — хто ще знає, чи годі. Ви нас не знаєте. Ви гадаєте, як підприємець, то вже не чоловік. А ми також люди, і знаємо, що кому належитися. Ну, що з вами довго говорити, скажу вам попросту, адже ви знаєте, що я за один?

— Як же не знати, знаємо!

— Ну, то скажу вам попросту, що тутешні підприємці, видячи, що силою з вами не порадили, післали мене до вас, щоби зробити згоду, казали питатися поперед усього: чого хочете? чого жадаєте?

— Ну, так, то що іншого, так, то розуміємо! — радувалися робітники. — От ідіть лишень до он тої хати, там зараз зійдеться наша рада, то будете могли поговорити.

Один із вартувих як стій попровадив Германа до Матієвої хати, а другий побіг скликати побратимів і інших робітників, щоб ішли робити згоду. Недовго прийшлося і ждати Германові. Побратими посходилися, а за ними й ціла юрба святкуючих робітників, котрі не тільки наповнили тісну Матієву хатину, але густо обступили її довкола, цікаві, яка то буде згода.

В хаті посаджено Германа на ослоні, а побратими й ще деякі старші робітники позасідали коло стола, на тапчані і на припічку. Стасюра, найстарший віком, засів у старшій кінці стола, а Сень Басараб, як звичайно, сидів на порозі, під дверми.

— Скажіть же, пане Гольдкремер, усій громаді, за чим ви прийшли, — сказав поважно Стасюра

— Ну, чого я прийшов? — повторив Герман, встав з ослона і глянув на робітниках. — Мене прислали підприємці, що ви гадаєте. Чому не хочете ані самі робити, ані другим не даєте?

— Не можна при такій платі, пане Гольдкремер, — відказав Стасюра. — Замало нам платите. Люди з голоду мруть.

— Платимо, що можемо! — відповів Герман. — Як маємо вам більше платити, коли не можна більше? Кепські «гешефти», відки взяти грошей? Ми самі швидко скапцаніємо, з торбами підемо.

— Ну, вже того ви нам не говоріть! А, зрештою, пане Гольдкремер, скажіть самі по щирості, що нас те може обходити, що у вас кепські гешефти, як кажете? Чи для того, що ви за сотнар воску берете не п'ятдесят, а тільки сорок дев'ять ринських, то я маю мерти з голоду? Як вам кінці до купи не сходяться при тій гешевті, то ви собі його покиньте; може на ваше місце прийде другий такий, котрому кінці зйдуться до купи. А ні, то се буде значити, що цілий той гешевт у нас зовсім не виплачується і його треба покинути, а взятися до іншого. Але се вже ваша річ! Робітника се ніщо не обходить. Ви йому кажіть і лід орати, воля ваша, а тільки платіть йому так, щоб він міг жити по-людськи!

— Добре ви те кажете, і мудро ви те кажете, — відповів Герман, — ну, і нехай буде по-вашому, що так далі бути не може, що треба кожному якось жити, підприємці також люди! Скажіть, чого ви собі жадаете, щобисте стали знов на роботу.

— Ми також люди, пане Гольдкремер, — відказав Стасюра, — а не ніякі розбійники, як вам, може, здається. Ми не для того робимо бунтацію, щоби вас обдерти абощо, але для того, що нам так уже прикро прийшлося, що годі було видержати далі! Тому то й жадання наші невеликі. Отже, уважайте, пане Гольдкремер, чого ми хочемо. Поперше, щоби робітникам плата була вища, а то: тим, що в яму лізуть, — по дванадцять, шісток, тим, що на верха, — по ринському, а дітям — по вісім шіток.

— Ну, — сказав Герман, — на се можна би згодитися. **Що далі?**

— Подруге, щоби касієрного від робітників ніхто ніякого не брав.

— І се невелика річ, касіерам закажеться, та й не будуть брати.

— Потрете, щоби в разі, як якому робітникові при роботі лучиться нещастя: смерть, каліцтво чи що, то щоби власник обов'язаний був платити за шпиталь і ліки, а також рятувати осиротілу родину нещасливого хоч через півроку.

— Гм, і се ще може би далось деяк зробити. Ну, і кінець?

— Та ніби кінець, а ніби не кінець, — сказав Стасюра, — властиво, що саме найголовніше лишилося: щоби ми мали від вас поруку, що як раз зробимо згоду, то ви на другий день не зломите її.

— Поруку? — повторив здивований Герман. — А яку ж вам маємо поруку дати?

— І се також не така страшна річ, як на око видається. Ми хочемо заложити собі касу, з котрої був би для нас порятунок у всякій потребі. Отже, ми ждаємо, щоби тепер, заки маємо стати на роботу, кожний власник від кожної кошари вплатив до тої каси десять ринських, а опісля щоби обов'язався так само від кожної кошари давати тижнево по ринському. Та й на тім кінець.

Герман стояв, витріщивши очі, і не бачив нічого. Се останнє жадання заїхало йому мов довбнею в тім'я. Досі чуючи скромні і дрібні робітницькі жадання, він в душі починав уже сміятися з робітників, що задля такої марниці зачинали аж цілу бунтацію. Але тепер почало йому прояснюватися. Він відразу побачив, до чого воно йде з тим жаданням.

— Але що ж вам се за порука? — допитував він, чинячися, що не розуміє цілої ваги робітницького жадання.

— Се вже наша річ, — відповів Стасюра. — Зрештою, як самі бачите, порука не велика, але що ж діяти, така вже наша бідна доля, що й поруки ліпшої мати не можемо.

«Ще й кпить бестія!» — думав собі Герман і сам не знав, що діяти з тим жаданням: чи торгуватися, чи просто відтяти. Але одне і друге видавалось йому однаково небезпечним. Швидко він надумався.

— Ні, не можна сього, — сказав він рішуче, — такого жадання й не ставляйте, бо не дістанете! Вигадайте яку іншу для себе поруку!

— Яку ж вигадувати? Досить вам сеї одної. Коли ви гадаєте, що

сього не можна, то пригадайте ви що іншого, але такого, щоби нам напrawdę ручило.

— Я би гадав, що вам повинно вистачити наше чесне слово.

— Еге-те, чесне слово! Знаємо ми такі чесні слова! Ні, вже чесне слово іншим разом, а тепер зробіть так, як ми жадаємо. Чесне слово хіба в додатку, так буде найліпше.

— Але, люди добрі, — почав уговорювати Герман, — що ви собі гадаєте з такими жаданнями? Ви думаете, що ви тут якісь царі чи самовладники! Не виставляйтеся на сміх! Жадаєте багато, а не дістанете нічого, ввесь Борислав вас висміє!

— Ввесь Борислав нас висміє? А хто ж то такий, той Борислав? Борислав, паночку, то ми! І на нас тепер прийшла пора посміятися над вами! Чи ми дістанемо що, чи не дістанемо, се вже потім покажеться, але на тепер від своїх жадань не відступимо, будь-що-будь!

— Як ваша воля, — сказав Герман, — я скажу власникам про ваші жадання і принесу вам відповідь. Бувайте здорові!

І він кивнув їм гордо головою і вийшов.

— А що, самі видите, — сказав по його виході Бенедьо, що добре ми трапили, жадаючи від власників вкладок до нашої каси. Все вони дадуть нам тепер, як притиск на них, але се їм найтяжче прийдеться. А се повинно нас иавчити, що іменно на тім ми повинні найтвердіше стояти. Будь-що-будь, довго вони не можуть опиратися, треба нам тільки твердо постояти за своїм! Вони добре знають, що як нам тепер дадуть з кожної кошари по десятці, то ми зараз на другий тиждень зможемо їм знов таку саму бунтацію під носом зробити!

Між тим Герман в тяжкій задумі йшов бориславською вулицею. «Чи чорт який нарозумив тих людей, чи що такого сталося? Аджеж як їм відразу стільки грошей скинути, то се винесе кілька тисяч, і вони на ту суму в кожній хвилі зможуть нам зробити ще ліпшу коломийку. А так їх задурити, щоби відступили від того жадання, то також не вдасться. Чорт би побрав таку штуку!»

Прийшовши додому, довго ще думав Герман над тим ділом і ніяк не міг додуматися до доброго кінця. Вже й полудне минуло, надійшла третя година. Юрбою валять підприємці до Германового дому, щоб почути від нього жадання робітників. Але, почувши їх, і світу не раді стали.

— Ні, не можна, не можна! — крикнули всі в один голос. — Се нас зруйнує, се нас з торбами межи хати пустить!

— Га, то остається нам одне: чекати, поки їх засоби не вичерпаються.

— І сього не можна!

— Та бо ви як діти, — скрикнув гнівно Герман. — Ні дома мене не лишай, ні в поле не бери! То що ж робити? Міркуйте самі, чи є який ліпший вихід.

Підприємці притихли.

— Може би можна дещо виторгувати?

— Ні, не можна. Вже я трібував, і не заходь з того боку.

— Га, то нехай їх усі чорти поберуть, коли так! — скрикнули підприємці.

— І я так кажу, — додав Герман, — але з того для нас поміч невелика.

В тій хвилі Леон, що мовчав під час цілої тої перепалки, присунувся до Германа і шепнув йому щось до уха. Герман стрепенувся і напіврадісно, а напівнасмішкувато позирнув на нього.

— Тільки ви знов мені не заїжджайте з моїм вчорашнім лібералізмом, — прошептав він, усміхаючись. — Що діяти, *Noth bricht Eisen*,¹ а лібералізм не залізо!

«Такі то ви собі ліберали, поки дешевим коштом», — подумав собі Герман, але наголос сказав:

— Що ж, ваша рада не зла! Нам тепер про одне ходить: зламати на разі їх упір, а се певно, що їх трохи охолодить. Коби тільки вдалося.

— Як не вдасться? Мусить вдатися. Треба тільки взятися порядно.

— Та що таке, що таке? — допитували підприємці.

Леон кільком почав шептати до уха свій проєкт, котрий мигом напошенки рознісся по світлиці. Ніхто не важився висказати його голосно, хоч усі знали, що вони тут «самі свої».

— Гурра, се раз проєкт! — скрикнули радісно підприємці. — Тепер ми їм покажемо, хто з кого насміється, ха, ха, ха! Проведемо! Як кітку за стеблом, проведемо!

— Так, значиться, пристає? — спитав Герман, коли улягся веселий гомін.

— Пристаємо, пристаємо, розуміється, з тою ключкою.

— Коли так, то збираймося ж усі разом і ходімо до них. Усі жадані гроші треба їм зложити зараз, згори, і завтра нехай на роботу стають!

З гомоном вирушили підприємці з Германової світлиці. Герман остався на хвилю позаду, прикликав Мортка і довгенько щось з ним балакав. Лице Морткове, рябе й погане, прояснилося при кінці якийсь злодійським усміхом.

— Добре, пане, зроблю се для вас, але прошу вас о поміч в тій справі. Якісь погані вісті доходять мене...

• — Не бійся, я за все стою; що в моїй силі, те зроблю для тебе.

І за сим оба вийшли до громади власників, що, гомонячи, стояла на вулиці. Але гомін той не був уже такий безпечно веселий, як перед хвилиною. Холодний вітер вулиці охолодив трохи й радість власників:

— А хто знає, чи се вдасться? Ризико, ризико! — неслося в громаді, мов шелест зів'ялого листя.

— Га, що ж діяти, — сказав Герман, — ризико воно є, але у нашого брата кожний крок ризико, то вже ризикуймо й на тім кроці. Удасться, то добре, а не вдасться, то ще таки світу не кінець і вони нам з рук не бивуться.

Громала йшла вулицею звільна, мов у процесії. Герман пішов передом до Матієвої хати, щоб першим принести робітникам веселу для них новину. Слух про процесію підприємців рухнув уже по Бориславі, юрба осібників валила позаду власників, а друга юрба ждала вже проти Матієвої хати. Але ніхто не знав ще, що се все значиться.

¹ Біда ломить залізо.

— Ну, що? — спитав Герман, коли робітники в хатині засіли по-давнішому, — нагадалися ви?

— А що ми мали нагадуватися? — відповів Стасюра. — Наша гадка одна. От чей вам бог післав інший розум на душу.

— То зле, що ви такі уперті, — сказав Герман. — Але що вже діяти? Таке то наше, бідних власників. Коли хто з нами по правді не може порадити, то він береться на нас силою, бо знає, що ми проти сили не встоїмо. Таке й наше з вами. Затялись ви на своїм слові, і нам приходить уступити. Не прийшла гора до пророка, прийшов пророк до гори.

— Що, ви пристаєте? — спитав Стасюра.

— Авжеж, що маємо робити, пристаємо! І то маєте мені завдячити, чуєте, люди? Були між нами такі, що радили спроваджувати на вас жандарів, військо, але я сказав: «Дайте собі з тим спокій!» І на-е-статку побачили, що я маю «рехт»,¹ і пристали на ваші жадання.

— На всі?

— Авжеж, що на всі. Коня без хвоста не купують. Ось вони йдуть сюди всі, щоби вам до рук, туй на тім місці, зложити гроші до вашої каси. Тільки тепер наше питання, коли ми маємо до тої каси платити, то щоби ми мали й дозір над нею.

— А сього вам нащо?

— Як то нащо? Аджеж ми платимо. Ану, як хто розкраде гроші?

— Ну, над тим би ще мусіла бути рада, се ще побачимо.

— Нехай і так, — сказав добродушно Герман, — мусимо на вас спуститися, бо... ну, бо мусимо! Але тепер принаймні одне мусимо знати: скільки грошей нині вплине до каси і де та каса буде находится?

Стасюра не міг на те сам нічого відповісти. Він виліз із-за стола і почав шептатися з Сенем Басарабом, з Матієм і Бенедьом. Всі вони не знали, що й думати про ту наглу податливість підприємців, а Сень Басараб відразу сказав, що боїться, чи за тим не криється який підступ. Але Бенедьо, щирий і добродушний, вибив їм з голови підозріння. Зрештою і сама річ не виглядала на підступ. Коли б власники хотіли збувати їх обіцянками, то що іншого, — але вони прецінь хотять давати гроші, а гроші, то прецінь не є нічого фальшивого: візьми до рук, замкни до скрині і безпечно. Побратими подалися на ті докази і рішили так, що справедливість вимагає, щоб і підприємці знали, скільки від них грошей до каси вплило і де та каса находиться.

— Нехай буде по-вашому, — сказав Стасюра. — Виберіть двох з-поміж себе, котрі би були при складці: при їх очах гроші зложаться до скрині враз із списом, хто що дав, при їх очах скриня й замкнеться, і так буде й далі, кожного тижня, доки потім ліпше не урядимось, як нам бути з зарядом каси.

Нетаєний промінь радості перелетів по Германовім лиці на ті слова. Ось уже змагаючийся гомін коло хатини дав знати про прихід власників. Ось уже вони почали входити до хати, дотикаючи рукою капелюха, вітаючи робітників уриваними «дай бо». Герман кількома

¹ Мати рехт — мати рацію.

словами розказав їм, яка стала умова, і вони швидко порозумілися, щоб при складці були Герман і Леон. Почалася складка. Прийдеволя записував, хто що дає. Насамперед приступали дрібні власники; ті платили з квасним виразом, з оханням, деякі торгувалися, другі попросту не додавали по ринському та по два. Більші власники платили з жартами, з притисками, деякі давали по одинадцять і по дванадцять ринських, вкінці Леон дав двадцять, а Герман — аж п'ятдесят. Робітники тільки позирали по собі, за хатою раз-по-раз роздавалися радісні крики, — се робітники вітали свою першу перемогу в тяжкій війні за поправу своєї долі. Першу — і послідню на разі!

Складка скінчилася. Перечислено гроші — їх показалося звиш три тисячі. Сень Басараб із порога прокричав ту суму цілій робітницькій громаді. Радість була без кінця. Германа і Леона трохи на руках не несли, вони тільки всміхалися, почервонілі і спбчені від задухи, що стояла в тісній, набитій людьми хатині. Гроші вложено до окованої скриньки, котра мала стояти в Матієвій хаті. Серед загальної шумної радості підприємці віддалилися.

— Гурра! Наша взяла! Гурра! — кричали довго ще робітники, ходячи товпами по Бориславі. Веселі пісні роздалися від одного кінця до другого.

— А завтра до роботи, — говорили деякі, зідхаючи.

— Ну, і що ж! Не вік же нам святкувати. Просвяткували три дні, як великодні свята, хіба не досить? Се був наш правдивий великдень.

— А ви, — говорили деякі на радощах Матієві і Сеневі, — пантруйте нам наші каси, як ока в голові. Три тисячі срібла, таж то сума!

— Ану, панове ріпники, нафтарі, малярі, чия ласка разом до роботи? — голосили по вулицях надзорці. До вечора пів шихти! Ану, ану!

Товпа робітників валила за ними.

В Леоновій фабриці від першої хвили, як згода стала, вже горіла робота. Кwapно діялось Леонові. Він хотів завтра скінчити цілий ладунок цезезини, щоби до кінця тижня упакувати й вислати до Росії. Він аж горів з нетерпливості через ті дні примусового святкування, а й Шеффелеві було якось не до соли. Тепер же він ледве міг діждатися згоди, а зараз туй таки закликав Бенедя і других тих, що вперед робили на його фабриці, і післав їх до роботи.

Пізно вночі вернув Бенедьо до хати. В хаті не було нікого. Матій також був на роботі, — сам Герман конче просив його, щоби робив при його ямі, по п'ятнадцять шісток обіцяв, і старий Матій на радощах подався. Яма була глибока, але більша її часть була забита, — нафти не було. Зате в глибині около двадцять сяжнів ішов перший поверх штолень, о п'ять сяжнів нижче — другий поверх, далі — третій, у котрім тепер робилося. Яма була багата, — штольні давали денно коло десять сотнарів воску; а таких багатих ям було у Германа звиш вісімдесят. І Матій прийшов з роботи пізно вночі, змучений, ледве живий, і скоро тільки до хати, кинувся на постіль і заснув, як колода. Він і не бачив, як оподалік за ним на пальцях скрадався вулицями Мортко, як він, коли Матій увійшов до хати, не замкнувши дверей, вшмигнувся до сіней і скулився в кутику, як вкінці, коли Матій замкнув

двері, розібрався і заснув, — тихесенько вповз до хати, висунув з-під печі скриньку з грішми, взяв її під паху і поповз із хати. Ніхто не бачив сього, хіба блідолиций місяць, що час від часу боязко визирав із-за хмари. І ніхто не чув, як калатнув дерев'яний замок у сінних дверях, як рипнули двері, як почупкав Мортко долі вулицею, — ніхто не чув сього, хіба холодний вітер, що різко шумів з устоку на Борислав і стогнав і завивав у крутих берегах недалекої річки.

На другий день крик і гвалт зробився в Матієвій хаті — скринька, робітницька каса, пропала без сліду!

На другий день усі робітники пізнали, що вони завчасно сміялися! Власники стрінули їх з насмішкою, а то й з наругами і погрозами. Плату відразу знизили ще нижче попередньої, а на безсильні прокляття і погрози обдурених робітників відповідали тільки сміхом.

— А щоб ви знали, дурні, як з нами воювати! А де ваша каса, га? Ви гадали, що ми ні з сього, ні з того будемо вам касу складати? Постійте трохи, випчихайтесь! Борислав, то ми! І ми тепер сміємося з вас!

XVIII

З дивним якимось прочуттям вибирався Ван Гехт з Відня в дорогу до Галичини. Щось немов говорило йому, що в тім новім, незнайомім для нього світі ждуть його чималі бурі і пригоди, жде його чи трохи гризоти і прикрости. Але розум і писаний та легалізований контракт говорили йому, що в тім новім світі жде його маєток і достаток, і він не мав причини не вірити сьому другому, виразному голосові.

Вибираючися в далеку і непевну дорогу, він подумав, що придався б йому помічник, і гадка його скинула зараз на Шеффеля. Де він і що з ним сталося? Він побіг до поліції, — там вказали йому помешкання його колишнього асистента. Але в помешканню Ван Гехт асистента свого не застав, — від кількох місяців виїхав. Куди виїхав? Сього не знали напевне, знали тільки те, що виїхав кудись *pach Polen*.¹ Хоч Ван Гехт і не дуже наклінний був до підозр, але його зостановило, куди таки *pach Polen* міг виїхати Шеффель. «А шкода, що його нема, — думалось йому, — міг би був при мені гарний гріш заробити!»

Аж ось перед самим виїздом з Відня одержав Ван Гехт письмо з Росії, від одного високого достойника, мабуть члена св. синоду, чи що. Достойник запитував його, що се такого сталося з його проектом доставки цезезини і для чого наміри його розбилися і чи, може, він продав свій патент «Спілці земного воску», котра давно вже зробила з св. синодом контракт на ту доставку, зложила 100.000 рублів кавції і швидко має постачити перший ладунок, 50.000 сотнарів? Грім з ясного неба не був би так перелякав бідного Ван Гехта, як се дружнє письмо. «А се що такого? — скрикнув він. — Се відки така кара божа на мене? Хто смів, хто міг мені се зробити?» — Мов опарений, кидався він сюди і туди, не знаючи, що діяти. Телеграфічно запитав свого достойника, щоби був ласкав донести йому, з ким стоїть у контрактах

¹ До Польщі.

та «Спілка земного воску» і відки надіється присилки черезини, — але достойник не відповідав, бо, мабуть, і сам не знав. Тоді Ван Гехт побіг з листом достойника і з своїм патентом до державної прокуратури, звідуючи її про намірене на його шкоду ошуканство. В прокуратурі сказали йому: «Добре, винайдіть ошуканця, а можете бути певні, що він буде укараний». Ба, винайдіть ошуканця! Коли б то він знав його, коли б знав, де він є! Мов лихорадкою битий, побіг Ван Гехт до цлового уряду і ввєднав розпорядження, щоби по причині узасадненого підозріння о ошуканство всі посилки земного воску, що йдуть з Галичини до Росії і Румунії, підлягали докладній ревізії, а коли б між ними показалася черезина, то щоб була притримана і, як *corpus delicti*, відослана до державної прокуратури. Сам своїм коштом, не ждучи бюрократичного порядку, Ван Гехт розтелеграфував те розпорядження по всіх награницних коморах, додаючи від себе обіцянку щедрої нагороди для того урядника, котрий викриє ошуканську посилку. Так упоравшись, Ван Гехт аж відодхнув і, швидко зібравшись, рушив у дорогу.

Але думка його, до дна розворушена, не переставала вертатися коло одного питання: хто се міг мені зробити? Очевидна річ, тільки дві можливості показувались йому: або хтонебудь випадком, не знаючи про його патент, винайшов черезину окремо від нього, або Шеффель, котрому звісний був його секрет, видав його. І коли перша можливість, чим більше в неї вдмуувався, тим дальшою йому показувалась, то зате підозріння на Шеффеля щохвилі набирало більше сили і правдоподібности. Несподіваною та сильною підпорою того підозріння послужило й те, що він чув про Шеффелів від'їзд *nach Polen*. І Ван Гехт постановив собі, скоро приїде до Дрогобича, розвідувати боками, чи не дізнається дещо про Шеффеля.

Щастя сприяло Ван Гехтові. Приїхавши до Дрогобича, він не застав Германа дома, але застав тільки карточку від нього, щоби був ласкав потрудитися до фабрики й оглянути черезиновий відділ, уладжений після його плану. Він поїхав до фабрики. Там застав якраз будівничого, котрий кінчив устатковання кітла. Оглянувши черезиновий відділ, Ван Гехт висказав будівничому своє повне вдоволення, а що будівничий, скінчивши своє діло, мав саме вертати до Дрогобича, то Ван Гехт запросив його до повозу, на котрім він сам приїхав. Посідали. Розговорилися по дорозі. Будівничий розказував Ван Гехтові про Борислав і про те, що там учора вибухли якісь неприяди, про котрі досі нічого ще певного не знати.

— Певно, звичайна хлопська непокірливість, нічого важного! — додав він з погордою.

Далі перейшла бесіда на інші бориславські обставини, на стан воскової продукції і воскового ринку. З розмови показалося, що про нову черезину будівничий нічого ще не знає, і Ван Гехт почав думати, що годі буде від нього щонебудь дізнатися про те, чого йому треба. Але будівничий розговорився і говорив уже, що йому слина на язык принесла.

— Я вам кажу, що ціла та штука не довго потриває, — балакав він, — леда день, і все попелом розвіється, збанкрутує. Дрібні власники держаться тільки якимсь чудом, і треба тільки якогонебудь

случайного припадку, щоб усе те пішло з торбами. А й між більшими власниками, розуміється, крім одного Германа Гольдкремера, нема ні одного солідного гешефтсмана. Усе швіндель, усе дурисвіти! От прошу вас, тут один із найбагатших будує недавно нову фабрику, якусь новомодну фабрику і, хочаби замаскуватися, говорить мені, що се має бути паровий млин. Дає мені плян, вже й забув, чиєї то роботи той плян був. Ну, нічого, зирнув я, виджу, що се нафтарня, а не млин, але гадаю собі, коли твоя воля, щоби се був млин, то най тобі буде млин. А він, дурень, скоро при перших закладах, та й зараз проговорився, і ще й мене скомпромітував! Ну, скажіть же, чи можна з такими людьми солідне діло мати?

Ван Гехт не дуже зацікавило се оповідання. Але щоб не показатися нечемним і таки чимось піддержати розмову, він спитав будівничого:

— То, кажете, новомодна якась фабрика? А не можете мені сказати, що в ній такого новомодного?

— Не можу вам того сказати, бо, як скажу вам, будови тої я не провадив. Але коли ви з тим ділом ближче знайомі, то я вам скажу, якої системи ся фабрика. Позвольте, позвольте, тепе собі пригадую, плян фабрики був роботи якогось Шеффеля, певно будете знати його систему фабрикації?

Ван Гехт аж зірвався з сиджіння, мов прошиблений наглим ударом електричної батареї.

— Шеффеля, кажете? І що, фабрика та вже готова?

— О, давно готова. Кажуть, що робить день і ніч.

— А власник тої фабрики зовється?

— Леон Гаммершляг.

Ван Гехт записав собі ім'я в нотатці.

— А не можете мені сказати, даруйте, що вам так наприкрися, де знаходиться та фабрика?

— По кінець Борислава. От сею дорогою як поїдете в долину, понад ріку, через он те село, звється Губичі, і не доїздячи до Борислава, наліво, над річкою.

— Дякую вам. Мене дуже інтересує та нова система фабрикації, мушу поїхати ще нині звидіти ту фабрику. Бувайте здорові!

Карета зупинилась була власне перед домом будівничого, котрий з укладністю старого елеганта стиснув Ван Гехта за руку, вискочив з карети і пішов до свого дому.

Ван Гехт добру хвилю думав, що йому робити, а опісля казав везтися до Германового дому на обід.

— Нехай і так, — думав він сам собі по дорозі, — тепер маю його в руках, не втече мені ніяким способом!

XIX

Щасливий, розрадуваний і пристроєний, мов на празник, увійшов Готліб до світлиці, в котрій сиділа Фанні. Се перший раз мав бачитися з нею після щасливого уладження їх діла між його матір'ю і її

батьком. Він ішов, землі під собою не чуючи: голова його повна була образів щасливої будучини, серце повне було несказаної пристрасти, негасимого жару. Якою то він застане її? Як вона любо всміхнеться йому назустріч, як, пречудово рум'яніючись, упаде в його обійми, похилить прекрасну голівку на його плече, — як він буде цілувати, пестити, голубити її! Все те, мов рожеві, запахущі блискавиці, стріляло в його уяві, і він не йшов, а летів, землі під собою не чуючи, щоби якнайшвидше побачитися з нею.

Але що се? Ось вона стоїть при вікні, плечима до дверей, з головою, опертою о шибу, і чи не чує його приходу, чи не хоче обернутися. На ній сукня з якогось сірого шовку, хоч дорога, а все ж якось так буденно виглядає; ані одна скиндячка, ані ніякий блискучий металевий стрій, котрі вона так любить, — ніщо не показує, що вона чогось надіється хорошого, радісного, празничного. Тихенько він наблизився до неї, взяв її за плече і нахилився, щоб поцілувати в лице, коли разом відскочив, мов опарений, побачивши, як рясні слюзи плали з її очей, і почувши рівночасно її придушені, хлипанням переривані слова:

— Іди геть!

— Се що такого? Фанні, що тобі сталося? Фанні, серце мое, чого ти плачеш?

— Іди геть, не говори до мене!

— Як то не говорити? Що ж се такого? Чи вже я тобі такий ненависний, такий огидний, що й поглянути не хочеш на мене, Фанні?

І він знов положив свої руки на її плечі, стискаючи їх легенько. Фанні ще дужче заплакала, але не оберталася.

— Іди геть! Хіба ж не знаєш, що нам треба розлучитися, що нам з собою не бути?

— Нам? Розлучитися? Се ти що говориш, Фанні? Ти недужа, чи що такого? Нам не бути з собою? Хто се сміє казати?

— Мій батько.

— Твій батько? А се коли? Адже недавно, позавчора, він дав своє слово моїй матері, хіба ж він міг узяти назад своє слово?

Фанні мимоволі обернулася, слухаючи його слів, — вона й сама не знала, що се значиться.

— Алеж противно, Готліб, іменно твоєї матері мій батько казав, що не дасть мене за тебе, що має зо мною якісь інші види.

— Алеж мати зовсім противно казала мені!

— А я тобі кажу правду, я все чула!

— То моя мати ошукала мене?

— Вона, може, так тільки... щоби ти не турбувався...

— Господи, то воно й справді так? Ні, се не може бути! Що я винен твому батькові, що ти йому винна, Фанні, що він хоче нас живих зарити в могилу?

— Я не знаю, Готліб!

— Але ні, ні, ні, — і при тім він з лютости тупнув ногою, — се не може бути! Я не дам з собою грати, мов з котятком. Я не котя, Фанні, я вовк, я вмію кусати!

Він почервонів, як буряк, його очі почали заливатися кров'ю, лютість затамувала йому дух. Фанні дивилася на нього, мов на святого.

Ніколи він не видавався їй таким хорошим і принадним, як у тій хвилі дикої лютости. По хвилі передишки Готліб говорив далі вже трохи лагідніше:

— Але скажи ти мені, бога ради, Фанні, через що твій батько не хоче дати тебе за мене?

— Не знаю, — відповіла Фанні. — Мені здається, що він має якийсь гнів на твоїх родичів.

— А ти, Фанні, ти, — і він з диким жаром вдивлювався в її очі, — ти чи пішла би за другого, якби твій батько казав тобі?

— Готліб, як можеш ти так питати мене? Ти ж знаєш, я виплакала б свої очі з жалю за тобою, я вмерла би швидко, але проти батькової волі не пішла б.

— Так ти мене не любиш?

— Готліб! — і вона впала в його обійми. Жаль і грозяча розлука додавали сили їх пестошам, сльози доливали жару їх поцілуям.

— Але які види може твій батько мати з тобою, Фанні?

— Або я знаю! Адже знаєш, мій батько багатий, має зв'язки з усякими купцями та банкірами, може хоче мене віддати за котрого з них.

— Прокляте багатство! — воркнув крізь зуби Готліб.

— Я би воліла, щоб мій батько був бідний, — сказала сумовито Фанні, — тоді він потребував би ласки твого батька і з радістю віддав би мене за тебе.

Очі Готліба заіскрилися при тих словах дівчини. Він кріпко стиснув її руку, так, що вона аж скрикнула.

— Добре говориш, Фанні, — сказав він рішуче, — і я так кажу! Бувай здорова!

— Куди йдеш?

— Не питай! Я постараюсь усунути всі завади, що стоять у дорозі нашому щастю! Ти мусиш бути моєю, а хоч би тут...

Вона не дочула його слів. Мов громова хмара, вибіг він з Леонорого дому, і в бідної Фанні тривожно стискалося серце.

— Що він хоче зробити? — прошептала вона. — Він такий бистрий і палкий, він так гаряче і безпам'ятно любить мене, що готов наробити якого лиха. Господи, хорони його!

А Готліб, вийшовши на вулицю, став на хвилю, немов роздумуючи, куди йти. Далі стрепенувся і погнав додому.

— Мамо! — скрикнув він, впадаючи до матиного покою. — Пощо ви одурили мене?

— Як, коли?

— Пощо ви сказали, що Леон прирік віддати свою доньку за мене?

— Або що, не хоче?

— Аджеж він і вам казав, що не хоче? Чи ні?

— Та так. Поганець він, синку, я тобі давно казала, щоб ти з ними не заходився!

Все те говорила Рифка, мов сонна, мов із яких неясних столітніх споминок. Але Готліба та сонливість вивела з терпцю. Він тупнув ногою, аж вікна забриніли, і крикнув:

— Мамо! Раз я вам казав, щоб ви говорили зо мною по-розумному!

Раз я вам сказав, що люблю Леонову доньку і що вона мусить бути моею, тож не говоріть мені нічого проти неї! Розумієте, чи ні?

Рифка тремтіла всім тілом від тих грізних слів, котрих значення вона лиш через половину розуміла, і, мов причарована, не зводила очей з його лиця.

— Та добре, синку, добре. але чого ж ти від мене хочеш?

— Я хочу, щоб Фанні була моею.

— Та що ж, коли той поганець не хоче дати її за тебе.

— Мусить, мамо!

— Мусить? А як же ти його всилуєш?

— Отож про те я хотів з вами порадитися, мамо.

— Зо мною? Що ж я тобі в тім пораджу? Ти, синку, маєш свій розум, ліпший, ніж мій, радь собі сам!

— А, так, ви розгнівили Леона, відіпхнули його, а тепер «радь собі сам!» Виджу, виджу, як ви мене любите!

Рифка захлипала, мов мала дитина.

— Синку, синку, лиш того мені не кажи! Все, що хочеш, лиш того мені не кажи, що я тебе не люблю.

— Ба, як же маю не казати, коли ви всьому моему лиху винні, а тепер і порадити не хочете, як з того лиха випутатися.

Бідна Рифка билася, мов риба в саку. Вона так рада була подумати і придумати щось дуже-дуже мудрого для свого сина, але її недужі, надламані і блудні думки мішалися і розлазилися без ладу і складу, — вона прибирала тисячі рад, одну за другою, і, не висказавши нічого, відкидала їх, видячи, що всі ті ради безумні і зовсім не ведуть до цілі.

— Ти, ти, синку, піди до нього і проси його... або ні, ліпше намов деяких ріпників, щоб його добре вибили... або ще ні, найліпше би було трутити того поганця де з моста в воду... або ні... ох, що то я хотіла сказати...

— Дурні ви, мамо!

Рифку врадувало те слово, воно зняло з неї страшний тягар — думання:

— А видиш, синку, я тобі казала, що я нічого путнього не придумую, бо я дурна, синку, дуже дурна, як стовп, як туман вісімнадцятих! Ох, моя голова, моя бідна, дурна, нетямуща голово!

І Рифка тяжко заридала, сама не знаючи, чого.

Нараз вона стрепенулася, живіша іскра заблисла в її очі.

— Слухай, синку, що я придумала!

— Що таке?

— Він казав, що має інші види з донькою, певно за багача якого хоче її дати.

— А певно.

— Якби він був бідний, то дав би доньку за тебе.

— А певно.

— Ну, а хіба ж то така велика річ з багача зробити бідного?

— Невелика.

— І я так думаю. Піди вночі й підложи вогонь під його кляту фабрику, все його багатство за годину з димом піде, і донька його буде твоєю!

Готлібові очі заярілися рішучим огнем.

— Добре кажете, мамо! І я сам так гадаю. Дякую вам!

І він побіг з покою, оставивши Рифку саму з її думками.

Вона зразу сиділа безсилна, втомлена незвичайною працею думок, сиділа і всміхалася, що ось яку то мудру раду дала вона синові. Лише її в тій хвилі мало вираз того ідіота, що регочеться, відтявши голову своєму улюбленому котові.

Але недовго тривав той ідіотичний супокій. Ні відси, ні відти налетіла ясніша хвиля, Рифці разом ясно стало, в яку бездонну пропасть похнула вона свого сина, її разом показалося, що її син підкрадається з засвіченим віхтем під якийсь високий, темний будинок, що підпалює його, втікає, його ловлять, б'ють, кують у кайдани, вкидають в якусь глибоку-глибоку підземну яму, і вона в страшній розпущі вхопилася за голову обома руками і, микаючи на собі волосся, скрикнула:

— Мій сину! Мій сину! Вернися!

Але Готліб був уже далеко і не вернувся.

XX

І знов побратими зійшлися на нараду в Матієвій хаті. Мов з хреста зняті, сходилися вони, мов розбиті, засідали вона на лавах, з похиленими очима, не сміючи зирнути один на одного, немов то вони були винні тому нещастю, котре постигло цілу робітницьку громаду. А вже ж найдужче подався Бенедьо. По його впалих, помутнілих очах, по його пожовклім аж зеленім лиці, по його надламаний, похилений поставі, по безсилно обвислих руках видно було, що вся сила його життя підтята, що усміху не буде вже на тих зі'ялих устах, що він жие немов чужим, позиченим життям, що робітницьке нещастя вбило, роздавило його. Скільки він перетерпів у тих двох днях! З яким болем виривав він із свого серця одну за одною золоту надію! Перша хвиля, коли вони з Матієм побачили, що двері незамкнуті, а опісля, мов якою зловіщою рукою перті, переконалися, що скриньки нема, — та перша хвиля, то була, певно, найтяжча, найстрашніша хвиля в його життю. Всі сили разом опустили його, все тіло так і застигло на місці, вся пам'ять погасла, він стояв, мов паль, і не міг поворухнутися. Звільна ажень¹ вернула його пам'ять, щоб тим тяжче мучити його. Що скажуть робітники? Що скажуть побратими? Чи не буде найперша їх думка така, що оба вони, підкуплені підприємцями, видали їм касу? Та страшна думка вогнем палила його серце. І воно зовсім легко може бути, — шептав йому якийсь злорадний, упертий голос, — адже два нас у хаті, вилому нема ніякого, сліду ніякого, — очевидна річ, що взято скриньку при нас і на нашій свідомі! І я — зрадник! Я, що ціле своє життя, цілу свою душу вложив у ту справу, я мав би причинитися до її поваления!.. І хоч того ж таки дня Мортко сам, голосно й регочучись, признався перед Матієм і перед другими робітниками, що се

¹ Ажень — аж.

він викрав касу, що вона знаходиться в далеко безпечнішій сховку у Германа і що «хто хоче, най м'я йде скаржити, то ще сам піде до діри за недозволені складки», — то від цього признання не полегшало Бенедьові. Думка його винаходила чимраз і чимраз нове терня, котрим могла все наново ранили свої власні криваві рани. Хто бачив його під час робітницької змови, охочого, невтомного, радісного, все задуманого і все готового радити другим і додавати відваги, а хто бачив його тепер, нужденного, скуленого, тремтячого, той був би подумав, що се або не той чоловік, або що він перебув яку тяжку недугу. І Бенедьо справді перебував тяжку недугу, з котрої, сам він те бачив, виходу для нього не було.

Не менше подалася й інші побратими, особливо Матій і Єтаєюра. Тільки брати Басараби не змінилися і, бачилось, не дуже сумували. Ба, що більше, на їх лицях виднілося щось, немов потаємна радість, немов оце сповнялося те, чого вони давно дожидали.

— Що ж, побратими, — сказав Андрусь по хвилі важкої мовчанки, — наш красний сон скінчився, розбуджено нас!

Ніхто не відзивався на ті слова.

— Що сумувати, браття, — заговорив знов Андрусь, і голос його стався чимраз м'якший, — сум не допоможе. Що впало, те пропало, і воно, вірте мені, мусіло так прийти! З нашими підприємцями таким способом не порадино, я то з самого початку казав. Не такий вони народ, щоби можна з ними вдати по добру! І то велике діло, що ми такого доказали, як оце перед кількома днями! А се вони би чи тепер чи в четвер таки зробили. Нічого нам тепер і думати про те, щоби поступати з ними так, як досі!

— Так що ж діяти, — не то сказав, не то зойкнув Бенедьо, — неже ж опустити зовсім руки і здатися на їх ласку?

— Ні, і ще раз ні! — живо підхопив Андрусь. — Ні, побратими, наша війна з багачами йнощо зачалася, але ще зовсім не скінчилася. Се довів, то був тільки жарт, тепер нас чекає правдива, велика гаряча битва!

В словах Андруся було стільки сили, стільки жару і завзяття, що всі мимоволі зирнулися на нього.

— Так, тепер нам треба показати, що й підприємці завчасно смиряться з нас, що Борислав, то таки ми, робучі люди! Тепер ми побачили, що добрим способом з ними воювати годі, стрібуємо ж не так!

— Ми й досі, Андрусю, не... не зовсім добрим способом воювали. Вони відплатили нам тільки зуб за зуб.

У тих болючих словах був такий гострий, глибокий закид, що Сень Басараб, котрий, пикаючи лььку, сидів на порозі, зірвався на рівні ноги й поступив пару кроків до Бенедя.

— Не випоминай, не випоминай минулого, Бенедю! — сказав він з притиском. — Адже сам ти знаєш, що без тих нечистих грошей і твоя чиста війна не була б могла зачатися.

— Я не випомінаю нікому нічого, — смирно відказав Бенедьо, — я знаю сам, що так мусіло бути, що така вже наша нещаслива доля, що тільки неправдою з неправди мусимо видобуватись, але, побратими мої, вірте мому слову, чим менше неправди буде на руках наших, тим певніша буде наша дорога, тим борше поборемо ми своїх ворогів!

— Ба, якби то вороги також так само думали і також чесно з нами поступали, то тоді, певно, і ми мусіли б їм дорівняти, а то й випередити їх! — сказав Андрусь. — Але тепер, коли правда зв'язана, а неправда має ніж у руках, то я боюсь, що заким правда по правді розв'яжеться, неправда й зовсім заріже її. Але не про те ми мали нині говорити, браття, а про те, що нам тепер робити? Я гадаю, що нам тільки одна дорога осталася, але поки скажу своє слово, хто знає, може з вас котрий вигадає що іншого, кращого... делікатнішого, бо моє слово страшне буде, браття! Тож прошу вас, хто має що сказати, нехай каже. Ти, Бенедьо?..

— Я... нічого не скажу. Я не знаю, що нам тепер робити! Хіба зачинати наново утрачене?

— Еге-ге, далека дорога, та й то мости позривані. Ні вже, що іншого придумай!

Бенедьо мовчав. Що він міг тепер придумати?

— А ви знаєте, який спосіб? — спитав Андрусь інших. — Говоріть!

Ніхто не говорив. Усі сиділи з понуреними додолу головами, всі чули, що наближається щось страшне, якесь велике знищення, але чули разом, що вони не в силі його відвернути.

— Ну, коли ніхто не говорить, то я буду говорити. Одна нам тепер дорога осталася: підпалити се прокляте гніздо на всі чотири роги. Се моє слово.

Бенедьо здригнувся.

— Не бійтеся, невинні не потерплять попри винних. Усі вони винні!

Мовчанка стояла в хаті. Ніхто не перечив Андрусеві, але й притакувати йому якось ніхто не важився.

— Ну, чого ж ви сидите, мов порізані? Невже ж ви такі вояки, що війни боїтеся? Згадайте лишень, в якій думці поприступали всі ви до побратимства. Аджеж у нас ще є карбовані палиці, і нема тут і одного багача в Бориславі, на котрого би в нас карбів не було. Ви генто¹ допоминалися мене о обрахунок. Нині десь обрахунку, тільки що до давніх карбів прийшов ще один новий, найбільший: що вони ошукали й обікрали цілу робітницьку громаду, що вони показали тим способом виразно, що хотять нас повік-віку держати в безвихідній неволі. Чи треба ж вам ще чого більше? Я думаю, що сей один карб стащить за всі!

— Але що ж се буде за обрахунок! запалите кілька хат, кілька магазинів, і або вас полапають і посадять до криміналу, а як ні, то підприємці знов скажуть: трафунок!²

— О, ні, не так воно буде. Коли приступати до такої війни, то вже з цілою громадою, — сказав спокійно Андрусь.

— А хіба ж се можна? Нехай один найдеться серед громади, що вас видасть, і всі ви пропадете.

— І так не буде. Кожний з нас, хто пристане на те діло й обіцяє руку до нього приложити, добере собі десять, двадцять таких, котрим

¹ Генто — недавно.

² Трафунок — випадок.

може завірити, і, не кажучи їм нічого, скаже їм в означенім часі зібратися на означенім місці. Тоді дасть знак. А коли б що видалося, то я беру все на себе.

— Алеж робітники тепер люті, роздратовані на підприємців, готово статися ще яке більше нещастя, — говорив Бенедьо далі, заступаючися всякими, хоч і найслабшими, поводами від страшної певності.

— Се тим ліпше, тим ліпше! — аж скрикнув Андрусь. — Гепер найліпше вдасться моя війна, коли твоя роздразнила людей. Ти приготовив для мене найбільшу поміч, і за те я сердешно дякую тобі!

— Ти страшний, Андрію! — зойкнув Бенедьо закриваючи лице руками.

— Я такий, яким зробило мене життя і вони, закляті вороги мої! Слухай, Бенедю, слухайте й ви, побратими, моєї повісти, будете знати, що навело мене на гадку зав'язувати таке побратимство для пімсти на підприємцях. Отець наш був найбагатіший газда на всю Баню. Се було по скасованню панщини; отець наш взяв у пана пропінацію,¹ щоб не допустити корчмаря-зайду до села. Хісна² з тої пропінації великого він не мав, але те схіснував, що околичні корчмарі страшно на нього завзялися. Отець шинкував чесно, водою горілки не розливав, і з усіх сіл народ ішов до нього. Другі корчмарі за те бий-забий на нього. Зразу зачали перед паном крутитися, щоби батька підкопати, але пан знав батька і не вірив корчмарям. Видячи, що з того боку нічого не доб'ються, шинкарі взялися за інші способи. Підмовили злодіїв, а їх тоді багато було по селах, зачали вони шкоду робити батькові. Раз пару коней зо стаїні вивели, то знов куфу³ горілки випустили, то до комори підкопалися. Але й тим способом батька не могли підтяти. Крадіж винайшлася, а ті, що куфу випустили, самі видалися і мусіли заплатити шкоду. Тоді вони, що робити, підпалили нас. Ледве ми з душею повихапувалися, все згоріло. Отець наш був сильний, твердий чоловік, стільки нещастя не зламало його. Він кинувся сюди-туди, до пана, до сусідів, запомогли його, почав він знов ставати на ноги. Тоді корчмарі підмовили кількох пияків, давніх панських льокаїв, щоби забили батька. Вони напали на батька вночі серед дороги, але батько вправився з ними, і одного, заголомшеного, приволік додому. До всього пригнався, хто його намовив і що дав. Батько до суду, пішли два корчмарі сидіти. Тоді інші взяли і струїли батька. Закликали його немов на перепросини і дали щось; як прийшов, так зараз ляг, мов підкошений, а до тижня і вмер. Пан, що дуже любив батька, спровадив комісію, комісія викрила отруту, але не було кому настояти, і справа зам'ялася. Ще й матері зайди пригрозили, щоб і писнути не сміла, бо інакше нещастя буде. Мати злякалася і дала спокій. Але недовго зайди дали нам спокій. Вони, очевидно, завзялися зовсім аруйнувати нас. Мати наша вмерла в холеру, лишилися ми з Сеньом, сироти-підростки. Замість нашого батька взяв уже був пропінацію зайда, — отже то він тепер присікався до нас. Сюди-туди він вкрутився за опікуна над нами і взяв наш ґрунт в уживання, а нас на виховок. На Бані й тоді вже

¹ Пропінація — державний продаж горілки.

² Хосен — користь.

³ Куфа — бочка.

зайдів було досить, і се була не дивниця, що зайда опікувався над селянськими сиротами. Зазнали ж ми тої опіки! Зразу було нам добре, мов у бога за пазухою, зайда догоджував нам, до роботи не заставляв, ще й горілочку додавав. Але чим далі, тим тісніше, і вкінці повернув нас зовсім собі в наймитів-попихачів. Ми зачали допомагати свого ґрунту, але зайда тим часом умів уже так покрутити з панами і з громадським урядом, що нас зовсім відсудили від ґрунту. Але зайда не чувся ще спокійним і старався нас зовсім позбутися. Зачав намовляти урльопників,¹ щоби нас били; далі підкупив вйта, щоби вставився в асентерункові комісії,² щоби нас заасентерували до вйська. Але ми все перебули, і, вислуживши в вйську, прийшли назад до села. Зайда затремтів; він знав, що ми не подаруємо йому свою кривду, і старався випередити нас. Запросив нас до себе буцім то на гостину і хотів потруїти нас так, як батька. Але сим разом йому шгука не вдалася. Ми пізналися на сім і нагодували силоміць самого корчмаря тою стравою, котру нам приладив. Через тиждень його не стало. Тоді ми покинули своє село і пішли сюди, а по дорозі поприсягли собі до смерті мститися на сих п'явках. Ми постановили собі робити з ними так, як вони з нами: підмовляти напроти них якнайбільше людей, шкодити їм, де можна, і то так зручно, щоби вони й самі не знали, відки на них паде лихо. Від того часу минуло вже десять літ. Як ми досі сповнювали свою присягу, про те не буду оповідати. Але найбільша наша пімста наближається тепер, і хто хоче бути нашим братом, нашим щирим приятелем, хто хоче мститися разом з нами за свої і за громадські кривди, той піде з нами в тій потребі!

Послідні слова сказав Андрусь піднесеним, майже благаючим голо-сом. Його оповідання, сухе, уриване, мов знехочу розказане, а прецінь таке досадне й відповідаюче понурому настроєві всіх побратимів, зробило на всіх велике вражіння. Перший Прийдеволя зірвався і подав руку братам Басарабам.

— Ось моя рука, — сказав він, — я з вами, хоч і до могили! Що буде, про те, я не дбаю, а що скажете, те роблю. Щоби тільки пімститися, про ніщо більше я не дбаю!

— А старого Деркача чей також не відкинете, — дався чути голос з кута, і лице Андрусьє прояснилося усміхом.

— Нікого не відкинемо, братчику, нікого, — сказав він. За Деркачем один за другим зголосилися всі побратими, окрім старого Матія, Стасіюри і Бенедя. Андрусь радувався, жартував.

— Ну, ті два старі, з них нам і так хісна великого не було би. А ти, Бенедю? Все ще про свої «чисті руки» мрієш?

— Про що я мрію, се менша річ, се тільки мене обходить. Але те одно бачу, що наші дороги нині розходяться. Побратими, позвольте мені сказати вам ще слово, поки зовсім розійдемося.

— Що там його слухати! — воркнув спльовуючи Сень Басараб.

— Ні, говори! — сказав Андрусь, котрий тепер чувся по-давньому головою і провідником тих людей, відданих йому з душею і тілом,

¹ Урльопник — відпускник-жовнір.

² Асентерункова комісія — прийомна комісія. Асентерувати — брати до вйська.

і в тім почутті набрав знов тої певности й сили поступовання, яка його вперед визначувала і яка потрохи спустила його була під час недовгого Бенедьового провідництва. — Говори, Бенедю, ти був добрим побратимом і щиро хотів для всіх добра, ми певні, що ти й тепер того самого хочеш. А коли дороги наші розходяться, то се не для того, що ми самовільно відриваємося від твоїх рад, але для того, що конечність пхає нас туди, куди ти чи не можеш, чи не хочеш іти з нами.

— Дякую тобі, Андрусю, за твою добру віру. Але те, що ти кажеш про конечність, котра буцім то пхає вас на зле діло, бо що задумане тобою діло не є добре, се чень ти й сам признаєш, сьому я не можу якось увірити. Яка тут конечність? Що багаті ошукали й обікрали нас, що зв'язали нам руки і заперли нам на тепер дорогу до рятунку, то чи з того вже випливає, щоб ми мусіли відректися від свого чистого сумління, статися паліями? Ні, побратими мої, і ще раз кажу, що ні. Перетерпім ту нещасливу годину. Час загоїть усі рани, втишить наш гнів, ми звільна найдемо в собі силу зачати розбите діло знов заново, і знов колись поставимо його на тім ступні, на яким було недавно. Тільки що тоді, навчені раз, будемо осторожніші. А своїм підпалом, що ви вдієте, кому допоможете?

— Їм пошкодимо, і сього нам досить! — скрикнув Сень.

— Ох, не досить, побратиме Сенью, не досить! Може бути, що тобі, вам кільком досить, бо ви на те записяглися. Але другим? Усім робітникам? Чи вони від того будуть ситі, що багаті покапцанняють? Ні, але будуть мусити знов ребити по-давньому, і вдовольняться ще меншою платою, бо багатий все таки хоч з мусу може заплатити більше, а бідний не може. А, не дай боже, викриється ваша змова, то стільки вас піде гнити до криміналу або хто знає, що ще може статися! Ні, побратими, прошу вас ще раз, послухайте мого слова, покиньте свої страшні замисли, працюймо далі разом так, як зачали, а пімсту оставмо тому, котрий важить правду-неправду і кожному вимірює по ділам його.

— Те-те-те, ти вже щось з-попівська затинаєш, — відказав насмішливо Сень. — Не час нам ждати на той вимір, про котрий досі якось ми нічого не знаємо. Моя гадка: в кого міцні кулаки, той сам собі вимірить правду. І нам так треба робити. Хто сам собі помагає, тому й бог допоможе!

— Так, побратиме Бенедю, — сказав лагідніше Андрусь, — годі нам уже вертатися. Розмахнули сокирою, то треба вже врубати, хоч би мала нам сокира і в зуби пирснути. Коли ти не хочеш з нами кумпанію держати, то ми тебе не силуємо. Розуміється, що надіємося по тобі, що не видаш нас.

— Га, коли інакше не можна, коли так мусить бути, — сказав Бенедю, — то нехай і так, остануся з вами до кінця. Палити з вами не піду, того від мене не ждайте, але остануся тут на місці. Може вам зможу в чім іншим порадити або допомогти, то гріх би був, коли б я в таку гарячу пору втікав з-поміж вас для власного безпеченства.

— І я так само! І я так само! — сказали Стасюра і Матій. — Всі ми стояли досі дружно в щасливішій часі, то треба нам держатися разом і в тих тяжких хвилях, які для нас настануть.

— Так, побратими! Спасибі вам за те, — сказав Андрусь, стискаючи одного по другім за руку, — тепер я спокійний і сильний, тепер можуть тремтіти наші вороги, бо хвиля пімсти надходить. Яке сім'я дає нам доля в руки, таке й сіймо. А що з нього зійде і хто збере його плоди, се річ не наша, ми, може, і не дожиємо того. А тепер остається нам обговорити докладно, коли і як має се статися.

Всі побратими, окрім Бенедя, Матія і Стасюри, стовпилися довкола Андруся і тихішим голосом розпочали оживлену нараду. Матій сидів на припічку, держачи нетямно в зубах давно вигаслу люльку. Стасюра шпортав палицею по землі, а Бенедьо сидів на лаві, звівши голову, а по довгій хвилі встав, утер рукавом дві пекучі сльози, що туй-туй хотіли бризнути з його очей, і вийшов надвір. Се він прощався зі своїми золотими надіями...

XXI

Чорна ніч обгорнула Борислав, коли Бенедьо вийшов з хати. Його розпалене лице обвіяв холодний вітер. Де-не-де блимали світла: ще світили шинки, що до решти випивали кров із робітників. Бенедьо не помічав, що холодний вітер вдирається за його розхрістану сорочку та морозить кров у жилах. Серце товклося йому в грудях мов молотом, коли подумав про всі наслідки Андрусевих замислів.

Скільки то робітництва помандрує до криміналів, скільки біди настане, важке безробіття для тисячів голодного народу... Дві сили боролися в його душі: одна — давній добрий Бенедьо, покірний, працюючий, що повільною, впертою працею хотів забезпечити безжурну старість матері, Бенедьо, повчений тепер коротким, але болючим досвідом, і друга — пристрасний, дужий, що на вид заподіяної кривди, кривди, яка і в його очах перевищала все заподіяне досі, кипів і поривався за зло злом, — може ще навіть більшим — відповісти. Сліпа месть не казала оглядатися на наслідки. Що буде, коли згорить Борислав? Хто потерпить більше: підприємці чи робітники? Не вмів на це Бенедьо відповісти, проходячи вуличками Борислава. Хижий вітер знімався чимраз дужче. Як довго так бродив вулицями, Бенедьо не тямив. Прийшов до себе, коли дійшов до його вух якийсь звук. Чув його цілком добре: виходив із дверей якогось будинку, якого вікна були ярко освітлені.

— Ха! ха! ха! — дзвінко доносилося до вух Бенедя.

Адже не улягало ніякому сумнівові: хтось весело сміявся. На білих фіранках мигали чорні тіні. Сміх мов ножем різнув по серці перетомленого Бенедя. Як давно вже не чув веселого сміху! А він сам? Як довго себе тямить, не міг сміятися. Від восьми літ сирота, тяжка праця, хорсвита матір, побої майстра і штурханці інших. А тут хтось сміявся: веселим, дзвінким голосом. Бенедьо переліз з трудом через паркан і притулювся до вікна партерового дому. В кутик вікна заглянув до середини. Довкола довгого стола сиділи головачі нафтового діла. Запивали шампаном побіду. По розбавлених лицах, похляпанім обрусі та по свобідних, надто може свобідних рухах легко було пізнати, що веселість і забава мусили досягнути вершка.

А ось... очі Бенедя впали на одну постать у витертім сурдуті та заболочених чоботях. Її зуби були вишкірені серед обридливого сміху, який викривив ціле худе, костисте лице в якусь чортівську маску. Очі всіх були устромлені на цю постать, що, зігнена в каблук, на пальцях підкрадалася до печі. Ось вона отворила повільно дверці і стягнула обома руками в глибину. Бенедьо напружив зір і притулив лице до щибки, щоби не спустити з ока ні одного руху. Ось обі руки поволі-поволеньки витягають щось із печі, худа постать повертає на пальцях знов до стола і підносить догори... Глухий стогін вирвався з грудей Бенедя. То була робітницька каса, яку високо тримав Мортко! Очі виступили Бенедьові наверх, у грудях бракувало віддиху. Всі зібрані плескали, наче божевільні, в долоні і заливалися гучним сміхом:

— Ха! ха! ха!

Борислав сміявся.

Мортко опустив скриньку, і його очі стрінулися з очима Бенедя, на лице якого падало ярке світло. Бенедьо бачив, як смертельно поблід Мортко, як обезсилені руки з тріском пустили важку скриньку на підлогу, як зглянулись підприємці та на німий знак Мортка кинулися до вікна. Але не нашли там нікого.

Бенедьо застав ще побратимів у хаті Матія. Одиноке, що міг вимовити, коли очі Андруса спинилися на нім, було:

— Браття! І я з вами! Нехай і наш Борислав сміється!

XXII

Леон мав причину радіти: перший вагон цезезини котився на північ до російської границі. Інші вагони стояли наготові. Ще два, три дні, а перше замовлення буде завершене, вложена праця стократно нагороджена. На яснім тепер небі не бачив ні хмариночки. Але ні! Його чоло нахмарилося, коли Фанні призналася, що любить безмежно Готліба. Тепер, коли Леонові здавалося, що вхопив золотого вола за роги, хотів трохи з Германом, що посмів пустити йому «шпильку», поторгуватися, хоча в душі не мав нічого проти того. На усильні благання Фанні пішов іще раз до Гольдкремерів. Застав пригнобленого Германа і збожеволілу Рифку, яка сама відкрила Германові наміри Готліба. Але Герман уже знав від Ван-Гехта про фабрику, заложену Леоном. Оба станули око в око. Герман показав Леонові телеграму: вагон цезезини придержано. Суд видав наказ арештувати Шеффеля і опечатати фабрику цезезини. А Готліб? Герман усе таки любив свого оди-нака, хоч і не такою звірячою любов'ю, як Рифка. Всі троє, порозумівшись, сідають до повоза і мчать до Борислава, щоби спасти Готліба і Фанні, яка грозить, що смерть собі заподіє, коли Готліба стріне нещастя.

XXII

Двадцять гуртів робітників, зібраних побратимами, мов вовки з кошари, розходяться по всіх кінцях Борислава.

О дванадцятій мають узятися до праці. В огні мають стати вошиби, всі магазини. Бенедьо має підпалити фабрику цезезини, а його помічники — цистерни і магазини. Міський годинник б'є північ. В Бенедьові борються два почування: одне каже нищити ворога, друге каже здобувати долю на іншій дорозі. Під фабрикою помічає, що загубив кресало. Біжить до хати, і, коли хоче вийти, бачить цілу долину засіяну вогнями. Могутні стовпи пожежі ростуть на очах, наче великани в казці. Вихор кидає вогнем і роздуває його ще гірше. Вогні чимраз більше. Великани ростуть і зливаються в одне море. Величезні язики хитаються на всі боки. Рев вихру скріплює горіння вогню. Це сміється Борислав. Але то що? Фабрика починає горіти! Бенедьо біжить туди і бачить, що крізь вибите вікно вилазить Готліб. Рівночасно появляються з одного боку Герман, Леон, Фанні і Рифка, з другого робітники, що саме підпалили цистерни і магазини. Ясне полум'я освічує цілу групу. В руках Бенедя кресало і губка. Руки і лице Готліба чорні від сажі, волосся і одіж обсмалені. Брати Басараби тягнуть за собою Мортка, якого найшли в його помешканню. Стасюра приносить скриньку, «робітницьку касу», якою підприємці нагородили працю Мортка. Розлютована товпа кидає Мортка в огонь, а Андрусь вириває з рук Стасюри касу і кидає її також до нутра фабрики, не грішми здобудеться долю! Бенедьо з трудом спасає Леона та Германа. Божевілля Рифки робить сильне вражіння на робітників: вони випускають їх.

XXIV

Два тижні горить Борислав. Два тижні враз із могутнім живлом киплять людські пристрасті. Військо окружає Борислав. Всі побратими сидять у в'язниці. Бенедьо сидить враз із Шеффелем, від якого вчиться по-німецьки. Шеффель оповідає йому про робітничі організації в Німеччині. У Бенедя в голові прояснюється: ще ніщо не пропало! Аж тепер зможе взятися до праці.

Поводіть наслідство, і переслухання трьох сотень в'язнів забирають півроку. Скінчилася слідча в'язниця, і Бенедя випускають на волю. Випускають і півтретя сотки невинних робітників. Побратими дістають по п'ять літ важкої в'язниці.

ФБ-825с 1934

ЦІНА 3 КАРБ. 4140

31.571

$\phi \frac{I}{B-825}$ 1934